ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं

महादेवकृतवैजयन्तीव्याख्यासमेतम् ।

यदर्पितं कर्म फलाय कल्पते यदर्पितं बन्धविमुक्तयेऽपि च ।
सच्चित्सुखानन्तमनन्यमीश्वरं वन्दे नृसिंहं दुरितेभदारणम् ॥ १ ॥
वेदत्रयात्मन्ननलत्रयात्मन्नीशत्रयात्मन्प्रकृतेर्गुणात्मन् ।
जन्तोरवस्थात्रितयानुबिम्ब बिम्बत्रयात्मन्नव मामनर्थात् ॥ २ ॥
ॐकारप्रतिपादितं सुरनुतं भक्तानुकम्पायुतं
दोःपद्मे दधतं दतं हरसुतं श्वैत्यं भजन्तं तनौ ॥
ज्ञानाच्छादितमोपहं कविमहं सोहंधिया गां (गं)मनौ
ध्येयं देहभृतां भयच्छिदमजं भक्त्या भजामीश्वरम् ॥ ३ ॥
गङ्गाधरो दारशरीरभाग्यया
यया हरिः श्रीपतिसंज्ञितः कृतः ।
यया महालक्ष्म्यभिधानया जग-
त्पितामहोऽजश्च सरस्वतीपतिः ॥ ४ ॥
तस्यै नमस्तेऽम्ब पुनर्नमोऽस्तु ते
भूयो नमस्तेऽस्तु कृपाकटाक्षतः ।
मां पाहि जाड्यात्कृपणं कृपानिधे
मद्वंशमातर्जगतां च साक्षिणि ॥ ५ ॥
व्यासाद्गुरोरधिगतार्थयजुःसमाख्य-
वेदप्रवर्तकमुनेरधिगत्य शाखाम् ।
देहेन तित्तिरिखगाकृतिना मुनीन्द्रा-
नध्यापयन्मुनिवरो व्यभजत्स्वशाखाम् ॥ ६ ॥
यत्राकरोत्सूत्रमतीव गौरवा-
द्बोधायनाचार्यवरोऽर्थगुप्तये ।
तथा भरद्वाजमुनीश्वरस्तथाऽऽ-
पस्तम्ब आचार्य इदं परं स्फुटम् ॥ ७ ॥
अतीवगूढार्थमनन्यदर्शितं
न्यायैश्च युक्तं रचयन्नसौ पुनः ।

हिरण्यकेशीति यथार्थनामभा-
गभूद्वरात्तुष्टमुनीन्द्रसंमतात् ॥ ८ ॥
वाधूल आचार्यवरोऽकरोत्परं
सूत्रं तु यत्केरलदेशसंस्थितम् ।
वैखानसाचार्यकृतं त्वथापरं
पूर्तेन युक्तं त्विति सूत्रषड्विधाः ॥ ९ ॥
व्यासादिकान्मुनिवरान्प्रणमामि भक्त्या
यैर्वेदकल्पतरुरेष जगत्प्रसिद्धिम् ।
संप्रापितो विविधशास्त्रपथैर्हिताय
लोकस्य मन्दमनसः करुणार्द्रचित्तैः ॥ १० ॥
विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्य-
लसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं
हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिम् ॥ ११ ॥
यो ब्रह्मदत्त इति विश्रुत आद्यकल्पे
यद्ब्रह्मणाऽऽत्मजनिना जनकेन दत्तः ।
मात्रे सुतो मुनिवरः पितृदत्तयोग-
विद्यातपोभिरगमत्परमं स्वरूपम् ॥ १२ ॥
पित्रा नियुक्त इह कर्मभुवि प्रकीर्ण-
शाखाविभागकरणाय च वेदगुप्त्यै[१] ।
सोऽयं मदीयमनघं कुशिकस्य वंश-
मात्मावतारजनुषाऽलमलंकरिष्णुः ॥ १३
सत्यावलम्बनतया विदिताद्यसत्या-
षाढाभिधामभजदात्मपितुः[२] सकाशात् ।
सूत्रप्रणीतिकृतविस्मयसूत्रकार-
मुख्यैर्महर्षिभिरवाप हिरण्यकेशान् ॥ १४ ॥
गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ[३] तथा ।
सह गौर्या[४] महेशानं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥ १५ ॥
श्रीमद्भगवतो विष्णोरवतारेण सूत्रितम् ।
सत्याषाढेन तद्व्याख्या महादेवेन रच्यते ॥ १६ ॥

---

१ क. ग. °दसिद्ध्यै सो° । २ ख. °त्मभुवा प्रदत्ताम् । सू° । ३ क. ग. °प्रदो भव । स° ।
४ ख. °र्यां सोमनाथं सह वि° ।

लुप्तप्रायमिदं सूत्रं दैवादासीत्क्वचित्क्वचित् ।
दक्षिणस्यां ताम्रपर्ण्यास्तीरेष्वेवेदमाहृतम् ॥ १७ ॥
प्रयोगरत्नैरिह सूत्रसंगतै
र्मालां कृतां यज्ञतनौ निवेशिताम् ।
विष्णौ निरीक्ष्याऽऽत्मनि भाति चाऽऽत्मना
त्रैविद्यवृद्धैश्च मतः सभागतः ॥ १८ ॥
धर्मो ज्ञानं च वेदैश्च मीमांसाभ्यां प्रजायते ।
क्रियेशाभ्यां तयोस्तद्वत्संगताभ्यां फलागमः ॥ १९ ॥
याज्ञवल्क्यादयो यस्माच्चतुर्दशभिरेव ते ।
प्राप्ये विद्याभिरित्याहुर्धर्मज्ञाने च सेश्वराः ॥ २० ॥
सूत्रैः संसूचितं किंचिदन्यतोऽपि समाहृतम् ।
स्वस्य बुद्धिं परिच्छेत्तुं तन्यते जाड्यरोगनुत् ॥ २१ ॥

यथाऽध्ययनविधिर्वेदस्य सार्थस्य ग्रहणे प्रमाणमेवं कल्पसूत्रस्यापि । कुतः, सार्थस्य ग्रहणं सार्थैरङ्गैरेव भवेन्नान्यतः । तस्मात्कल्पसूत्रमारम्भणीयं सार्थमध्येतव्यम् । वक्ष्यति धर्मेष्वाचार्यः स्वयमेव वेदग्रहणे साङ्गवेदग्रहणम् । गोमधुपर्कार्हेषु वेदाध्याय्युपदिष्टः । सूत्रोक्तं षडङ्गो वेद इति । तथा तत्रैवाङ्गान्यपि वक्ष्यति—‘ कल्पो व्याकरणं शिक्षा ज्योतिषं निरुक्तं छन्दोविचितिः’ इति । तेषामङ्गसंस्तवादङ्गत्वमुपकारकत्वात्तद्धीनवेदस्यासामर्थ्याच्च ॥

तदाहुः[1]—मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।
निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते । इति ।

व्याकरणनिरुक्तयोः शब्दसाधुत्वार्थानुशासनात् । ज्योतिषस्य कर्माङ्गकालनिर्णयात् । आदिवृध्द्यभावश्छान्दसः । छन्दोविचितिर्गायत्र्यादिच्छन्दोविवेचनात् । शिक्षाया वर्णोच्चारणादिनियमनात् । कल्पान्कल्पसूत्राणि । वेदस्यार्थमभिहितं न्यायैश्च सूचितं शाखान्तरीयैर्ब्राह्मणमन्त्रन्यायैः फलकरणेतिकर्तव्यतांशत्रयवद्भावनां प्रयोगरूपेण कल्पयति समर्थं प्रयोगयोग्यं प्रतिशाखं करोति स कल्पः । छन्दःकल्प इत्यापस्तम्बः स्पष्टमाह, छन्दो वेदस्तं कल्पयतीत्यर्थः । सार्थाध्ययनं स्पष्टमाह श्रुत्यन्तरम्—‘ ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च’ इति । निष्कारणं फलोद्देशं विनैव नित्यमिति यावत् । ननु कल्पसूत्रं वेद एवान्तर्भवेद्वैदिकप्रयोगदर्शनात् । न, पौरुषेयत्वस्मरणात् । सूत्रकृदपि वक्ष्यति पूर्वोत्तरपक्षावत्र । तत्र पूर्वः पक्षः शब्दार्थारम्भणा-

---

१ ग. यदाहुः ।

नां तु कर्मणां समाम्नायसमाप्तौ वेदशब्दस्तत्र संख्या विप्रतिषिद्धा । शब्दार्थतया यान्यन्वारभ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि तेषां समाम्नाय उपदेशस्तस्य समाप्तौ स यावता ग्रन्थजातेन समाप्तोऽनुष्ठानपर्यन्तो भवति तत्र वेदशब्दो वर्तते वेदयति धर्मं विदन्त्यनेन वा धर्ममिति । न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्तमुपदेशो भवति किं तु कल्पसूत्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुप्रवेशात्पञ्चैवाङ्गानि । अत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धेति । परिहरति—अङ्गानां च प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समयः । अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदरूपाणि पौरुषेयत्वस्मरणात् । कतिपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि भूरीणि[1] स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिः शब्दैश्छन्दो वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायवित्सिद्धान्तः । ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्टतरं द्रष्टव्यौ । यत्तूक्तं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति, नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति न वेदापराधः । ऋषयो हि वेदं वेदान्तरेण तत्सूचितन्यायैश्च स्वबुद्ध्या संकल्प्य समर्थमेव प्रतिशाखं पश्यन्ति न तु तत्र किंचिदपि लौकिकप्रमाणमात्रसिद्धं[2] संक्रामयन्ति । भवानसमर्थोऽङ्गानि शास्त्रान्तराण्यधीत्य प्रयोगं कर्तुं समर्थो भवत्वितीदानींतनानां कल्पाद्येव शरणमिति तदध्ययनमावश्यकम् । तत्र कल्पसूत्रं प्रतिशाखं भिन्नमभिन्नमपि क्वचित् । शाखाभेदोऽध्ययनभेदाद्वा सूत्रभेदाद्वा । आश्वलायनीयं कात्यायनीयं च सूत्रं हि भिन्नाध्ययनयोर्द्वयोर्द्वयोः शाखयोरेकैकमेव । तैत्तिरीयके समाम्नाये समानाध्ययने नानासूत्राणि । तद्भेदादपि शाखाभेदश्चरणव्यूहशास्त्रे दृश्यते । न च सूत्रभेदे शाखाभेदः शाखाभेदे च सूत्रभेद इति परस्पराश्रय इति वाच्यम् । यथाऽध्ययनभेदाच्छाखाभेदोऽनादिरेवं सूत्रभेदादपि । न हि सूत्राणां कर्तृसंबन्धि संज्ञाऽद्यतनी किं तु नानाकल्पगतासु तत्तन्नामकर्षिव्यक्तिषु नित्या । तत्प्रणीतसूत्रेषु च नित्या जातिमवलम्ब्य तिष्ठति । यथा पुरुषनामाङ्कितशाखासु संज्ञा । न च तत्रानाद्यानुपूर्व्या समाधिरिति वाच्यम् । अत्राप्यर्थानुपूर्व्या अनादित्वात्समः समाधिः । शब्दानुपूर्वी यद्यप्यन्यथाऽपि संभाव्यते तथाऽऽपि न व्यक्तिभेदेन जातिर्भिद्यते । अनुष्ठानक्रमस्त्वपौरुषेय एव । अध्ययनेऽपि नाऽऽनुपूर्वी नित्या प्रतिपूरुषं तस्या जन्यत्वेनानित्यत्वात् । आम्नाये पूर्वानुपूर्व्यनुसंधानेनाध्ययनं सूत्रे तु दैवात्कयाऽप्यानुपूर्व्या शब्दगतयाऽप्यानुपूर्व्यनादिरभिव्यज्यत इति सूत्रेषु स्मृतित्वं स्मृत्यधिकरणे स्थितं तत्सूत्रकारेणैवोक्तं न्यायवित्समय इति मीमांसासिद्धान्तस्वीकारदर्शनेन । तथा स्मृतिप्रामाण्यमपि न्यायतन्त्रादेवेत्यपि दर्शितम् । श्रुतिरपि स्मृतीनां वेदमूलत्वमाह—'यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजम् ' इति । भेषजं यथा हितमेवं मनुवचनमपि प्रमाणत्वेन हितमित्यर्थः ।

---

१ ख. भूयिष्ठानि । २ ग. °णासि° ।

मनुरपि—'श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम्' इति ॥

अत एव मरीचिः—

दुर्बोधा वैदिकाः शब्दाः प्रकीर्णत्वाच्च येऽखिलाः ।
तज्ज्ञैस्त एव स्पष्टार्थाः स्मृतितन्त्रे व्यवस्थिताः ॥ इति ।

स्मृतितन्त्रे स्मृतिलक्षणे शास्त्रे व्यवस्थिता अर्थकथनेन । तथा चैकस्यां तैत्तिरीयकशाखायां समानपाठायां सूत्रभेदादवान्तरशाखाभेदश्चरणव्यूहशास्त्रे दर्शितः । चरणाः शाखाः सूत्राणि च व्यूहो विविच्य भेदः । न चात्राध्ययनभेदोऽस्ति । तस्मात्सूत्रभेदादेव शाखाभेदः । ननु स्वाध्यायैकदेशो मन्त्रब्राह्मणात्मकः शाखेत्युच्यते, तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरन्यतरभेदेन वेदेऽवान्तरशाखाभेदः स्यादिति चेत् । सत्यम् । यथा साङ्गः स्वाध्यायो वेदशब्दवाच्य एवं शाखाऽपि साङ्गैव वेदैकदेशत्वेन शाखान्तरत्वं लभते । तत्राङ्गस्य सूत्रस्य भेदाद्भिद्यत एव स्वाध्यायाध्ययनमिति । भवतु चरणभेद एव शाखाभेदव्यवहारे हेतुः । तथा च यथा शाखाध्ययनं नियतमेवं सूत्राध्ययनमपि न व्यत्ययेन कर्तुं शक्यं कर्मानुष्ठानं च व्यत्यये प्रायश्चित्तश्रवणात् । स्वयमपि वक्ष्यति चरणहते प्रायश्चित्तं त्रिवृदग्निष्टुतम् । चरणहतत्वं तु शाखासूत्रयोः प्रत्येकं व्यत्ययात् । ननु समाने स्वाध्यायाध्ययने कथं कर्मभेदः कथं च सूत्रभेदस्तद्भेदे वा कथं फलैक्यमिति चेत् । उच्यते—नास्ति कर्मभेदः । यथा नानाशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायशास्त्रनिर्णयेऽपि स्वशाखापेक्षितानेव विधीन्न्यायांश्चोपसंहृत्य तत्तच्छाखिनः कर्माभेदेऽपि प्रयोगभेदं रचयन्ति न हि शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैः कर्मभेदोऽस्ति किं तु यथैकस्यामेव शाखायां नित्यकाम्यभेदेन प्रयोगभेदमात्रं तद्वत्प्रयोगभेदमात्रमेव तत्क्रमगुणभेदेनेति वक्ष्यति—'तौ समानविधानौ' इत्यादिना । तथा समानेऽध्ययनेऽपि क्वचिदनेकार्थस्य शब्दस्यैकार्थविवक्षयाऽनुष्ठानभेदः । क्वचित्स्वविध्यपेक्षितशाखान्तरीयमन्त्रब्राह्मणनानात्वेन प्राप्ते वैकल्पिकप्रयोगे नियतैकैककोट्याश्रयणेनानुष्ठानभेदः । ततो न फलस्यापि प्रयोगभेदे तारतम्यमस्ति । यथैकस्यां शाखायां व्रीहिभिरिष्टे यत्फलं तदेव यवैरपि । यच्चोदितहोमे तदेवानुदितहोमेऽपि । तच्च तच्छाखिनामेव नान्येषां,व्यत्यये चानिष्टमपि । तस्मान्नानार्थानेकशाखोपसंहारेणाग्निहोत्रादिकर्मणां वैकल्पिकानुष्ठानप्राप्तौ व्यवस्थापकानि कल्पसूत्राणि भवन्तीति सिद्धम् । अवश्यं च शाखान्तरोपसंहारोऽपेक्षितः । नह्येकस्यां शाखायां श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानं साकल्येन विहितं तन्मन्त्रा वा पठिताः । किं तु किंचित्किंचिदाध्वर्यवहोत्रा[2]दिसापेक्षमेवेति वेदान्तरापेक्षं प्रसिद्धमेव । एवमाध्वर्यवादेः साकल्यसिद्धय आध्वर्यवादिशाखान्तरापेक्षा । न च स्वशाखाविहितमात्रेण शास्त्रसिद्धिः, उपनयनादिसंस्काराणामस्मच्छाखायामविहितानां लोपप्रसङ्गात् । दृश्यते च शाखान्तरी-

१ क. ग. च. 'होत्रक' । २ ख. छ. 'र्यवं हौ' ।

याणामैन्द्राग्नादिविधीनामपेक्षाऽस्मच्छाखायां तन्मन्त्रनिगदाम्नानात्। किंचिदस्मच्छाखाया मप्राप्तमेवानूद्य निषेधति। क्वचिन्निदित्वाऽन्यद्विधत्ते। यथा नोत्तरवेदिमुपवपति, यद्ब्रूयादगन्नग्निरित्यादि। तेन ज्ञायते सर्वशाखोपसंहारादेव प्राप्तस्य निषेधनिन्देति सर्वशाखोपसंहारेण कर्मसिद्धिरिति। एवं चेदानींतनैरनधीतसर्वशाखैरधीतसर्वशाखैरपि प्रतिशाखं व्यवस्थितधर्मस्वरूपं न शक्यत उपसंहर्तुमिति सूत्राध्ययनादेवावगन्तव्यो व्यवस्थितो धर्मः। न चान्येऽप्यृषयो भिन्ननामानोऽमुं व्यवस्थितं धर्मं वक्तुमीशते तादृक्शक्त्यभिव्यञ्जकतत्तन्नामाभावात्। यत एकः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरपीश्वरोऽपि न प्रभवत्येकेनावतारेण सकलं प्रयोजनं साधयितुमिति नानाऽवतरति। मुनयोऽप्यवतारा एवेति दृश्यते पुराणेतिहासेषु। तथाऽप्यनादिशक्त्यतिक्रमणे न समर्था इति पूर्वपूर्वानुपूर्व्यनुसंधानाभिव्यञ्जकनामदामबद्धाः प्रवर्तमाना योगज्ञानचक्षुषा परिहृत्यान्यविषयमत्यक्त्वा स्वविषयं सूत्राणि प्रणयन्ति प्रातिशाख्यधर्मज्ञानायेति युक्तम्।

भागवते हि—द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये।
जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः॥
स कदाचित्सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचिः।
विविक्त एक आसीन उदिते रविमण्डले॥
परावरज्ञः स ऋषिः कालेनाव्यक्तरंहसा।
युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे॥
भौतिकानां च भावानां शक्तिह्रासं च तत्कृतम्।
अश्रद्दधानान्निःसत्त्वान्दुर्मेधान्ह्रसितायुषः॥
दुर्भगांश्च जनान्वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा।
सर्ववर्णाश्रमाणां यद्दध्यौ हितममोघदृक्॥
चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम्।
व्यदधाद्यज्ञसंतत्यै वेदमेकं चतुर्विधम्॥
ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः।
इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते॥
तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः।
वैशंपायन एवैको निष्णातो यजुषां मतः॥
अथर्वाङ्गिरसामासीत्सुमन्तुर्दारुणो मुनिः।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः॥
त एव ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा।
शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन्॥

१ छ. °स्थितं ध°। २ ग. च. छ. °रापर°।

त एव वेदा दुर्मेधैर्धार्यन्ते पुरुषैर्यथा ।
एवं चकार भगवान्व्यासः कृपणवत्सलः ॥ इति ।

व्यासो हरिरेव स्वशिष्यादिषु शक्तिं निवेशयंस्तद्द्वारा सर्वं कृतवानित्यर्थः ।

तेन संप्रयोजनत्वे स्थिते भगवान्सत्याषाढः प्रणेष्यमाणस्य सूत्रस्यार्थं पिण्डीकृत्य शिष्यबुद्धिसमाधानाय प्रतिजानीते—

यज्ञं व्याख्यास्यामः ।

यज्ञो हि मन्त्रैर्देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य दानम् । तस्य रूपं देवताद्रव्याभ्यामेव निरूपणीयम् । तदाहुः—'द्रव्यदेवते कर्मणो रूपम्' इति मीमांसकाः । अतोऽस्य व्याख्यानं नामास्यै देवताया इदं द्रव्यमेतैर्मन्त्रैरेवंप्रकारेण दद्यादेतस्मै फलायेति ख्यापनम् । तथा चेयं प्रकृतिरियं विकृतिरिति च यज्ञव्याख्यानम् । ततोऽतिरिक्तं तदुपलक्षितं दर्विहोमादिकमुपनयनादिकं सामयाचारिकं चानेन प्रकारेण कार्यमेतस्मै फलायेति ख्यापनं तस्यापि प्रतिज्ञेयं यज्ञशब्दस्य प्रातिशाख्यकर्मोपलक्षकत्वात् । कर्माणि व्याख्यास्याम इति वक्तव्येऽपि यज्ञभूयस्त्वस्य ख्यापनाय यज्ञग्रहणम् । इदं हि सप्तविंशतिप्रश्नात्मकं सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रम् । तत्राऽऽद्यप्रश्नद्वये परिभाषापूर्वकं दर्शपूर्णमासावनुनिर्वाप्येन्द्रवैमृधकाम्यदर्शपूर्णमासप्रयोगविकारपिण्डपितृयज्ञब्रह्मत्वानि व्याख्यातानि । तृतीयप्रश्ने चाधिकारः सर्वकर्मसु प्रतिनिधिनिरूपणमाधानं तदङ्गेष्टयः पुनराधेयमग्निहोत्रं सगृहस्य प्रयाणं दर्विहोमधर्मा अतिदेशप्रकारो विकृतिषु विशेषविधिश्च सोमाग्रयणेष्टिपशुबन्धानामनुष्ठानेऽमावास्यापौर्णमासीकालावाग्रयणेष्टिश्च । चतुर्थे प्रश्ने निरूढपशुबन्धस्तद्विकृतिविशेषविधिश्च । पञ्चमे प्रश्ने चातुर्मास्यानि । षष्ठे प्रश्ने याजमानसामान्यविधिपूर्वकं दर्शपूर्णमासयोर्याजमानं प्रवसतो याजमानं चाऽऽध्वर्यवविशेषइष्टिपशुबन्धेषु याजमानातिदेशश्चेन्द्रवैमृधसरस्वतीपूषादितिद्यावापृथिव्यर्यमविश्वदेवेन्द्रेन्द्रियावदिन्द्रत्रातृ(तृ)णां प्रत्यक्षानुमन्त्रणाश्चाऽऽधानयाजमानमाधानप्रभृत्याहिताग्निधर्माः पुनराधेये दक्षिणाविशेषोऽग्निहोत्रयाजमानं होमोपस्थानं प्रवासोपस्थानं पुनः प्रवासादागतस्योपस्थानविधिराग्रयणेष्टिनिरूढपशुचातुर्मास्येषु याजमानं च चातुर्मास्येष्वान्तरालिकानि व्रतानि च । ततः सप्तमाष्टमनवमेषु ज्योतिष्टोमस्तद्विकार उक्थ्यषोडश्यतिरात्राप्तोर्यामाश्च पश्वै (श्वे) कादशिनी तत्पशुषु तन्त्रावृत्त्याद्यनुष्ठेया धर्मविशेषाश्च । दशमेऽग्निष्टोमयाजमानहोतृविनियोगश्च ज्योतिष्टोमब्रह्मत्वं च । एकादशद्वादशाभ्यामग्निचयनम् । त्रयोदशे वाजपेयराजसूयौ चरकसौत्रामणी च । चतुर्दशेऽश्वमेधपुरुषमेधौ सर्वमेधश्च । पञ्चदशे विध्यपराधे प्रायश्चित्तानि । षोडशे द्वादशाहोऽहीनसत्ररूपो महाव्रतं गवामयनं च । सप्तदश एकाहाहीनाः । अष्टादशे सत्राणि सहस्रसंवत्सरान्तानि । एकोनविंशविंशयोरुपनयनादीनि स्मार्तकर्माणि । एक-

१ ख. °तिशे° । २ ख. °नं महोप° ।

विंशे याजुषहौत्रप्रवरनिर्णयौ । द्वाविंशे काम्येष्टिपशुबन्धाः । त्रयोविंशे कौकिली-सौत्रामणीसवाः काठकचयनानि च । चतुर्विंशे प्रवर्ग्यः । पञ्चविंशे शुल्बे विहारयोगा व्याख्याताः । षड्विंशसप्तविंशयोर्धर्मा इति । पितृमेधस्तु भारद्वाजीयो मुनिना परिगृ-हीतो[1] द्वौ प्रश्नौ । एतत्सूत्रप्रतिपाद्यं यज्ञशब्दो लक्षयति नाभिधत्ते । यतो यज्ञमिति यज्ञशब्दो यागमात्रे वषट्कारप्रदाने रूढस्तत्रैव प्रसिद्धेः । 'यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेद' इति प्रजापतेर्यज्ञशरीरस्य परमात्मन आश्रावयेत्यादि शरीरं निरूपितं दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वेन विधानार्थम् । तेनाऽऽश्रावणादिसंपाद्यौ दर्शपूर्णमासौ यागौ तथा तदङ्गं प्रयाजादयोऽपि यजतिचोदनाविहिता दर्शपूर्णमासप्रकरणगता आश्राव-णादिकाङ्गका एव यागास्तथा 'प्रजापतिर्देवासुरानसृजत' इति यज्ञशब्दवाच्ये सोमेऽपि च्छन्दसां वीर्यरूपत्वेनाऽऽश्रावणादीन्यङ्गान्याह । तथा च ज्योतिष्टोमोऽपि यागोऽन्ये च दर्शपूर्णमासविकृतिरूपा इष्टिपशुबन्धास्तथा ज्योतिष्टोमगुणविकारास्तद्वि-कृतिरूपा एकाहाहीनसत्राणि च यागा नान्ये यजतिधात्वर्थानुशासने शिष्टा देवपूजा-संगतिकरणरूपा अर्था यज्ञयागशब्दवाच्याः । यज्ञशब्दो वषट्कारप्रदान एव कर्मणि रूढोऽन्यत्र प्रयुक्तो लक्षणया योगेन वा । अत एव कात्यायनः 'वषट्कारप्रदाना यजतयः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः' इति । जैमिनिरपि 'शब्दान्तरे कर्मभेदः कृता-नुबन्धित्वात्' इत्याह ।

वार्तिककृदपि 'धात्वर्थभेदे सर्वत्र विज्ञेयं भावनान्तरम्' इति ।

तस्माद्यज्ञशब्दोऽत्रापि यज्ञरूपत्र्यंशभावनावाचकोऽपि पिण्डपितृयज्ञाग्निहोत्रादिना-नाकर्माणि भूम्ना प्रतिपादयति धर्मप्रश्नपितृमेधप्रश्नोक्तान्तान्यभ्युदयनिःश्रेयसफलानि । पितृमेधोऽपि पुरुषसंस्कार इति वक्ष्यति फलं चाऽऽनन्त्यं सुखं स्वर्ग इति । तथाऽऽत्माऽपि धर्मेषु व्याचिख्यासितो व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातः । कथं त्र्यंशा भावना हि यज्ञशब्दा-भिधेया व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाता स विधीयत इत्युच्यतेऽनन्तरमेव विधिस्तु भावनावि-षयो भावयेदिति भावनां गोचरयेत्किमित्याकाङ्क्षावर्तीं च कुर्यात् । तत्र लिङाऽभिहित-मिष्टसाधनत्वमाक्षिप्तं वा भावनागतं प्रतीयेत, इष्टसाधनं च स्वभाव्यत्वेनेष्टं प्रथमतो निरवधिकं सुखमेव गृह्णाति । ततो यदि स्वर्गादिपदेन सुखमवच्छिद्यते तदा तथैव गृह्यते काम्येषु । अन्यदा निरतिशयमेव सुखं साध्यं फलत्वेन गृह्यते नियतेषु तदवच्छेदका-प्रतीतेरात्मैव परमप्रेमास्पदत्वेन साक्षात्कारेण प्राप्यतया फलत्वेन गृह्यते । वक्ष्यत्या-चार्यो धर्मेषु ज्ञानद्वारा कर्मफलमात्मलाभात्परं नास्तीति । लब्धस्य लाभोऽज्ञाननिव-र्तकतत्साक्षात्कारेण । तदप्याधानप्रश्ने वदिष्यति 'कर्मभिर्निःश्रेयसम्' इति । सा-क्षात्कारः साक्षात्कृतं चाऽऽत्मस्वरूपं निःश्रेयसशब्दार्थः । तस्मादात्माऽपि फलत्वेन प्रतिज्ञात एव । केन भावयेदिति फलसंबन्धोत्तरकालमपेक्षायां फलकरणत्वेन यागादि-

[1] क. ग. च. छ. °हीतौ द्वौ ।

क्रियाः संबध्यन्ते । तदुत्तरकालं च कथमित्यपेक्षित इतिकर्तव्यत्वेनाङ्गानि संबध्यन्त इति त्र्यंशा भावना प्रतिज्ञाता । सैव विधेयत्वादिरूपेण व्याख्यायते । ननु यजतिजुहोतिददातीनां समानं दानलक्षणमर्थमुपादाय यागहोमदानशब्दाः प्रवृत्तास्तेषां कथं भिन्नार्थत्वम् । सत्यं, त्रिषु दानं यद्यपि समानं तथाऽपि यजत्यादिचोदनाभेदाच्छब्दोऽर्थेऽप्यस्तीति हि प्रतिपादितमेवं शब्दान्तराधिकरणे । स्वरूपे क्रियान्विशेषः कथम् ।

उच्यते सूत्रकारादियाज्ञिकानां प्रसिद्धितः ।
तज्जैमिनिमतापेतमिति मे दूषणं न हि ॥
याज्ञिकाः सूत्रकाराणां मतं बुद्ध्वा स्वयं तथा ।
न्यायैस्तत्सूचितैरेव द्रढयन्त्यकुतोभयाः ॥
प्रसिद्धिमनुगृह्णन्तस्ते मान्याः श्रौतकर्मणि ।
तन्मतस्थापनायैव चापलं मे न गण्यताम् ॥

यजतिशब्दोऽप्रक्षेपदानमात्रे, तत्रैव सप्रक्षेपे जुहोतिशब्दः, पात्रस्वत्वापादनापवर्गे ददातिशब्दः । होमदानयोः प्रक्षेपपरस्वत्वापादनयोरपवर्गो यागस्य दानमात्र इति न संकरः । नन्वस्ति यागेऽपि प्रक्षेप इति चेत् । न, तस्य यजत्यर्थत्वाभावात्प्रक्षेपस्य चतुरवत्तं जुहोतीति जुहोत्यर्थभक्तित्वात् । ‘ तान्पर्यग्निकृतानुत्सृजति ’ इत्यादौ विना प्रक्षेपं यागसिद्धेः । तस्मात्तुभ्यं निवेदयामीति देवतायै वषट्कारेण दानमात्रं मानसवाचिकक्रियामात्रं यज्ञः । अत एव वक्ष्यति तदङ्गमितरे होमा इति । प्रतिपत्तिलक्षणा इति सूत्रकृतां मतम् । ननु यजत्यादित्रिषु स्वत्वत्यागमात्रं प्रधानमर्थः । तदेव यागरूपं होमदानयोः क्रमेण तदेव प्रक्षेपान्तं पात्रस्वत्वापादनान्तं चार्थो गम्यते । तत्र देवताया उद्देश्यत्वमात्रं स्वत्वत्यागस्तु त्रितयानुगतो न वषट्कारस्वाहाकारप्रतिपाद्य इति स्वत्वनिवृत्त्या परस्वत्वापादने पात्रसात्करणापवर्गरूपलक्षणे दान इव त्यागहोमयोरपि यजमान एव कर्ता क्रियते चेदं न ममेति यस्य स्वं तेन यजमानेनैव । कात्यायनेनाप्युक्तम्—‘ यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्यागः ’ इति । तथा ‘ प्रधानं स्वामी फलभोगात् ’ इति च । न्यायविज्जैमिनिनाऽपि ‘ शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात् ’ इति, ‘ उत्सर्गे वा प्रधानं स्यात् ’ इति च । निर्णीतं च भाष्यवार्तिककारादिभिः । न च + वाच्यं यजेतेर्दानार्थस्य शासनाद्देवतायास्तद्धितोक्ताया हविर्भागित्वेनैव चतुर्थ्युक्ताया अपि संप्रदानकारकत्वेनैव देवतात्वप्रतीतेः कथं मुख्यमर्थं धातुप्रत्ययोरुभयोरपि परित्यज्य त्यागमात्रमुद्देश्यत्वमात्रं वाऽमुख्यमुभयोरप्यङ्गी क्रियत

+ वाच्यमित्याधिकम् ।

---

१ ख. °मेतच्छब्दा° । २ क. ख. ग. च. °तेऽन्तर्दा° ।

इति वाच्यम् । देवताया यागसंबन्धो यदि विग्रहेण स्यात्तदैव मुख्यार्थपरिग्रहो घटेत । किंच नार्थत्यागोऽपि तु तस्मिन्सत्येवाधिकस्य प्रवेशाङ्गीकारात् । तथैव देवताधिकरणे प्रतिपादितं नवमे च देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वादित्यादिभिर्देवताविग्रहत्वेन पूर्वपक्षस्यापि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्मविधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रुतिरिति विग्रहनिराकरणेन देवतासंस्कारो न याग इति स्थापितं, तत्कथं वषट्कारेण दानं यागः स च होतरि वषट्कर्तरीति चेत् । न । दानार्थेन धातुना तद्धितचतुर्थीभ्यां च स्वार्थसिद्धये हविष्प्रतिग्रहीतृत्वभोक्तृत्वनिर्वाहार्थमवश्यं विग्रहवत्त्वेन विधानं पर्यवस्यति । न चैतावता देवतासंस्कारो यागः स्यात् । किं च, इन्द्राद्यर्था न लौकिका येनेन्द्रादिपदानां लोकतः शक्तिग्रहो भवेत्किंतु तेऽपिशास्त्रादेव ज्ञेयाः । शास्त्रे च विग्रहवत एव ब्रूते तत्रैव शक्तिग्रहो न तु विग्रहविधुरे व्यवहारोऽस्ति । न च शब्द एव तावद्देवतास्वरूपं पदार्थत्वेन प्रमाणाभावात्, तादृगप्रतीतेश्च । तस्माद्यादृशेऽर्थे शक्तिग्रहस्तादृगेव तत्तद्देवताशब्देन वाच्यं तत्रैव देवतात्वेन विधिः । किं च ‘ तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ’ इत्यनेन सूत्रेण भगवता बादरायणेन क्रममुक्तिनिर्वाहाय देवतानां विग्रहवत्त्वस्थापनेन ब्रह्मविद्याधिकारस्तासामुक्तोऽन्यथोपासनादिकर्मभिस्तत्तद्देवतास्वरूपप्राप्त्या मुक्तिफलोपपादिकानां श्रुतिस्मृतीनामप्रमाण्यमेव प्रसज्येतेति शारीरकमीमांसायां देवताधिकरणे स्थापितम् । भगवता बादरायणेनैव ‘ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ’ इति च विग्रहवत्त्वमुक्तम् । तदुक्तमेव मनसि कृत्वा तत्र तत्र सूत्रकारैर्देवतासारूप्यादि कर्मफलमुपदिश्यत इति वक्तव्यम् । न च राज्यादिकानामचेतनानां देवतात्वाद्देवतास्वरूपप्राप्तिरप्यनुपपन्नेति वक्तव्यम् । तत्रापि चेतनस्य तत्तच्छरीर[स्थ]स्यैव देवतात्वस्वीकारात् । दृश्यते हि देवताः प्रति मध्यमपुरुषयुष्मत्प्रयोगोऽतो नाचेतना देवता । प्रतिपादितमेतन्निरुक्तादौ प्रपञ्चेन । न च शाखादि प्रति युष्मच्छब्दप्रयोगाद्व्यभिचार इति वाच्यं, तत्रापि चेतनस्याधिष्ठातुः स्वीकारादित्यपि तत्रैव प्रतिपादितम् । किं च सर्वेऽपि न्यायाः प्रयोगपर्यवसानफलाः । न च कर्मप्रयोगरचना विना सूत्रैरन्यतोऽवगम्यते । प्रयोगे च कर्तृविशेषनियमो मन्त्रादितिकर्तव्यतानियमश्च सूत्रकारैरेव कर्तव्यः । तत्र व्यवहारदर्शनेन शब्दशक्तिग्रहो न तु न्यायसिद्धशक्तिग्रहमपेक्ष्य व्यवहारो लोकव्यवहारे तथात्वाभावादनादिव्यवहारशक्तिपर्यालोचने मानमिति च स्थितिः । सूत्रकारास्तु चोदनासु फलभोक्तृकर्तॄंश्च परिभाष्य व्यवस्थापयन्ति लाघवेन व्यवहारसिद्धये । ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदविहितेषु कर्मस्वनादेशे होताऽध्वर्युरुद्गाता च क्रमेण कर्तारः । आदिष्टा एवान्ये भवन्ति । ततस्तु न यजमानस्यौत्सर्गिकं कर्तृत्वं वेदोपाधौ । तत आदिष्ट एव कर्म-

---

१ ख. छ. °रूपप° ।

विशेषे कर्ता यजमानो भवति । ऋग्वेदं प्रकृत्य प्रवृत्ते होतृसूत्रे तदेव मनसि निधा-याहाऽऽश्वलायनः प्रतीयादित्यनुवृत्तौ ' यजतीति कर्मचोदनायां होतारं, ददातीति यजमानं, जुहोति जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्माणम् ' इति । ऋग्वेदेन होता करोतीति संज्ञया विनियोगादित्यर्थः । ततस्तु यजतिचोदनास्वन्यास्वपि चोदनास्वनादिष्टकर्तृकासु होतैव कर्ता योग्यत्वाच्च । कुतः, यतोऽध्वर्युस्तं प्रत्येवाऽऽह यजेति । तथा मैत्रावरुणोऽपि । ये यजामह इत्यपि स एव पठति । ततो याज्यया वषट्कारान्तया स एव यजति' ह्वयति वा अनुवाक्यया प्रयच्छति याज्ययेति श्रुतेः । प्रदानं च वषट्कारान्तया ' वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो दीयते ' इति श्रुतेः । तथा ददातीति चोदिते यजमानं कर्तारं प्रतीयात् । तत्रायमभिप्रायः—दानं नाम ब्राह्मणाद्युद्देशेन दत्तस्य द्रव्यस्य पात्रस्वत्वापादनं, तच्च स्वत्वत्यागान्तमेव ददात्यर्थस्तत्रैव रूढेः । स्वत्वत्यागो यस्य स्वं तेनैव कार्यो नान्येन । स्वं च यजमानस्येति सर्वतन्त्रसिद्धमतो यजमानो दान एव कर्ता तुभ्यमहं संप्रदद इत्याचारात् । श्रौते तु ददामीत्यादिप्रयोगवन्तो मन्त्रा एवाध्वर्युसूत्रे याजमाने पठ्यन्ते नैवं यागार्थे मन्त्राम्नानं कचिदस्ति । हविरनुमन्त्रणं तु कर्मान्तरं प्रतिपत्तिरूपः संस्कारोऽप्यदृष्टार्थः । याजुषे हौत्रेऽपि हृदयदेशेऽञ्जलिं कृत्वाऽनुब्रूयाद्यजेच्चेति होतुरेव कर्तृत्वं, तथा समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्त्विवति यजतीति, न कुत्रापि यजत्यर्थे यजमानकर्तृत्ववार्ताऽपि । तथाऽध्वर्युसूत्रेऽपि वषट्कारे वषट्कृते वा जुहोति याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु चतुरवत्तमिति जुहोतीति-चोद्यमान इत्युपक्रम्याध्वर्युः स्वाहाकारेण जुहोतीति दर्विहोमेष्वध्वर्योरेव कर्तृत्वनियमात्स-मस्तयाजुर्वैदिकक्रियास्वनादेशे च । तथा याजमानं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य यान्य-नुशिष्टानि कर्माणि यजमानकर्तृकाणि न तेषु यजतिजुहोत्योर्यजमानकर्तृकत्वमुपदि-ष्टमतो दक्षिणादानमेकमेव यजमानकर्तृकम् । यागहोमावृत्विक्कृतावेवेति यागहोमयोरिदं न ममेति यजमानेन यागहोमांशौ क्रियेते इति यजमानकर्तृ[क]त्वमिति न्यायम-तस्य न किंचिन्मूलं पश्यामोऽनुष्ठानविरोधश्च नापि प्रायश्चित्तविधिरिदं न ममेति लोपेऽस्य च प्राधान्ये पुनर्वा करणम् । किंच, उत्सर्गमात्रं त्यागापरपर्यायं तत्प्रधानं तदा यागहोमयोरभेदे शब्दान्तराधिकरणविरोधः । अथास्ति विशेष इति चेत् । न, इदं न ममेत्येवोभयत्र संकल्पदर्शनाद्बाह्यानुष्ठानविशेषस्याभावाच्चात्र यजमानस्य । अथ होत्रध्वर्युभ्यां विशेषसिद्धिर्वषट्कारस्वाहाकाराभ्यामिति चेत् । न, वषट्कारस्वाहा-कारकृतयोः किं प्रधानांशत्वमङ्गत्वं वा । नाऽऽद्यः । प्रधानकर्मणोंऽशानुष्ठानमृत्विजा परांशानुष्ठानं यजमानेनेति न प्रधानं यजमानकृतं स्यात् । क्रियासमुदायवाचिनौ यजतिजुहोती । समुदायावेव प्रधाने तयोरंशानामप्राधान्यादनङ्गत्वाच्चर्त्विग्यजमा-

१ छ. ॰ति आह्व' ।

नाभ्यां नाङ्गं न प्रधानं चानुष्ठितं स्यात् । किंच, फलसंबन्धिकरणं याजमानं, तच्चेदं न ममेति द्रव्यस्वत्वत्यागरूपः संकल्पः । स च गार्हपत्याद्याधानेषु महारुद्रजपादौ द्रव्यत्यागासंभवादृत्विग्भिः कृतस्याऽऽधानस्य जपस्य फलं यजमानगामि न स्यात् । किंचाङ्गेषु प्रयाजादिषु त्यागोऽपि होत्रादिभिरेव कर्तव्यः स्यात्फलाय करणत्वाद्धात्वर्थस्य त्यागपर्यवसायित्वं धात्वर्थपर्यवसानाय गृह्यतेऽतोऽङ्गं वाच्यं प्रधानं लक्षितं त्याग इति भवतां मतपर्यवसानम् । तन्न । उभावंशावुभाभ्यां सहानुष्ठेयौ किंवा क्रमेण । नाऽऽद्यः । वषट्कारान्तेन दानं देवतोद्देशेन भवति तदा दानसंस्कृतस्य त्यागः कार्यः । न ह्यदत्तस्य त्यागः स्यात् । अथ दीयमानस्यैव त्यागस्तर्हि स्वयमग्निहोत्रहोमो न स्यात् । स्वाहान्तेन होमे सति पश्चात्त्यागस्यावकाशो न मध्ये । सोमे च गृहपते यजेत्युक्ते यजमान एव यजति तदाऽपि नावकाशः । अथानन्तरं त्यागस्तर्हि वषट्कारेण सह यदा प्रक्षेपस्तदा प्रक्षेपस्य यागे प्रतिपत्तिरूपत्वात्प्रतिपादितस्य पश्चाद्यागायोगान्न प्रधानयागसिद्धिः । अथाऽऽदावेव त्यागस्तर्हि शिष्टाचारविरोधः । यागहोमयोर्वषट्कारस्वाहाकाराभ्यां कृतयोः प्रतिपत्तिकर्मताऽऽपद्येत । अस्माभिस्तु त्यागस्य प्रतिपत्तिरूपत्वमङ्गी क्रियते । द्वितीया प्रतिपत्तिस्त्यागरूपा भस्मसात्करणमिवाऽऽक्षिप्तस्य हविषो याज्ञिका आदरेण तथा कुर्वन्तोऽत्याचारादनुमीयते न क्वचित्साक्षादुपदेशोऽस्ति त्यागस्य वा भस्मीभावकरणस्य वा । तदकरणे सर्वप्रायश्चित्तमात्रमेव याज्ञिकैरुपदिश्यते । भवत्पक्षे प्रवसतो यजमानस्य त्याग एवं न सिध्येत् । त्यागमात्रस्य प्रधानत्वे वषट्कारस्वाहाकारान्तमन्त्रसाध्यं देवतामुद्दिश्य हविर्दानं त्यज्यमानस्य द्रव्यस्य संस्कार एव वाच्यो न दानं द्रव्यं प्रति प्रधानं दानत्यागयोरेकं द्रव्यं प्रति प्राधान्यायोगात्प्राधान्ये वोभयोर्याजमानत्वापत्तेरवश्यं दानं भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हतीति न्यायेन भाव्युपयोगस्य द्रव्यस्य संस्कारो भूतोपयोगस्य प्रतिपत्तिरित्यङ्गीकार्यं, तदा तस्य प्रवसतो यजमानस्य द्रव्यत्यागात्पूर्वभावपश्चाद्भावाज्ञानान्न कर्मसिद्धिः । पूर्वं यजमानेनात्यक्तस्य कथं यागे प्रक्षेपेण प्रतिपत्तिः स्याद्दानं पूर्वं यर्हि तर्हि त्यक्तस्य कथं संस्कारः स्यादिति । मत्पक्षे यजमानसंस्कारव्यतिरिक्तस्य संस्कारस्य प्रवसतो नास्त्येवानुष्ठानमकर्मकरणानां मन्त्राणां जपमात्रं यजमानस्य, कर्मकरणैर्मन्त्रैरध्वर्युणा याजमानं क्रियते, स्वत्वत्यागं पत्नी कुर्यात् । यजमानेन कृतेऽपि न दोषः प्रपिपत्त्या हि संनिपत्योपकारिण्या न निर्वृत्ते यागे स्वरूपेण कश्चिदुपकारो जन्यत इति तस्याः संस्कारकर्मत्वनिर्वाहार्थं यागस्वरूपमपूर्वरूपेण स्थितं प्रतिबध्यते नोत्पद्यते वा प्रतिपत्त्यभावेनेति कल्पनीयम् ।

१ ग. °ङ्गं प्र° । २ ख. °मिव । क्षि° । ३ ख. छ. °णे च स° । ४ ख. छ. होम । ५ क. ग. °व सि° । ६ क. ग. °धान्यद्वयायो° । ७ ख. च. °न्न तत्कर्म° ।

तत्र वैगुण्ये प्रायश्चित्तेन परिहारः प्रतिबन्धकस्य दुरितापूर्वस्य भवेत् । त्वत्पक्षे प्रधानानुत्पत्तौ चापूर्वस्यैवानुत्पत्तेः प्रायश्चित्तशतेनापि समाधानं न भवति । नहि भस्मसात्कृतस्य द्रव्यस्यानुत्पन्नस्य वा त्यागो यागो द्रव्यनिरपेक्षोऽपूर्वं साधयेदसाधयंश्च द्रव्योत्सर्गेरदृष्टार्थत्वमापादयेद्यवाग्वाः पाकस्येव पूर्वपक्षे । प्रवसति यजमाने निमित्तवशात्प्राप्तेष्टिदर्विहोमानामननुष्ठानेऽग्निनाशः प्रसज्येत । तथाऽऽधाने तु त्यागायोगादध्वर्युणा कृते तज्जनितसंस्कारोऽपि तत्रैव प्रसज्येतेत्यलमतिप्रसङ्गेन । न्यायमतमिव कात्यायनीयमपि मतं सूत्रान्तरोपदेशविरुद्धमिव तत्र तत्र दृश्यते । तथा ह्यवदानदोषे पुनरुत्पत्तिर्द्रव्यस्योच्यते जैमिनिकात्यायनाभ्यामन्यैस्त्वाशयादेवावदानं पुनरपीष्यते । व्याख्यातारोऽप्यत एव न्यायमतमुपदेशमतं च तत्र तत्र विविच्य दर्शयन्ति । न ह्युपदेशशब्दो न्यायापेतेऽर्थे प्रयुज्यत इति वाच्यं, सामान्यन्यायप्रधानं शास्त्रं न्यायशब्देनोच्यते । प्रातिशाख्योपदेशविचारात्मकं चोपदेश इत्युक्तम् । तथोपदेशप्रधानं कल्पसूत्रमपि सोपदिष्टन्यायगर्भमेवोपदेश इति । वेदो ह्युपदेशो न लौकिकं वाक्यम् । तस्मात्परिक्रयलब्धैर्ऋत्विग्भिरनुष्ठितस्य प्रधानस्यापि फलं यजमानगाम्येवेति यदि श्रुतिरावेदयेत्का नामानुपपत्तिः । याजमाने फलोद्देशेन संकल्पो वक्ष्य इति सर्वकर्मसु श्रौत एव फलमात्मसात्करोतीति वक्ष्यते । तथा च साङ्गयागसंकल्पमात्रेण सर्वो यागो यजमानकर्तृक एव । तत्सिद्ध्यर्थमेवर्त्विजः कुर्वन्तीति शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न न्यायविरोधः संकल्पेनैव प्रयोक्तृत्वात् । तस्माद्यज्ञशब्दोऽपि यागापरपर्यायो यजतिचोदिते वषट्कारप्रदानरूप एव कर्मणि वर्तते नान्यत्र । अन्यत्राग्निहोत्रादौ प्रयोगो न मुख्योऽनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्संभवन्त्यां गतौ । सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति पञ्चयज्ञान्प्रकृत्य 'महायज्ञा महासत्राणीति स्तुतिः' इति । तेनतेऽपि प्रयोगे व्याख्याता ये पिण्डपितृयज्ञः पाकयज्ञा हविर्यज्ञा अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरित्याद्या नामरूपास्तथाऽऽख्याता अपि पिण्डपितृयज्ञेन यजेताऽऽग्नेयेन स्थालीपाकेन याजयतीत्याद्याः । 'देवान्देवयजो यान्ति' इत्यादयोऽपि दानैकदेशेन लक्षणया यजेर्दानार्थस्य व्युत्पत्त्या वा क्वचिद्धोमार्थस्य ज्ञेया उक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य च दर्विहोमेष्वभावात् । तस्मात्प्रकृतिविकृत्यात्मना बाहुल्याद्यज्ञस्य यज्ञशब्देन सर्वसूत्रप्रतिपाद्योऽर्थः संगृहीतः । अस्ति च श्रुतिस्मृतिषु यज्ञशब्देनोपादानं सर्वेषां वर्णाश्रमधर्माणाम् । तथाहि 'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' इति 'त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः' इति 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्येवमादिषु यज्ञशब्देनाऽऽवश्यकानि गृह्यन्ते । अत एव भगवान्बादरायणः 'सर्वापेक्षा यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' इति । श्रुतौ 'यज्ञेन देवेभ्यः' इति 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इति चैकवचनं य(नवद्य)ज्ञमिति [न] विवक्षितम् । किं बहुना सकलवेदार्थज्ञानस्यैव सकामनिष्काम-

---

१ ग. 'येत्साध' । २ ख. छ. वेदो । ३ क. ग. घ. 'योगव्या' । ४ ख. च. 'यज्ञाः पा' ।

साधारण्येन नित्यत्वाद्याजमानार्थत्वेनाऽऽवश्यकत्वाच्च। ततः परमविरक्तश्चेत्कर्माणि कुर्यात्करोतु नाम न तं निवारयति वेदो दर्शयति परं साध्यसाधनभावमात्रम्। तज्ज्ञानस्याऽऽवश्यकता। काम्यकर्माकरणे त्वप्रत्यवायेऽपि तद्व्याख्याने तज्जन्यज्ञानस्य नियतत्वात्। व्याख्यास्याम इति फलकरणेतिकर्तव्यतालक्षणांशत्रयविशिष्टां भावनां विविच्य कथयिष्यामः। यज्ञस्यार्थरूपस्य न व्याख्यानं संभवति, वाक्यपदप्रकृतिप्रत्ययविभागेन शब्दार्थकथनं व्याख्यानं न चार्थस्य तत्संभवति। तस्मादेवमवगम्यते वेदैरिति वदिष्यति तदिदं वेदव्याख्यानमेव न्यायैः क्रियमाणं फलतः प्रयोगरूपेण व्यवस्थितं भवति। वेदपाठक्रममपहाय यज्ञप्रयोगक्रमानुसरणं दर्शयितुमर्थप्राधान्येन निर्देशो न्यायैर्मीमांसायां वाक्यप्राधान्येन सूत्रे तु प्रयोगप्राधान्येनेति भावः। अर्थनिर्देशेन चैतत्सूचितं द्रव्यदेवतादिकानेकार्थप्रयोगप्राधान्यतया यजुर्वेदविहितत्वादाध्वर्यवमिति ज्ञापितं कानिचित्कर्माणि मन्त्रमात्रजन्यानीति हौत्रोद्गातृत्वयोर्मन्त्रप्राधान्यम्। अत एवाऽऽश्वलायनाचार्यः—' अथैतस्य समाम्नायस्य विताने योगापत्तिं वक्ष्यामः ' इति शब्दप्राधान्येन प्रतिज्ञां कृतवान्। ब्रह्मत्वव्याख्यानं तु प्रतिवेदं सद्भावप्रदर्शनार्थम्। आग्नीध्रमंशतो व्याख्यातं यावद्यजुर्वेदविहितमवशिष्टं याजमानं च। सर्वेषामध्वर्युवेदान्तर्भावात्कथनम्। हौत्रस्य दर्शपूर्णमासिकस्य व्याख्यानं तदपि यदृग्वेदे विहितं हौत्रं तत्रैव याजुर्वेदिकगुणोपसंहारमात्रप्रदर्शनेन विकल्पप्रदर्शनपरम्। तत्र प्रसङ्गादनारभ्य विधिसामान्यन्यायव्याख्यानं सर्ववेदसाधारणं च कृतं तथाऽपि यजुर्वेदविहितेऽध्वर्युकर्मणि यज्ञरूपोत्पत्तिरूप एव प्राधान्यमत्र सूत्र इत्याशयः। द्रव्यदेवते हि कर्मणो रूपम्। तथोक्तं कात्यायनेन—' यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्यागः ' इति। देवता या यत्र विहिता सा तत्र न जात्या काचित्। द्रव्यं तु नियतम्।

तत्र श्लोकाः—द्रव्यं पशुसमुद्भूतं नवधा चोदितं भवेत्।

पयो दध्याज्यमामिक्षा वपा मांसं च वाजिनम्॥
त्वग्लोहिते अश्वमेधे वपास्विष्टकृतोः कृते।
पुरोडाशो यवागूश्च चरुर्धानाः करम्भकः॥
परिवापः सुरा मन्थ इत्यष्टौषधिजान्यथ।
सोमो लताभवश्चान्ये पूतीकाद्या अभावतः॥
आपः संसृष्टहविषि कृष्णला मध्वमूनि तु।
वषट्कारप्रधानानि हवींषि यजिकर्मणि॥
स्वाहाकारप्रदानानि होमार्थानि पयो दधि।
आज्यं मांसं वसैतानि पशुजान्यथ चौषधम्॥
ओदनोऽथ यवागूश्च तण्डुला लाजसक्तवः।
मसूस्या(स्य) पृथुकादीनि बर्हिरादीन्यनेकधा॥

खर्जूराणि करीराणि समिधः शकलानि च ।
सोमो मध्वाप इत्येवंप्रकाराण्यथ लौकिके ॥
अपूपाः किंशुकतिलकङ्गा अन्यानि कानिचित् ।
श्रौते द्रव्यप्रधानं तदध्वर्योः कर्म चोदितम् ॥

अतस्तेषां व्याख्यानं विशेषेण शाखान्तरप्रयोगव्यावृत्ततया प्रातिशाख्यधर्मस्य प्रयोगरूपेणोपदेशातिदेशाभ्यामङ्गाङ्गिभावेनानुष्ठानक्रमस्य व्याख्यानं प्रदर्शनम् । बहुवचनं च सूत्रान्तरशास्त्रान्तरवक्तृसमुच्चयार्थम् ।

यदाहुः—' किंचित्स्वयं नाम विचारयन्ति कात्यायनाद्याः खलु सूत्रकाराः ।
मीमांसयैवेति त आहुरेनमन्योन्यविद्धा हि भवन्ति विद्याः '॥ इति ।

न्यायो मीमांसा नाना विद्यास्तु परस्परसापेक्षाः परिगणिताः कर्मज्ञानयोः कारणत्वेन भगवता योगीश्वरेण याज्ञवल्क्येन—

' पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ' इति ।

पुराणग्रहणमितिहासरामायणादिकाव्यादीनामप्युपलक्षणम् । पुराणैरुपाख्यानैः सार्थवादस्य समन्त्रस्य वेदस्यार्थविबोधो देवतास्वरूपज्ञानं स्वर्गापवर्गफलस्वरूपज्ञानादिकं प्रयोजनं, न्यायो नैयायिकवैशेषिकशास्त्रं, तत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणद्रव्यगुणकर्मजातिव्यक्त्यादिज्ञानम् । मीमांसाद्वयेन ज्ञानं तु स्पष्टमेव कर्मब्रह्मविषये । देवताकाण्डमपि ब्रह्ममीमांसैव । धर्मशास्त्रेणाऽऽचमनशौचाद्याचारस्य सकलश्रौतस्मार्तकर्माङ्गभूतस्य विधानात् (नम्) । अङ्गोपयोग उक्त एव । वेदैः प्रयोगः साक्षादेव । एतानि चतुर्दश वेदान्तानि कर्मब्रह्मविद्यानां स्थानान्यसाधारणकारणानि धर्मस्य चोत्पादकानि च । तत्र सूत्रैः प्रयोगे रचनीये मीमांसाऽन्तरङ्गमङ्गम् ।

तथाहि—धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः ।
प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥
अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।
ऊहो बाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात् ॥

लक्षणानि अध्याया द्वादशानां लक्षणानां समाहारो दादशलक्षणी तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्यायानां विषया इति । मीमांसया तु साक्षात्सूत्रैरर्थज्ञाने जन्येऽवान्तरव्यापाररूपया मीमांसया विना प्रयोगविज्ञानं न भवतीति व्याख्याङ्गत्वेन न्याया अपि प्रतिज्ञातास्ते केचित्स्वेन व्याख्यास्यन्ते केचित्प्रयोगेणैव सूचिता अन्यतो ग्राह्याः । केचित्स्वाभिमता एव निर्णेष्यन्त इति व्याख्यास्याम इति बहुवचनेन सूचितम् ।

तथा च यज्ञो व्याख्येयत्वेन विषयस्तज्ज्ञानं सूत्रस्य शास्त्रस्य प्रयोजनम् । तच्चानुष्ठानाङ्गम् । एवं च प्रतिज्ञाते व्याख्येयत्वेन कर्ममात्रे तस्य यावत्फलस्वरूपलक्षणप्रमाणानि न ज्ञायन्ते तावन्न प्रयोगानुष्ठाने प्रवर्तते किंफलकं किंस्वरूपं किंलक्षणकं किंप्रमाणकमित्याकाङ्क्षायां प्राथम्यात्तत्राऽऽह—

स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते ।

यज्ञो व्याख्येयः सफलत्वात् । सफलता च ज्ञायते । कुतः । यतो वेदैः श्रेयःसाधनतया विधीयते । एतदपि सामर्थ्यं वेदानाम् । कुतः । अध्ययनविधिरूपाद्वेदादेव । नहि श्रेयःसाधनं विनाऽन्यद्विधेयमिति संभवति । तस्मादयं व्याख्येयो न ह्यव्याख्यातोऽनुष्ठातुं शक्य इत्यभिप्रायः । स विधात्रयेण प्रसिद्धो यज्ञपदोपलक्षितो धर्मस्त्रिविधैर्वेदैरपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कैर्वेदत्वेन च स्वतःप्रमाणैः कर्तव्यतयोपदिश्यते । सर्वस्य मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य सार्थवादस्य विध्येकवाक्यतापर्यवसानार्थं विधीयत इत्युक्तम् । अन्यथा ज्ञाप्यत इत्येवावक्ष्यत् । यदि लौकिकप्रमाणवत्प्रमाकरणत्वमात्रेणैवाविवक्षिष्यत् । न ह्यश्रेयःसाधनं कर्तव्यत्वेन वेदेनोपदेष्टुं शक्यते । अतः श्रेयःसाधनमिति भावः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति दृष्टार्थेनाध्ययनविधिना यद्यदृष्टप्रयोजनं येन यथा कर्तुं शक्यते तथा तेन तत्कर्तव्यमित्यनुज्ञायते । स्वाध्यायस्य शब्दरूपस्य ज्ञानोत्पादनमात्रे शक्तिः । एवं च सति तत्र विधेः प्रवर्तनावाचकस्यान्येषां प्रवृत्तिरूपप्रयत्नापरपर्यायभावनादिप्रतिपादकपदानां विधिव्यापारविषयतदपेक्षितकारकार्थज्ञापनेनैकवाक्यतया प्रामाण्यम् । नामधेयस्यापि करणावच्छेदकत्वेनैकवाक्यत्वम् । अर्थवादानां विध्यपेक्षितेतिकर्तव्यतालक्षणप्राशस्त्यलक्षणत्वेन प्रामाण्यं, तेषामनन्यप्रयोजनानां शब्दानां यज्ञे प्रामाण्यम् । यज्ञतत्साधनस्मृत्या वा साक्षात्स्वार्थस्तुत्याऽऽरादुपकारकया वा मन्त्राणां यज्ञोपयोगे सति स्वार्थप्रकाशनद्वारैव नोच्चारणमात्रेण यज्ञतत्साधनाङ्गतेत्येवमर्थस्य नियमविध्युन्नायकत्वेन पदार्थविधयाऽङ्गतां गतानामपि प्रामाण्यम् । पदार्थानामपि स्रुवेणावद्यति हस्तेनावद्यति स्वधितिनाऽवद्यतीत्यत्र पदार्थसामर्थ्येनैव नियमप्रमाकरणता तथा मन्त्राणामपि । एवं च स्वाध्यायपदापरपर्यायवेदपदेन स्वाध्यायाध्ययनविधिनोक्तं प्रामाण्यं वेदे दर्शितम् । अन्यथा विधिलक्षणानि कर्माणीत्यनेनैव सेत्स्यतीत्यनर्थकमेवैतत्सूत्रं स्यात् । स्वरूपलक्षणप्रमाणानां तत्रैव सिद्धेः । अतः सर्ववेदप्रामाण्यायैवेदं सूत्रम् । तथा च वेदैर्बोध्यत इत्यपि स्वाध्यायाध्ययनविधिनैव वेदेन ज्ञापितमित्यप्यावेदितम् । अध्ययनविधेरेकशाखामात्राध्ययनेन पर्यवसानम् । अन्यथाऽशक्यार्थविधायकत्वादप्रामाण्यमध्ययनविधेः । स्वशाखानध्ययन एव दौर्ब्राह्मण्यम् । एवं च सति वेदचतुष्टयस्य प्रामाण्यं स्थितम् ।

---

१ ख. च. छ. °क्षिताका° । २ ख. च छ. ध्यायोऽध्य° ।

ननु त्रिभिर्यदा वेदैर्विहितं कर्म तद्भवेत् ।
तदेकस्य भवेन्नूनमप्रामाण्येन दूषणम् ॥ १ ॥
अप्रमाणमपि नो वेदोऽथर्वणो विधानतः ।
चतुर्थस्यापि वेदस्याथर्वणोऽस्ति प्रमाणता ॥ २ ॥
वैतानिके ब्रह्मकर्मण्यभिचारेऽप्यलौकिके ।
लौकिकेऽपि च सूत्रेणाऽऽवेदयिष्यत्यसौ स्वयम् ॥ ३ ॥
ततो न परिसंख्याऽस्य कर्तुं युक्ता प्रमाणतः ।
न किंचिल्लौकिके मानं मन्त्रब्राह्मणरूपतः ॥ ४ ॥
तत्र वेदत्वधर्मेण प्रामाण्यमपि दुर्घटम् ।
अत्रोच्यते द्वंद्ववृत्तौ पदत्रयविवक्षणम् ॥ ५ ॥
मुख्यत्वेन चतुर्णामप्येकवेदपदाग्रहः ।
लौकिकेष्वपि मानत्वसिद्ध्यै चामुख्ययोर्द्वयोः ॥ ६ ॥
यद्यप्यमुख्यवेदत्वेनैकेनैकोऽपि संभवेत् ।
तथाऽप्यवान्तरोपाधिद्वयेनामुख्यता द्वयोः ॥ ७ ॥
अध्येतुं शक्यते शाखा सैव स्वाधाय उच्यते ।
तामधीयान एवासौ वेदाध्याय्यन्यथाऽघकृत् ॥ ८ ॥
वेदशब्दश्चतुष्के वा प्रत्येकं वा चतुष्टये ।
एकत्वेन प्रयुक्तोऽपि नैकव्यक्त्यभिधानकृत् ॥ ९ ॥
वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वेति[1] स्मृतिस्तथा ।
काठकेऽपि ह्यनन्ता वै वेदा इत्युच्यते यतः ॥ १० ॥
वेदत्वजात्यैकशाखा व्यक्तिरित्येव निर्णयः ।
तदेकदेशे शाखात्वं वेदत्वमपि चेष्यते[2] ॥ ११ ॥
यच्च शाखैकदेशेन विहितं कर्म वैदिकम् ।
प्रोच्यते गौणमेवैतद्वेदवाक्यविवक्षया ॥ १२ ॥
ननु चैवं वैदिकं तु कर्म न स्यात्किमप्यथ ।
स्याद्वा सर्वं वेदमूलैः[3]स्मृत्याचारोपवर्णितम् ॥ १३ ॥
सत्यं तथाऽपि कश्चिद्धि विशेषोऽस्ति विभेदकृत् ।
स्वशाखान्तर्गतैर्वाक्यैः शाखान्तरगतैरपि ॥ १४ ॥
एकप्रकरणापन्नैर्ज्ञापितं ब्राह्मणैस्तु यत् ।
तदेके कर्म वा ब्रह्मज्ञानं वैदिकमुच्यते ॥ १५ ॥

१ क. ख. छ. चेति । २ क. छ. नेष्यते । ३ क. ग. छ. °लभ्रुत्या° ।

यद्वा वेदेन मानेन ज्ञापिता कर्मसंततिः ।
सा वैदिकी तद्गतैकं कर्म वैदिकमुच्यते ॥ १६ ॥
यस्य नास्ति स्वशाखायां साकल्यं नान्यशाखया ।
एकप्रकरणत्वेन पूरितं यत्प्रकीर्णकैः ॥ १७ ॥
नानाप्रकरणाधीतमन्त्रब्राह्मणभागगैः ।
वाक्यैरेकत्र पुरुषैरानीतैर्विहितं तु यत् ॥ १८ ॥
कर्म प्रोक्तं लौकिकं तन्मन्वादिभ्योऽवगम्यते ।
यत्प्रत्यक्षानुपूर्व्या स्वपाठो नास्ति तु वेदगः ॥ १९ ॥
प्रत्यक्षोऽपि ह्यृषीणां स वेदोऽप्रत्यक्ष इष्यते ।
एकप्रघट्टकेनान्यैः प्रत्यक्षं नोपलभ्यते ॥ २० ॥
तस्मात्तत्रापि वेदत्वमुपचारादिति स्थितिः ।
न हि प्रकीर्णको वेदो गृह्यते विधिना तु सः ॥ २१ ॥
तस्मात्तस्य त्ववेदत्वं तेन प्रोक्तोऽप्यवैदिकः ।
लौकिकः स्मार्त इत्युक्तो मन्वादिस्मृतिशासनात् ॥ २२ ॥
स एव कचिदन्यार्थमन्त्रैर्वाऽन्यार्थवादकैः ।
प्रसङ्गेनानूद्यमानः प्राप्तो नासौ विधिं विना ॥ २३ ॥
तस्यापि प्राप्तये तेभ्यो विधिरेव प्रकल्प्यते ।
सोऽपि लौकिक इत्युक्तः स्मार्तो वा न तु वैदिकः ॥ २४ ॥
ननु चैकाग्निकाण्डं तु प्रत्यक्षो वेद ईर्यते ।
पाठेन गृह्यते कैश्चिदतोऽप्रत्यक्षताऽस्य न ॥ २५ ॥
तेन यद्विहितं कर्म स्मार्तं वा लौकिकं कथम् ॥
सत्यं तत्प्रातिशाख्यत्वाच्छ्रौततुल्यं तथाऽपि तु ॥ २६ ॥
तत्पूरणाय मन्त्रा हि श्रौतकाण्डेऽप्यवस्थिताः ।
श्रौतेन कर्मणा नैव संबद्धा निर्गतास्ततः २७ ॥
लिङ्गैरेकाग्निकर्मैर्वा (वाऽऽ)लिङ्ग्याङ्गत्वमुपागताः ।
मन्त्रा एवात्र ये केचिद्विधिहीनास्तदर्थगाः ॥ २८ ॥
विधयोऽप्यागता ये चाबद्धाः प्रकरणेन हि ।
मन्त्रार्थवादावयवैः कल्पिता अपि पूर्ववत् ॥ २९ ॥
वैतानिकाग्नितोऽन्यत्वाद्गृह्यः स्मार्तोऽप्यलौकिकः ।
अग्निः कर्माङ्गतां प्राप्त एकाग्निरिति चोदितः ॥ ३० ॥

---

१ क. ग. च. छ. °कमन्वदकं । २ क. ग. च. छ. °कल्पते ।

तं प्रकृत्यैव काण्डं यदेकाग्नेः काण्डमुच्यते ।
तत्रोपनयनं श्रौतं शाखान्तरगतं यतः ॥ ३१ ॥
धर्मप्रश्नेरिताः पञ्च यज्ञाः श्रौता इति स्थितिः ।
अतः प्रकीर्णकाण्डेन तुल्यमेकाग्निकाण्डकम् ॥ ३२ ॥
श्रौतेन सदृशं चैतदेकप्रकरणोदितम् ।
अतस्तु लौकिकं स्मार्तकाण्डद्वयममुख्यकम् ॥ ३३ ॥
गृह्यमग्निं प्रकृत्योक्तं गृह्यकर्म विशेषतः ।
समयः स्मृतिशास्त्रं त्वाचारः शिष्टानुवर्तनम् ॥ ३४ ॥
पुंसो लिप्सापेतमाभ्यां सामयाचारिकाः स्मृताः ।
तदेव गृह्यकाण्डं स्याद्यच्चोपनयनादिकम् ॥ ३५ ॥
स्मृतिशास्त्रं तथा धर्मप्रश्नौ काव्यमृषीरितम् ।
इतिहासपुराणानि सामयाचारशासनम् ॥ ३६ ॥

स्मृतिरपि—'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामिष्टसंतुष्टिरेव च' ॥ इति ।

शीलमात्मगुणा अहिंसादयः । संतुष्टिर्वैकल्पिके कर्मण्युत्साहोऽन्यतरस्मिन् । तदुक्तं बौधायननेन—'सुसंस्कारा व्रीहय एवातो विकृतिषु त एवानादेशे' इति । यत्र कर्तव्यत्वेनाऽऽवेदनं नास्ति क्वापि वेदे परार्थार्थवादमन्त्रेषु स्तुत्या सिद्ध एवानूद्यते, न च दृष्टं प्रयोजनमस्ति स एवाऽऽचारः शिष्टैरनुष्ठीयते 'तस्माच्छ्रेयांसं पापीयान्पश्चादन्वेति' 'यथाऽतिथिं ज्योतिष्कृत्वा परिवेविष्टि' 'धन्वन्निव प्रपा असि' 'कुमारा विशिखा इव' इति, गुर्वनुगमनमतिथयेऽन्नदानमनूदके देशे प्रपाप्रवर्तनं गोदाने संस्कारे सशिखं मुण्डनमिति। यत्र निन्दयाऽनुवादो यथाऽतिथये प्रद्रुतायेति तत्र निषेधोऽपि ज्ञेयः । तथा पुराणदर्शितमेव ।

तथा भागवते—'इतिहासपुराणानि पञ्चमो वेद इष्यते' । इति ।

मानान्तराग्रहीतार्थप्रमाणत्वात्त्रयोऽपि हि ।
समाना उक्तविषयो नानार्था एकशेषतः ॥
गृहीतानां त्रित्वसंख्या प्रकारावेदनान्मता ।
अन्यप्रकारतायास्तु परिसंख्यां करोति च ॥
अतोऽपि च प्रमाणानां त्रित्व आवेदिते सति ।
अथर्वणोऽपि वेदस्य परिसंख्या न वेदतः ॥
तन्मुख्यामुख्यवृत्त्याऽप्यत्रैकशेषोऽपि युज्यते ।

१ क. ग. 'पाक' ।

मन्त्रब्राह्मणरूपो यो मुख्य इत्यभिधीयते ॥
एकाग्निकाण्डमपरस्तृतीयस्तु प्रकीर्णकः ।
तैः प्रत्येकं मितो धर्मस्त्रिविधः परिकीर्तितः ॥ ४१ ॥

अनेनैवाभिप्रायेणाऽऽह बौधायनः—‘ उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदं तस्यानुव्याख्या-स्यामः स्मार्तो द्वितीयः शिष्टाचारस्तृतीयः ’ इति । उपदेशो वेदस्तेन कर्तव्यतया विहितो वैतानिक इति यावत् । प्रतिवेदं प्रतिशाखम् । न हि वेदे समुदायरूपेणैक एव प्रयोगो विधीयते किं तु नाना प्रयोगाः । प्रतिपुरुषमेकैक एव । तत एकशाखया स्वेन व्याख्यातः । तं प्रातिशाख्यधर्ममनु तच्छाखीयं स्मार्तं तच्छाखीयशिष्टाचारलक्षणं च धर्मं व्याख्यास्यामः । तावपि नियतौ प्रतिशाखमित्यर्थः । उभयोः स्मार्तत्वेऽपि प्रथमे स्वाचारानुमितस्याल्पत्वाद्द्वितीये भूयस्त्वात्स्मार्त इत्युक्तः प्रथमो द्वितीयः शिष्टाचार इति । तस्मात्साधूक्तं स त्रैविध्येन प्रसिद्धो यज्ञोपलक्षितो धर्मस्त्रिभिर्वेदादिप्रमाणैर्विधा-नत्रयपुरस्कैर्ज्ञाप्यते । कर्तव्यतयाऽबाधितं तद्विषयज्ञानं जन्यते । अतोऽसंदिग्धाविपर्य-स्तस्पष्टेष्टसाधनताज्ञानजनकत्वात्प्रमाणैरित्यर्थः । एवमत्र विधीयते कर्तव्यत्वेनोपदि-श्यते वेदेन कर्त्रा कर्तुरन्यस्यापौरुषेयेऽवसंभवात् । तेषामेव कर्तव्यार्थोपदेशरूपत्वेन प्रमाकरणत्वात्प्रामाण्यं विधिलक्षणव्यापाराश्रयत्वात्तु कर्तृत्वं न विरुध्यते । अस्ति चाऽऽ-रोपेऽपि प्रयोजनं यथा गामानयेति वाक्येन प्रवृत्ते शिष्य उपाध्यायेन प्रेरित इति प्रयोगदर्शनाल्लोडभिधेयो व्यापार उपाध्यायनिष्ठ इत्यवगम्यते । यतो वचनरचनाकर्ता चोपाध्यायो वेदे कर्तुः प्रयोक्तुरभावेन तस्यैव प्रयोक्तृत्वेन व्यापारं प्रत्याश्रयत्वमिति अपौरुषेयवेदानां निरस्तसमस्तदोषाशङ्कानां स्वतो बोधकानां निरङ्कुशं प्रामाण्यमिति प्रयोजनम् । ननु कथं लिङ्गा(ङा)दिप्रत्ययविधुराणां प्रतिबद्धविधिशक्तिलिङ्गा(ङा)दिमतां च मन्त्राणां विधायकत्वं कर्मविधानं ब्राह्मणमिति वक्ष्यमाणविरोधाच्च । उच्य-ते—विधिर्हि कर्तव्यतयाऽर्थस्योपदेशस्तस्य ज्ञानमुपदेशो व्यतिरेकश्चेति मीमांसासूत्रे प्रयोगात् । कर्तृव्युत्पत्त्या शब्दे भावव्युत्पत्त्या शब्दव्यापारे च दृश्यते तद्ग्रन्थेषु । अतो यज्ञो विधीयते कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । तत्र विधिप्रत्ययवतो ब्राह्मणस्य स्पष्टं तादृक्त्वं मन्त्राणां तु प्रयोगाङ्गभूतानामपि पदार्थविषया प्रामाण्यं वक्ष्यते विधिसहका-रित्वेन विधायकत्वं न हि मन्त्रैर्विना केवलो विधिः सद्वारकमन्त्रविशिष्टां भावनां विधातुं समर्थः । एवं श्रौतस्मार्ताचारकर्मणां प्रत्येकं स्वरूपाद्युक्तम् ।

एवं प्रतिज्ञाते त्रिविधे कर्मणि सामान्यतः फलं स्वरूपप्रमाणावान्तरभेदं व्याख्याय श्रौतत्वेन बाहुल्यात्प्रकृतिविकृत्यात्मना च बहुव्याख्येयत्वाच्च श्रौतेषु कर्तृविशेषधर्म-विशेषान्वक्तुं मुख्यवेदपदोपात्तेन वेदचतुष्टयेन प्रमाणविशेषेणावान्तरभेदमाह—

---

१ ख. छ. ˚ख्यमर्थम˚। २ क. ग. स्मार्तत˚ । ३ क. ग. ङ.ड. ˚क्षणाव्या˚। ४ ग. ˚स्देनाव्यु˚ ।

ऋग्वेदेन यजुर्वेदेन सामवेदेन सर्वैर्ज्योतिष्टोमः ।

अत्र वेदपदं सोपपदमे(म)वान्तरजातिबा(बो)धकं तथाऽप्येकैकैव व्यक्तिर्गृह्यते पुरुषभेदेन प्रतिपुरुषं प्रयोगभेदात् । न ह्यृग्वेदेन शाखासमुदायेनैकं प्रति प्रयोगभेदो विधीयते किं तु प्रतिशाखं प्रतिपुरुषं तस्माद्योग्यतया तं तं शाखिनं प्रति स स प्रयोगभेदस्तयैव तयैव शाखया विधीयते । अन्यथा शाखान्तरवैयर्थ्यं स्यात् । ज्योतिष्टोम इत्यग्निष्टोमादिषट्संस्था गृह्यन्ते । विधी-यत इत्यनुवर्तनीयम् । तत्रैकस्य कर्मणोऽनेकैर्वेदैर्विधानमयुक्तमन्यतराप्रामाण्यप्रस-ङ्गात्कर्तृसांकर्यधर्मसांकर्यापत्तेरनियमापादकविध्यानर्थक्याच्च । तत्परिहाराय *चकारै-र्व्यवस्थितविकल्पो दर्शितः । ज्योतिष्टोमशब्देन साङ्गस्य कर्मण एकदेशभूतानि प्रधानाङ्गकर्माण्युच्यन्ते । अतस्त्रयोंऽशास्त्रिभिर्वेदैः प्रत्येकं सर्वैश्चतुर्भिर्विकल्पेनैकोंऽ-शो विधीयत इति चत्वारोंऽशा हौत्रमाध्वर्यवमौद्गात्रं ब्रह्मत्वं चैकमेवैकोंऽशश्चतुर्भ्य-श्चतुराननमुखेभ्यः प्रागादिमुखक्रमेणोत्पन्ना इति भागवतादौ प्रसिद्धमुक्तम् । यद्यप्य-धिकारिविधयोऽनेकत्र चतुर्ष्वपि वेदेषु श्रूयन्त इति सांकर्यं तथाऽपि उत्पत्तिविनियोग-विधी तु प्रतिनियतावेव शस्त्रादिमन्त्राणामुत्पत्तिविनियोगावृग्वेद एव ग्रहग्रहणादिम-न्त्राणां यजुर्वेद एव स्तोत्रादिमन्त्राणां सामवेद एव। यद्यपि व्यत्ययेन श्रूयते न तु तत्त-द्वेदविहितेषु कर्मसु प्रतिनियतेषु तदनुवादेन गुणमात्रविधानेऽपि गुणिविधायकवेदवि-हितत्वमेवेति न सांकर्यम् । मन्त्रोत्पत्तौ वेदान्तरस्थायां येन वेदेन विनियोगस्तद्वेदविहि-तत्वेन प्राधान्यमिति च न्यायशास्त्रनिर्णयोऽतो न सांकर्यम् । ब्रह्मत्वं तु समानमेव चतुर्भिर्वेदैर्विहितमिति न ज्ञायते क्व गुणविधिः क्व प्रधानविधिरिति विकल्प एव व्यव-स्थितः । एवं विकृतिष्वपि ज्ञेयम् ।

ऋग्वेदयजुर्वेदाभ्यां दर्शपूर्णमासौ ।

सर्वैर्वेदैरित्यप्यनुवर्तते । ऋग्वेदेन सामिधेन्यादि यजुर्वेदेनान्वाधानादि सर्वैर्ब्रह्मत्वम् । यथा चतुर्भिर्ब्रह्मत्वं ज्योतिष्टोमे विधीयत एवं चतुर्भिर्दर्शपूर्णमासयोरपि । ब्रह्मत्वप्राय-श्चित्तविधानार्थमेवाऽऽथर्वणिकैः सूत्रं प्रणीयते । यथेतरैस्त्रिभिरपि सूत्रकारैः प्रत्येकं ब्रह्मत्वं दर्शपूर्णमासयोर्ज्योतिष्टोमे चैवमाथर्वणिकैरपि प्रणीयत इत्युपलभ्यत एव । ज्योतिष्टोमे त्वृग्वेदादिभिः प्रत्येकं बहुतरं विविक्तं विधीयते हौत्रादिकं ततोऽसमस्तनि-र्देशः । दर्शपूर्णमासयोस्तु निगदा याजुर्वेदिका एव तयोर्विकृतिष्वपीति यजुर्वेदस्य भूय-स्त्वेनाभिधानात्स्वतन्त्रहौत्रविधानसापेक्षयोः समासेन ग्रहणमृग्वेदयजुर्वेदाभ्यामिति ।

---

* एतट्टीकानुरोधेन सूत्रे चकाराः स्युरिति भाति ।

---

१ ख. च. छ. 'न्ते । तत° । २ क. ग. °त्पन्न इ° । ३ क. ग. च. छ. चैवं चाऽऽथ° ।

यजुर्वेदेनाग्निहोत्रम् ।

अन्यत्र गुणं विधातुमनुवादः प्रधानस्य । बहूनामङ्गानां यजुर्वेद एव विधानात्तदाधानपिण्डपितृयज्ञदर्विहोमहोतृविनियोगानामुपलक्षणम् । यद्यप्यत्र ब्रह्मत्वमाधानेऽस्ति तथाऽपि तस्य याजुर्वैदिकत्वमेव । यद्यप्यन्यैरुक्तं ब्रह्मत्वमाधाने तदपि यजुर्वेदविहिताधानब्रह्मत्वे गुणविधिमात्रं नेतरब्रह्मत्ववत्समविकल्पेन । अन्ये केचित्कर्मविशेषा इतरवेदविहितास्तत्र तत्र श्रूयमाणाः प्रतिनियता एव सन्तीति तदर्थमेवाऽऽचार्येण प्रयत्नो न कृतः । अग्निहोत्रं गुणविध्यर्थमन्यत्रापि श्रूयते तदेवर्ग्वेदगुणकं[१] विशेषेणऽर्ग्वेदसूत्रेऽपि दर्शितं याजुषमेवैतदर्थं यजुर्वेदेनाग्निहोत्रमिति नियमितं दर्विहोमानामुपलक्षणम् । यज्ञं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञायाग्निहोत्रं यजुर्वेदेनेत्ययज्ञरूपस्याग्निहोत्रस्य प्रदर्शनं यज्ञशब्दस्योपलक्षणार्थत्वप्रदर्शनार्थम् । वेदैर्विहितं श्रौतं प्रकीर्णकशब्दैर्विहितं लौकिकमिति मुख्यामुख्यवेदविभागस्तद्विहितकर्मविभागश्चार्थादुक्तः । न हि यज्ञशब्देन श्रौतं स्मार्तं कर्म प्रतिज्ञाय तत्र वेदैर्विधीयत इत्युक्त्वा ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासाग्निहोत्राण्येव वेदैर्विधीयन्त इति वक्तुं शक्यम् ।

ननु चतुर्णामपि वेदानां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासाग्निहोत्रेष्वेव प्रमाणत्वेनोपक्षीणत्वात्कोऽशोऽवशिष्यते, यौ चामुख्यौ वेदौ प्रमाणं लौकिकेषु न हि तदन्यो वेदोऽस्ति, योऽन्ययोरमुख्ययोर्मूलं स्यादित्याशङ्क्य मुख्यवेदत्वोपाधिना ज्योतिष्टोमादिष्वेव प्रामाण्यं तदेकदेशेन प्रत्यक्षेण तदनुमितेन वा विधिवाक्येनाप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकत्वेन विधित्वोपाधिना सर्वकर्मसाधारण्येन प्रामाण्यमिति वक्तुं स त्रिभिर्वेदैर्विधीयत इत्येतद्याचष्टे—

विधिलक्षणानि कर्माणि ।

विधिर्लक्षणमसाधारणं प्रमाणं येषां तानि यज्ञोपलक्षितानि कर्माणि तथा विधिशब्दो यद्यपि प्रवर्तनासामान्यवाची तथाऽपि वेदैर्विधीयत इत्युक्त्वा विधिलक्षणानीति वदति । ततो ज्ञायते वेदैकदेश एव विधिरिति । स चैकदेशो यद्यपि विधितत्प्रत्यययोरभेदविवक्षया प्रत्ययमात्रमागच्छेत्तथाऽपि न तावता साध्यसाधनेतिकर्तव्यतारूपे कर्मणि प्रामाण्यम् । यद्यपि प्रत्ययेऽन्वितानेकार्थाभिधायकत्वेन संसृष्टभावनाबोधकत्वमस्ति तथाऽपि वैशेषिकपदैर्विना न पुरुषं प्रवर्तयितुमीष्टे । अतो वाक्यमेवात्र विधिप्रत्ययान्तपदयुक्तं गृह्यते ।

उक्तं च वार्तिकाचार्यैः—'किमाद्यपेक्षितैः पूर्णसमर्थः प्रत्ययो विधौ ।
तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन्नोदनोच्यते ' इति,
'नोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचकाः ' इति ,
'भावनैव च वाक्यार्थः स्वकारकविशेषिता ' इति च ।

१ क. ग. छ. 'होममु' ।

तस्मात्प्रवर्तकं वाक्यमेव विधिरित्युक्तम् । ततस्तु विदधातीति कर्तृव्युत्पत्त्या वाक्यस्यैव प्रवर्तनाव्यापारवत्तया तथा प्रवर्तकत्वेन प्रमाणतोक्ताऽपौरुषेयत्वेन । अनेन च निरस्तसमस्तपुरुषदोषाशङ्कस्यात एव स्वतो बोधकस्य प्रवर्तकतया यत इष्टसाधनताबोधकस्यापूर्वद्वारा स्वेष्टजनकतोक्ता । लक्षणशब्देन चासाधारणं प्रमाणमित्युक्तम् । तेन न प्रत्यक्षादिप्रमाणग्राह्यत्वमित्युक्तम् । न हि कर्तव्यत्वेनोपादिष्टस्य साध्यैकस्वभावस्य कर्मणो रूपं प्रमाणान्तरगम्यं भवेत् । उपपादितमेतत्सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणामित्यादिना तर्कपादे । अत एव यदूह्यते प्रत्यक्षादिना रूपं न तद्विधेयस्य धर्मस्यापि तु श्रेयःसाधनत्वेन धर्मत्वमित्युक्तं भवति ।

उक्तं च–'श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ।
तादृशे तत्र धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः' इति ।

तथा 'द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते' इति ।

अत्र पालनस्यापि विधिलक्षणत्वं वक्तुं धर्मशब्दो न प्रयुक्तः । मीमांसका हि प्रवृत्तिलक्षणस्यैव धर्मत्वमाहुः । स्वमते तु पालनस्य च धर्मत्वमेव पालनप्रचुरेषु कर्मसु सामयाचारिकान्धर्मान्व्याख्यास्याम इति प्रयोगदर्शनात् । तथाचापूर्वस्यापि धर्मत्वं प्रसिद्धम् । तस्य विधिलक्षणत्वं मा भूदिति यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायात्तदर्थं कर्मग्रहणम् । एवं पालनस्यापि श्रेयःसाधनताऽस्त्येव विधिबलेन । अनिष्टप्रागभावपरिपालकत्वं च निषिद्धक्रियाप्रतिबन्धादिति । तथा च विधिलक्षणान्येव कर्माणि न प्रत्यक्षादिविषयाणि साध्यैकस्वभावतया श्रेयःसाधनत्वेन कर्मत्वापरपर्यायधर्मत्वात् । तथा चाऽऽयतौ श्रेयःसाधनता । कर्माण्येव विधिलक्षणानि न ब्रह्म सिद्धत्वेन प्राप्यतया फलत्वात् । न च फलं विधेयं, तदुक्तम्—

'फलांशे भावनायास्तु प्रत्ययो न विधायकः' इति ।

विधेस्त्रिविधस्यापि कल्पिताकल्पितसाधारण्येनैकाकारत्वेन तद्गोचरस्य कर्मणोऽपि श्रेयःसाधनत्वेनैकरूप्येऽपि कर्माणीतिबहुवचनं श्रौतस्मार्तसामयाचारिकाणामवान्तरभेदप्रदर्शनाय । तत्र श्रौते काण्डे 'अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्' इत्यादिषु कल्पितविधीनां श्रौतकाण्ड एवान्तर्भावः । तत्रानुमितेनैव श्रेयःसाधनता विधेयेति नियमोऽध्ययनविधिनैव ज्ञापितः । एतादृशेषु स्थलेषु नित्यानुमितविधिस्वीकारेऽपि न दोषः । अथवा शाखान्तरीयाणामेव विधायकानामनुमानम् । आलभेत निर्वपतीत्यादिषु प्रत्यक्षविधीनां शाखान्तरीयाणां दुर्लभत्वादनुमितविधित्वमेव न वयं नित्यं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमनुमीमहे । एवं च प्रकीर्णककाण्डद्वयेऽपि तत्तच्छब्दबलात्कल्पितस्य विधेस्तत्रैवान्तर्भावो ज्ञेयः ।

वेदत्रयविभागार्थं मुख्यवेदत्वं व्याचष्टे—

---

१ ख. छ. °शे न चध । २ छ. नाप्येक° ।

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ।

यद्यपीदमुक्त्वा पश्चाद्विधिलक्षणानीति वक्तव्यं सामान्यपरं तथाऽपि ब्राह्मणस्य विधित्वेन वक्ष्यमाणत्वाद्विधिलक्षणानीत्येवाऽऽदावुक्तम् । मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेतीतरेतरयोगद्वंद्वेनेतरेतरयुक्तत्वेन पठिते ते एवैको वेदो न तु यः कश्चन मन्त्रो यत्किंचिद्ब्राह्मणमेको वेदो भवति । अत्रोद्देश्यगतं द्वित्वमविवक्षितम् । नैह्यको मन्त्र एकं ब्राह्मणवाक्यमेको वेदो ज्योतिष्टोमादीनां हौत्राद्येकैकांशविधायकं भवति किं त्वनेकानि, प्रत्येकमेकैकस्मिन्द्वयोर्द्वयोरध्ययने वेदोऽधीत इत्यप्रसिद्धेः । नापि यत्र ब्राह्मणग्रन्थत्वेन प्रसिद्धिस्तद्ब्राह्मणं तदन्यो विभागः संहिता मन्त्र इति द्विवचनोपपत्तिरिति वाच्यम् । कर्मविधानं ब्राह्मणानीति संहितागतानामपि विधायकवाक्यानां ब्राह्मणत्वेन लक्षितत्वात् । संहिताव्यतिरिक्ते ब्राह्मणग्रन्थे मन्त्राणां ब्राह्मणव्यतिरिक्तत्वेन मन्त्रत्वस्येष्टत्वात् । तस्माज्जात्यभिप्रायेण द्विवचनम् । ब्राह्मणग्रन्थे या प्रसिद्धिर्ब्राह्मणमिति [सा] बहुतरब्राह्मणाभिप्रायेण ।

अत एवोक्तं 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयः, इति ।

संहितागतानामपि त्रिगुणपठितानां ब्राह्मणत्वप्रसिद्धेः । तस्मान्मन्त्रब्राह्मणसमुदायकग्रन्थत्वेन पठितो वैदिकैः स एको वेद एकं पुरुषं प्रति । तथाऽन्यं प्रत्यपि सामान्येन लक्षितः सर्वोऽपि वेदराशिर्वेदलक्षणशाखासमुदाय एव । उपपादितमेतत्प्रथमसूत्रे कारिकाभिः । ततोऽन्यस्य त[१]स्य एव शाखाभ्य उद्धृतस्य ब्राह्मणस्य मन्त्रस्य वा ज्योतिष्टोमादिषु हौत्राद्यविधायकस्य होत्रादिभिरप्रयुज्यमानस्य न वेदत्वम् । यत्राध्ययनं तत्रासंबद्धानामपि मुख्यवेदान्तर्गतिः । अन्यत्रामुख्यवेदान्तर्गतिः । अत एव वक्ष्यति वैदिकानां शब्दानां स्मृतिग्रहणानि लौकिकानीति । पूर्वं वेदावयवत्वेन पठितानां शब्दानामुद्धृतानां न वेदावयवत्वं किंतु वैदिकशब्दत्वमेव । तेषाममुख्यवेदत्वेन लौकिककर्मणि विधायकत्वमिति स्मार्तकर्म वेदाविहितत्वेनाश्रौतं लौकिकं वोच्यते । उक्तमेव स्मारितम् । यावतार्थोपरमत इति प्रत्येकं वाक्ये मन्त्रत्वमुक्तं तेषां जात्येकवचनम् । ब्राह्मणत्वमपि वाक्य एव । अतोऽसौ विधायकत्वेन च वेद इति भावः । अत्र मन्त्रब्राह्मणयोर्लक्षणे अनुक्त्वैव तन्निरूपितवेदशब्दार्थं वदति तत्प्रसिद्ध्यैव वैदिकानां लक्षणे ज्ञातव्ये प्रकारान्तरेण दुर्निरूपत्वादिति सूचितवान् । यान्यपि लक्षणानि वक्ष्यन्ते तान्यव्यापकान्यतिव्यापकानीत्यभिप्रायः ।

एवं च प्रथमसूत्रद्वयेन त्रिविधकर्मसाधारण्येन प्रतिज्ञाविधायके दर्शिते । ततो वैतानिकश्रौतकर्मविभागेन मुख्यवेदविहितत्वं दर्शितमर्थात्तदितरत् । ततः सर्वकर्मप्रमाणमुदाहृतम् । इदानीं वेदैकदेशस्य लक्षणमाह—

---

१ छ. नाप्येको ।

कर्मविधानं ब्राह्मणानि ।

कर्म विधीयते येन तत्तथा, विधिर्वाक्यमित्यर्थः । विधिलक्षणानीत्यत्र कर्तृत्वं विवक्षितमकल्पितकल्पितप्रत्ययवद्वाक्यविवक्षयेह कल्पितस्य न ब्राह्मणत्वप्रसिद्धिः । तस्मात्कल्पिताकल्पितसाधारण्येन विधिप्रत्ययद्वारा यद्विधानं तद्ब्राह्मणं, तेन विधिप्रत्ययहीनस्यापि विधिकल्पकत्वेन विधायकत्वादस्ति ब्राह्मणत्वमिति भावः । तस्मात्कल्पिताकल्पितविधिमत्तया प्रवर्तकत्वमविशिष्टमेवेति दर्शयितुमेकवचनम् । ब्राह्मणानीति बहुवचनं विधिप्रत्ययवद्वाक्यानां कल्पितविधिप्रत्ययवाक्यानां तथाऽर्थवादकल्पितविधिप्रत्ययवत्तयाऽर्थवादानामपि ब्राह्मणत्वमेवेति दर्शयितुं, बहुवचनं नानाप्रकारत्वख्यापनार्थं । शब्दनिष्ठे व्यापारे शब्दप्रतिपाद्ये शब्दभावनापरपर्याये ज्ञानरूपे वा विधित्वं नान्यत्र । तच्चापौरुषेये वेद एव भवति । अनधिगतार्थत्वेन च प्रामाण्यमपि पैङ्ग्योपनिषदि ब्राह्मणेऽब्राह्मणत्वप्रसिद्धेर्यद्ब्राह्मणं तत्कर्मविधानमिति तत्राऽव्याप्तेः । अथ सामान्यलक्षणं प्रमाणं ब्राह्मणं तद्द्वेधा सिद्धार्थं कर्मविधानमिति । तथा श्वेताश्वतरोपनिषन्मन्त्रे ब्राह्मणत्वं स्यात् । अतोऽन्ये मन्त्रा इत्यनेन मन्त्रत्वं न संगच्छते तस्य ब्राह्मणादन्यत्वाभावात् । तस्माद्यत्र ब्राह्मणत्वप्रसिद्धिस्तद्ब्राह्मणम् । तस्मान्नानर्थो ब्राह्मणशब्दः[1] । तत्र कर्मकाण्डोपयुक्तस्येदं लक्षणम् । मन्त्रेष्वप्येवम् । तत्र कर्मकाण्डोपयोगिनि मन्त्रेऽतोऽन्ये मन्त्रा इति स्वरूपं, तेषां यज्ञकर्मार्था मन्त्रा इति लक्षणम् । उपनिषत्सु मन्त्रत्वब्राह्मणत्वे तु प्रकारान्तरेण लक्ष्ये, तयोः सांकर्यमप्यङ्गीकार्यमिति । अथवा श्रोतव्य इत्यादिविधिनामेकवाक्यतां गतानि ब्राह्मणलक्षणलक्षितान्येवोपनिषद्वाक्यानि, ब्रह्म संस्कार्यं फलं च, संस्कार्यफलं हि विधावुद्देश्यं व्यंशभावनाया विधेयत्वात् । न ब्रह्मणो विधेयत्वं, संस्कार्यफलांशे प्रत्ययस्याविधायकत्वात् ।

तदुक्तं–'फलांशे भावनायास्तु प्रत्ययो न विधायकः' इति ।

तथा संस्कार्यमप्युद्देश्यत्वेनानुपादेयत्वादविधेयम् ।

तथोक्तं–'देशः कालो निमित्तं च फलं संस्कार्यमेव च ।[2]
मीमांसाकुशलाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकम्' ॥ इति ।

ननु तर्हि कथंकारं[3] वेदान्तानां विधित्वं निराकृतम् । विधेयज्ञानविषयत्वाभावेनेति ब्रूमः । नाङ्गी क्रियते च ज्ञाने विधिः । तथा वक्ष्यत्याचार्यः ' आत्मलाभात्परं नास्ति ' इति । लब्धस्य लाभो ज्ञानेन प्रमाणजन्येनैवेति न विधिरिति तत्रैव स्फुटयिष्यते । तस्मात्फलत्वेनोपात्तस्य स्वरूपकथनपरा वेदान्ता अपि विध्यपेक्षितसंस्कार्यफलसमर्पकत्वाद्ब्राह्मणवाक्यमिति संक्षेपतो निरूपितं ज्ञेयम् । अत्र वेदान्तजन्यं ज्ञानमेवोद्दिश्यै[4]वाभावनासंभावितभावनाविपरीतभावना निवर्तयति[5] । श्रवणादीनि कर्माणि विधेयानि ।

१ छ. °य ब्राह्मणश°। २ क ग. स्कार्यं फ°। ३ क. ग. च. छ. °कारणं वे°। ४ क. ग. श्यैव भा° । ५ ख. निवर्तयन्ति । छ. निर्वर्तयति ।

ननु श्रवणादिविधिशेषत्वे कथं वेदान्तानां सिद्धार्थत्वमिति चेत्। उच्यते—न वयं विधिशेषत्वेनैकवाक्यत्वं ब्रूमः किं तु विध्यपेक्षितशेषित्वेन। तथा च शेषिणः फलस्य ब्रह्मणो बोधकं महावाक्यं सिद्धार्थपरमेव। ननु तर्हि स्वर्गादिफलसमर्पकमप्यवान्तरवाक्यं सिद्धार्थमेव भवेत्। भवतु का हानिः। नन्वेवं सत्यसाधारण्येन व्यपदेशः कथमिति चेत्। उच्यते—यत्र सिद्धार्थप्रतिपादकवाक्यजनिता प्रमा न कर्माङ्गं तत्र तज्ज्ञानमेव सुखसाक्षात्काररूपत्वेन पुरुषार्थस्तद्वाक्यं सिद्धार्थं कर्माङ्गज्ञानाजनकत्वात्। सिद्धमर्थमेव प्रतिपादयदेव परमपुरुषार्थे पर्यवस्यतीति प्रधानभूतं सुतरां सिद्धार्थम्। श्रवणादिविधायकं तु स्वोद्देश्यप्रतिपादकेनैकवाक्यतां गतं, तस्य च कर्मविधानं ब्राह्मणमितिलक्षणलक्षितत्वेऽपि न दोषः। तेषु कुत्रचिन्मन्त्रत्वप्रसिद्धावपि तदितरमन्त्राणां मन्त्रत्वं सिद्धं, तस्यापि मन्त्रत्वं प्रकारान्तरेणोपपादनीयमित्यलमतिविस्तरेण।

'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्ये यद्यप्युद्देश्यस्वर्गपदार्थप्राधान्ये सिद्धार्थता तथाऽपि सिद्धार्थप्रतिपादनमात्रेणापुरुषार्थपरत्वाज्जायमानमपि ज्ञानं कर्मानुष्ठानस्योत्तरभाविनोऽङ्गमेवातोऽनुष्ठेयज्ञानजननप्राधान्यान्न तत्सिद्धार्थम्। अत एवार्थवादेषु सिद्धार्थत्वमाशङ्क्य पुरुषार्थापर्यवसानेनाप्रामाण्यं स्यादिति पुरुषार्थपर्यवसायिविधिवाक्यैकवाक्यतया प्रामाण्यमाह—

तच्छेषोऽर्थवादः।

तस्य विधायकस्य शेषो विधिनैकवाक्यत्वं गच्छंस्तद्द्वारा विधिविषयभावनाप्रवर्तकब्राह्मणवाक्यशेष इति भावः। तदुक्तं—विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः। विधीनां विधेयभावनानां यदाऽध्ययनविधिर्विधायकवाक्यानि पुरुषं प्रवर्तयेयुरिति प्रेरयेत्तदा विधायकवाक्यगतशब्दभावनापेक्षितविधेयार्थभावनागतप्राशस्त्यलक्षणकरणेतिकर्तव्यतासमर्पकत्वेन विधायकवाक्यैरर्थवादा एकवाक्यत्वं गच्छन्तीत्यर्थः। अर्थवाद इत्येकवचनमेकाकारतयैवैकवाक्यत्वं सर्वेषामप्यर्थवादानामस्तीति ज्ञापनार्थम्। द्वारं तु तेषां शब्दादेवावगम्यते। ये तु न स्वार्थविवक्षयाऽर्थं वदन्ति किंतु परप्रशंसार्थं तेऽर्थवादा इति प्रसिद्धम्।

ननु विधेयस्तुतिद्वारेण प्रशंसार्थानां भवत्वेकवाक्यता येऽन्यनिन्दां कुर्वन्ति ते कथमेकवाक्यतां विधिना गच्छन्ति 'ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्याऽऽस्ते' इत्येवमादयः। न च तेषां निषेधेन सहैकवाक्यतेति वाच्यम्। 'कर्मविधानं ब्राह्मणानि' इति निषेधस्य पृथगस्वीकारात्। अत एवाऽऽचार्यः सर्वत्र कर्मशब्दं प्रयुङ्क्ते। निषेधेष्वपि निवृत्तिभावनापर्यायस्य कर्मण एव विषयत्वेनाभिप्रेतत्वात्। अन्यथा विधिलक्षणो धर्मोऽर्थात्प्रतिषेधलक्षणो ह्यधर्मः स्यात्। तथा च धर्माधर्मयोः प्रमाणं ब्राह्मणमिति सूत्रयेत्। न च

---

१ क. ग. छ. °कर्तव्येति।

तथा । तस्मात्सर्वत्र भावनाया एव विधायकमेव ब्राह्मणं न च ते नापेक्षते । किं च नहि सर्वत्र निन्दार्थवादाविषयेष्वनिष्टत्वावेदकः प्रतिषेधोऽस्ति । न च निन्दया कल्प्यः । विहितेषु निषेधस्यानिष्टसाधनतावेदकस्यासंभवात् । नहि 'यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात् । यथाऽतिथये प्रद्रुताय शून्यायाऽऽवसथायाऽऽहार्यं हरन्ति । तादृगेव तत्' इत्यादीनां निन्दार्थवादानां कल्पिता अनिष्टसाधनत्वावेदकाः प्रतिषेधाः सन्ति, विहितेषु विद्यमाना वा कथमनिष्टसाधनतामावेदयन्ति, येन निन्दार्थवादानामेकवाक्यता स्यात् ।

तदुक्तं भट्टाचार्यैः—'यद्यपि स्याद्विधिस्पृष्टे निषेधो नैव तादृशः ।
विज्ञायते ह्यनर्थत्वं षोडशिग्रहणादिवत्' ॥ इति ।

तादृशान्नैवानर्थत्वं विज्ञायत इत्यन्वयः । तस्मान्निन्दार्थवादा नान्तर्भवन्ति विध्येकवाक्यत्वाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—

निन्दा प्रशंसा ।

या निन्दा निन्दकं वाक्यं सा प्रशंसैव प्राशस्त्यसमर्पणपरैव । विधिषु प्रतिषेधेषु वा यत्किंचिन्निन्दया प्रवर्तते वाक्यं तत्सर्वं विधेये धर्मे प्रवृत्ते निवृत्ते वा प्राशस्त्यपरमेव । तथोक्तं शबरस्वामिभिः 'नहि निन्दा निन्द्यान्निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तर्हि विधेयं स्तोतुम्' इति । तस्मात् 'न पृथिव्यां नान्तरिक्षे' इत्याद्यर्थवादानां सिद्धं 'हिरण्यं निधाय चेतव्यः' इत्यादिब्राह्मणैकवाक्यत्वम् ।

इदानीं केषांचिद्वाक्यानामर्थवादत्वेन व्यवहृतानां स्वार्थैकनिष्ठतया विधेयकर्तृविशेषसमर्पकत्वेन व्यापकं तच्छेषत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—

परकृतिः पुराकल्पश्च ।

प्रशंसेत्यनुवर्तते । परकृतिपुराकल्पौ प्रशंसैव न विधायकौ कर्तृविशेषस्य । तद्यथा 'अग्निरददादौर्वाय' 'जमदग्निः पुष्टिकामः' एवमादयः । एकेन परेणान्येन तद्गोत्रोद्भवेन कर्त्रा कृतं कर्म परकृतिस्तत्प्रतिपादकानां विशिष्टानां वाक्यानां परकृतीनां, तथा 'अङ्गिरसो वै सत्रमासत' इतिप्रभृतीनामनेककर्तृकाणां पुराकल्पानां न तत्तद्गोत्रजकर्तृत्वविधायकत्वं किं तु एतौ प्रशंसैव प्रशंसापरावेव । अत्र केचित्सकर्तृकमात्रं परकृतिम् 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्' इति, पुराकल्पं च कथनमात्रमाहुः । तत्र ये पुराकल्पा एव सन्ति न तत्र विधिः श्रूयते । तेषु ब्राह्मणैकवाक्यत्वं न संभवतीत्याशङ्क्य पुराकल्पोऽपि प्रशंसा । तस्मात्तदेकवाक्यत्वाय विधिः कल्पनीयस्तेनैवैकवाक्यतेति परिहारः । चकारेण 'त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रम्' इत्यादीनां यदग्नीषोमीयादिविधिकल्पकत्वं तच्छेषत्वं प्रदर्शयति । अस्मिन्पक्षे परकृतेः प्रकारान्तरत्वेन पृथग्ग्रहणं युक्तम् । पुराकल्पग्रहणमप्रयोजकं विधिकल्पकानां नानारूपाणामर्थवादानां चैतेनैव चकारेण ग्रहणं स्यादिति । तथाऽपि नानानामभिर्व्यवह्रियमाणानां पृथक्त्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वेन सप्रयोजनतेति व्याख्येयम् । केचित्तच्छेषोऽर्थवादो निन्दा प्रशंसा परकृतिः

पुराकल्पश्चेत्येव सूत्रं व्याचक्षते । शेषस्य विभागोऽर्थवादादिः । तत्त्वर्थवादादीनां परस्पराव्यावृत्तत्वेन विभागः कथं स्यान्निन्दाप्रशंसे अर्थवादविशेषौ भवेयातां यथाकथंचित्तथाऽपि परकृतिपुराकल्पौ न निन्दाप्रशंसयोर्व्याप्तौ तौ विशेषाविति तद्व्याख्यानं पदार्थमात्रमाचष्टे न सप्रयोजनत्वमिति ।

क्रमप्राप्तं मन्त्राणां प्रामाण्यं वक्तुं स्वरूपमाह—

अतोऽन्ये मन्त्राः ।

विधायकाद्ब्राह्मणात्सार्थवादादन्ये वेदावयवाश्च मन्त्राः सन्तस्तच्छेष इति पूर्वतनमनुवर्तनीयं प्रामाण्याय । प्रमाणस्य शेषः प्रमाणमेव । 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभते' इत्यस्य मन्त्रवद्दशायां ब्राह्मणान्यत्वेऽपि विधिदशायां विधायकत्वेऽपि न दोषः । मीमांसकैः शक्तिद्वयाङ्गीकारात् । ते च वैतानिकावैतानिकसाधारण्येनैव लक्षिता विविधा एव । 'मन्त्रं मे गोपाय' 'ऋचो यजूँषि सामानि' इति श्रुतेः । निगदस्यान्तर्भावोऽप्युक्त एव जैमिनिना । एवं च मन्त्राणामपि विधिशेषत्वाद्वेदैर्विधीयत इत्युक्तं तत्समर्थितमेव । तत्र कथं विधिशेषत्वमिति द्वाराकाङ्क्षायां यज्ञकर्मार्था इत्यनेन द्वारं वक्ष्यते ।

मन्त्रवत्प्रयोगकाले प्रयुज्यमानत्वेन मन्त्रत्वाशङ्कायामाह—

लौकिकाः प्रयुज्यमाना अमन्त्राः ।

स्वाध्यायाध्ययनविधिना नाध्यापिताः ।

यथा पुत्रस्य नामधेयं दुन्दुभिशब्दश्च ।

नामैव नामधेयं, दुन्दुभिशब्दो दृष्टान्तः । चकार इवार्थे । दुन्दुभिशब्देन स्तोत्रमुपाकरोतीति । यथाऽव्यक्तशब्दस्य कर्माङ्गत्वेन विहितस्यापि न मन्त्रत्वमेवमर्थवतोऽपि पूर्वोक्ताद्धेतोर्न मन्त्रत्वमित्यर्थः ।

वेदैकदेशस्य ब्राह्मणस्य कर्मणि प्रामाण्यमभिधाय वेदैकदेशस्य मन्त्रभागस्य प्रामाण्यं वक्तुं मन्त्राणां ब्राह्मणविहितत्र्यंशभावनाङ्गत्वं व्याचष्टे—

यज्ञकर्मार्था मन्त्राः ।

यज्ञशब्देनोपलक्षितानि विधेयानि कर्माणि, तान्येव लक्षितानि विधिलक्षणानि कर्माणीत्यनेन, तथा च पौनरुक्त्यम् । तस्मादेवं व्याख्येयं यज्ञशब्देन सर्वाणि विधेयानि कर्माणि गृह्यन्ते । तेषां कर्म क्रियोत्पत्तिरिति यावत् । तत्कर्मार्थो येषां ते तथा । विधिना प्रमितमात्रं न हि श्रेयःसाधनं ब्रह्मवत् , किंत्वनुष्ठितं च । अतो यज्ञानुष्ठानं प्रयोजनमेषाम् । ननु वेदैर्विधीयत इत्यनेन विधिमन्त्रात्मकवेदस्य प्रामाण्यमुक्तम् , अतोऽनुष्ठानं प्रतिपाद्यं येषां ते तथा, अर्थप्रतिपादनेन प्रामाण्यं भविष्यतीति चेत् , न । विधिभिरेवानुष्ठानमपि बोधितं कर्मणि कर्तव्यत्वावेदनेन प्रमाणत्वात् । तस्मा-

१ ख. °प्राप्तम° ।

द्विहितैः कर्मभिरुत्पत्तिरेवापेक्षिता । सा मन्त्रैर्जन्यत्वेन प्रयोजनमित्येव युक्तम् । मन्त्राणां विहितानुवादिनामेवोत्पादकत्वात् । यज्ञस्योत्पादकत्वेन संनिपत्योपकारकत्वेनाङ्गतोक्ता भवति । तथोच्चारणमात्रेण नाङ्गता । दृष्टार्थाध्ययनविधिबलान्मन्त्राणामर्थावबोधपर्यवसायिताऽवगता । मन्त्रा हि दृष्टार्थाध्ययनविध्यध्यापिताः किमस्माभिः पुरुषसमीहितं दृष्टं जन्यमित्याकाङ्क्षमाणा अध्ययनविधिना यच्छक्यते दृष्टं येन जनयितुं तेन तज्जन्यमिति चानुज्ञाता मन्त्राः स्वार्थप्रकाशनमात्रमेवास्माकं जन्यत्वेन शक्यं तज्जन्यमस्माभिः । तच्च कथं दृष्टद्वारा पुरुषसमीहितसाधनं स्यादित्याकाङ्क्षमाणास्तिष्ठन्ति । तत्र जपस्तोत्रशस्त्रकर्माणि चाथ प्रतिपादनरूपाणि विहितानि । तत्र ये समर्था जपस्तोत्रशस्त्रमन्त्रास्तदुत्पादनमात्रेणाङ्गत्वं गताः सप्रयोजनाः सन्तो निराकाङ्क्षा जायन्ते । अन्ये मन्त्रास्तु स्वार्थावबोधकत्वमात्रेण न निराकाङ्क्षाः । स्वार्थावबोधनस्य विधिना समीहितसाधनत्वेनाविधानात् । एवं च कथमङ्गिनामुपकारो दृष्टोऽस्माभिः कर्तव्य इति साकाङ्क्षास्तिष्ठन्ति । तत्राङ्गिनः स्वोत्पत्तये स्मृतिमपेक्षन्ते । न ह्यननुसंहिताः पुरुषेणानुष्ठातुं शक्यन्ते । तदनुसंधानं यद्यपि विधिवाक्यैर्भवेत्तथाऽपि तेषां कर्तव्यताप्रमाजननेनोपक्षीणत्वान्मन्त्राणामानर्थक्यादृष्टार्थत्वापत्तेश्च मन्त्रेभ्यः स्वाङ्गत्वेन विहितेभ्य एव स्वस्मृतिं लब्ध्वा निराकाङ्क्षा भवन्ति । मन्त्रा अपि स्मृतिद्वाराऽङ्गतां गता निराकाङ्क्षा जायन्ते । येषां त्वङ्गत्वावेदको विधिर्नास्ति तेऽपि लिङ्गेन विधिं कल्पयित्वा स्वार्थानुष्ठानाङ्गतां प्रतिपद्यन्ते विधिविनियुक्तमन्त्रसाम्येनैकरूप्याय । तत एवाध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वेनैकरूप्यं स्यात् । क्वचिद्दृष्टार्थता लौकिकेषु मन्त्रेषु चादृष्टार्थतेति वैषम्यं स्यात् । ननु जपतेरुच्चारणमात्रं वाच्यं, न तस्य स्वार्थप्रकाशकत्वेन तत्प्रत्यङ्गत्वं स्वार्थप्रकाशनस्याविधानात् । तदर्थं स्मृतेरपि कर्माङ्गताया अनपेक्षणाच्चेति चेत् । उच्यते—अध्ययनविधिदृष्टार्थतालाभाय जपतीत्यस्यैव विधेरर्थप्रकाशनमर्थाद्विधेयं यथा मन्त्रेणेदं कार्यमित्यत्र मन्त्रोच्चारणमर्थाद्विधीयते । जपतेश्चार्थानुसंधानेनोच्चारणमप्यभिधेयं मन्त्रोच्चारणलक्षणजपेनादृष्टं भावयेन्मन्त्रार्थप्रकाशनद्वारेति विधौ पर्यवसन्नेऽर्थप्रकाशनभावनाऽपि विधेयेति दृष्टद्वारेणैव यज्ञकर्मार्थता नोच्चारणमात्रेणापूर्वोत्पादकता किंतु स्वार्थप्रकाशनद्वारा तेषां दृष्टार्थप्रकाशनमात्रद्वारोच्चारणात्सर्वसाधारणादृष्टं कल्प्यत इत्यदृष्टार्थत्वाभिलापो गौणो न तु दुन्दुभ्यादिशब्दस्य स्तोत्रोपाकरणत्ववन्मुख्यः । एवं स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणामपि स्तौतिशंसतिभ्यां देवतागुणकीर्तनवाचिभ्यां विहितस्तोत्रशस्त्ररूपकर्मणोः संकीर्तनरूपप्रयोजनकत्वादस्ति ह्येषामपि यज्ञकर्मार्थत्वम् । एवं प्रत्यगाशीर्मन्त्रकृतोपस्थानाभिमन्त्रणानुमन्त्रणाभिमर्शनमन्त्राणामपि ज्ञेयमिदं स्पष्टयिष्यते याजमाने जपतु-

---

१ क. ग. च. °धकस्य । २ क. ग. घ. °जन्यत्वेऽने° । ३ ख. °क्यादद° । ४ क. ग. च. छ. लब्धा । ५ ख. लैङ्गिकेषु । ६ क. ग. च. छ. °षु वाऽद° ।

ल्यता च । अप्रत्यगाशीर्मन्त्रकृतोपस्थानादिमन्त्राणां तु यत्र प्रतिपादनमात्रं प्रधानं कर्मजन्यं तत्रापि जपतुल्यता यत्र स्वप्रतिपाद्यं प्रविगुणकर्म तत्रोपस्थानादिनाऽर्थप्रकाशनरूपेणार्थं संस्कुर्यादिति वाक्यार्थे संस्कार्ये त्वदृष्टः संस्कारो मन्त्रेणार्थप्रतिपादनेन जायते । याज्यादिमन्त्रैर्वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवताद्रव्ययोः स्मृतिर्दृष्टमेव प्रयोजनम् । द्रव्यदेवतादियज्ञार्थानां सिद्धानामपि श्रेयःसाधनतया धर्मत्वेन साध्यत्वादस्ति तेषामपि यज्ञकर्मत्वमिति सर्वे मन्त्रा यज्ञाङ्गं यज्ञकर्मार्था इति सिद्धम् । न त्वङ्गत्वं प्रामाण्यद्वारेति किमुक्तम् । न हि व्रीहीणामङ्गत्वेऽपि प्रामाण्यमस्ति । सत्यम् । न हि मन्त्राणां शब्दविधया प्रामाण्यं, तथाऽपि नियमविधिरयं मन्त्रा एव यज्ञकर्मार्था इति । अत एव बौधायनाचार्यः—'मन्त्रैरेव स्मृतमनुष्ठितं श्रेयःसाधनम्' इति । येषां च मन्त्रा न सन्त्येव तेषां स्मृतिस्तु विधायकेभ्य एव । न हि वैदिककर्म प्रकारान्तरेणानुसंधातुं शक्यम् । ततो गत्यन्तराभावाद्विधायकेष्वेव स्मारकत्वं कल्पनीयम् । यथा 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभते' इत्यादिमन्त्रेष्वगत्या विधायकताऽपि कल्प्यते मीमांसकैरेवं विधायकेषु मन्त्रशक्तिः कल्पिता । न च तेऽपि मन्त्रा इति वाच्यम् । तूष्णीं चतुर्थमित्यादौ मन्त्रवर्जितकर्मविधानाज्ज्ञायते विधिस्मारितेषु न मन्त्रस्मारितत्वमस्तीति । अन्यथा किमपि तूष्णीकं कर्म न स्यात् । एवं पालनलक्षणकर्मसु विधिरेव स्मारकः । स्मार्तेष्वपि तूष्णीकेषु तथैव ।

अत्र संग्रहश्लोकाः—

कर्मप्रयत्नो धात्वर्थैरनुरक्तो विधीयते ।
धातुप्रकृतिकैर्वाच्या प्रत्ययैस्तु विधायकैः ॥ १ ॥
तदङ्गं देवता द्रव्यं यज्ञाविष्टं च कर्म यत् ।
सैव त्र्यंशा भावनोक्ता क्रिया सैवोच्यते बुधैः ॥ २ ॥
प्रयत्नस्याभिधा नास्ति स्वरूपेणैव कुत्रचित् ।
अनुरञ्जकधात्वर्थभेदाद्भेदोऽवगम्यते ॥ ३ ॥
धात्वर्थैक्येऽपि भेदोऽस्ति ह्यभ्यासाद्यैस्तु पञ्चभिः ।
तत्कर्म द्विविधं प्रोक्तमर्थज्ञानमथेतरत् ॥ ४ ॥
अर्थज्ञानं द्विधैकं तु गुणो यो देवतार्थयोः ।
संस्कारकं तु तन्मन्त्राः संस्कारार्था इतीरिताः ॥ ५ ॥
दृष्टसंस्कारका याज्यानुवाक्या अथ हौत्रके ।
उच्यमाना अदृष्टस्य संस्कारस्याङ्गतां गताः ॥ ६ ॥
अर्थज्ञानं द्वितीयं न जन्यते येन संस्कृतिः ।
प्रधानभूतं तत्तस्य मन्त्राश्चापूर्वसाधनम् ॥ ७ ॥

१ ख. छ. न म° । २ क. ग. च. छ. प्रयत्नैस्तु ।

जपः स्तोत्रं तथा शास्त्रमपूर्वार्थं प्रचक्षते ।
तद्वारैव च तन्मन्त्रा दृष्टार्था अप्यपूर्वगाः ॥ ८ ॥
प्रधानगुणभूतस्य ज्ञानरूपस्य कर्मणः ।
उत्पादकास्तु ये मन्त्रा अकर्मकरणाः स्मृताः ॥ ९ ॥
ज्ञानं सर्वं हि मन्त्राणां व्यापारोऽर्थात्प्रजायते ।
विहितज्ञानजनका व्यापारान्तरवर्जिताः ॥ १० ॥
व्यापारवद्धि करणमकर्मकरणास्ततः ।
अर्थज्ञानात्पृथग्यत्तु कर्म नानाविधं द्विधा ॥ ११ ॥
गुणप्रधानभेदेन पूर्ववत्तस्य लक्षणम् ।
तन्मन्त्राः कर्मकरणा ज्ञानव्यापारवत्तथा ॥ १२ ॥
एवं सूत्रकृता संज्ञाः कृताः स्वव्यवहारगाः ।
एताभिर्व्यवहर्तव्यं कर्मतन्मन्त्रयोरपि ॥ १३ ॥

ननु वेदैर्विधीयन्ते मन्त्रब्राह्मणात्मकैरिति मन्त्राणां विधायकैकवाक्यत्वेन प्रामाण्यमुपक्षिप्तं तत्समर्थनीयम् । अत एवाऽऽपस्तम्बाचार्यः–' मन्त्रब्राह्मणे यज्ञस्य प्रमाणे ' इति । न चाङ्गत्वे दृष्टद्वारा सिद्धेऽपि व्रीहीणामिव प्रामाण्यं सिध्यति ।

उक्तं च–' प्रयोगवचनो मन्त्रैः सह प्रामाण्यमृच्छति ' इति ।

प्रयोगवचनः प्रयोगविधिर्मन्त्रैः सह प्रामाण्यं लभत इत्यर्थः । एवं चाङ्गत्वे सिद्धे प्रामाण्ये किमायातमिति चेदुच्यते–

दृष्टद्वारा स्थितेऽङ्गत्वे मन्त्राणां वाक्यभावनः ।
स्मृत्युत्पादेन वाक्यार्थो मन्त्रैर्नैव प्रभाव्यते ॥
तथाऽपि विहिता मन्त्राः स्मृत्यैवाङ्गत्वमागताः ।
नतूच्चारणमात्रेणेत्येवमर्थनियामकाः ॥
पदार्थविधया तस्मात्प्रामाण्यमपि लेभिरे ।
अङ्गत्वं विधिना ह्येषां प्रयोगविधिरूपिणो ॥
विहितानां पदार्थत्वात्स्वसामर्थ्यान्नियन्तृता ।
तथा च नियमज्ञानमन्यतो लभ्यमाप्यते ॥

मन्त्रा हि वाक्यरूपा अपि विहितार्थानुसंधानजननसमर्था न स्वार्थे शब्दविधया प्रमाणम् । तथाऽपि स्रुवेणावद्यति हस्तेनावद्यति स्वधितिनाऽवद्यतीत्यादौ विहिता अविशेषेणापि नियमप्रमामुत्पादयन्त एव स्रुवेणैव द्रवद्रव्यं हस्तेन कठिनं पुरोडाशादि स्वधितिना च मांसमवदेयमिति स्वसामर्थ्येनैव[3] स्रुवादयोऽपि प्रयोगविधेः सहकारिणोऽ[4]-

१ क. ग. च. छ. °वद्धिक° । २ छ. °णाम् । वि° । ३ क. ग. च. छ. °नैवातो धर्माद° । ४ क. ग. च. °णोऽङ्ग रू° ।

ङ्गरूपत्वेनावाक्यरूपा अपि प्रमाणमित्युच्यन्ते। एवं विनियोगविहितपदार्थतयाऽर्थसामर्थ्येन स्मृतिजनकत्वेनैवाङ्गं नोच्चारणमात्रेणेति नियमप्रमामुत्पादयन्तो हि प्रयोगविधिविहितपदार्थविषयैव प्रयोगविधिसहकारिणो भवन्त्येव प्रमाणम्। ननु पदार्था अपि प्रमाणं भवन्तु कुत्र प्रमाणेऽन्तर्भविष्यन्तीति चेत्। वाक्य एवेति ब्रूमः। उक्तं चाभियुक्तैः—नन्वङ्गत्वेऽपि प्रयोजनमात्रं लभ्यते न प्रामाण्यम्। नैष दोषः। पदार्थानां वाक्यार्थे प्रामाण्याभ्युपगमादित्युक्त्वा वार्तिकाचार्यवचनेनापि दृढी कुर्वन्ति पार्थसारथिमिश्राः। उक्तं हि 'पदार्थास्तन्मतिर्वा स्यात्' इति। एवं वार्तिकसंमतिमुक्त्वोपसंहरन्ति। तेन मन्त्रा विशिष्टमर्थं बोधयन्तः प्रधानवाक्यार्थे प्रमाणम्। तेन मन्त्राणामपि प्रयोजनत्वात्प्रामाण्यमस्तीत्येतावत्सिद्धमिति। वार्तिके तु पदसमुदायस्य स्वार्थे प्रामाण्यमुक्त्वा—

'पदार्थास्तन्मतिर्वा स्याद्वाक्यार्थावगमोऽपि वा' इत्युक्तम्।

वाक्यं पदान्यर्था वा विशिष्टसंसर्गं बोधयन्तः प्रमाणम्। तन्मतिः पदार्थज्ञानं वा वाक्यार्थज्ञानं जनयन्तीति प्रामाण्यम्। वाक्यार्थज्ञानं वा प्रवर्तकत्वान्निवर्तकत्वाद्वा प्रमाणमिति वार्तिकार्थः। शब्दमूलं ह्येषां प्रामाण्यमिति शब्द एवान्तर्भाव इति भावः।

मन्त्राः कर्माङ्गं सन्तोऽपूर्वार्थसंसर्गनियामकतया प्रमाणमित्युक्तम्। तत्र ये विहितं कर्म स्वस्थानस्थिता न जनयन्ति विधेरभावात्, नापि लिङ्गेन विहितं प्राप्नुवन्ति तेषामङ्गत्वाभावेऽप्रामाण्यं च स्यादित्यत आह—

रूपविप्रतिषेधाल्लौकिकेषु।

रूपं यत्र पठितास्तदङ्गत्वं तद्द्वारा च प्रामाण्यं मन्त्राणां रूपं, तस्य रूपस्य विरोधो हानिर्निष्प्रयोजनत्वादप्रमाणत्वाच्च वेदानन्तर्गतिरवेदत्वापत्तिरिति यावत्। तस्मान्मुख्यवेदान्निर्गता अगत्या लौकिकेषु स्मार्तकर्मविशेषेषु कर्मार्था इत्युत्कृष्य पदमनुवर्तनीयम्। तत्रामुख्यवेदान्तर्गत्या सप्रयोजनतां प्रामाण्यं च लभन्ते विहितकर्मार्थत्वादित्यर्थः।

उदाहरति—

*** यथा गृह्णामि ते सुप्रजास्त्वाय हस्तमिमां खनाम्योषधीं वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति।**

त्रयो मन्त्राः प्रतीकेन गृहीताः। एतेषु प्रथमतृतीययोर्वधूहस्तग्रहणे त्ववैतानिके सामर्थ्यात्तद्विवाहे प्रथमस्य गोवपाहोमे चाष्टकासु तृतीयस्य विनियोगः स्वेनैव कारि-

* केवलसूत्रपुस्तकेषु यथेतिपदं विद्यते।

१ ख. °गविधिवि°। २ छ. °वाङ्गेनो°। ३ ख. छ. भवन्तः। ४ क. ख. ग. च. °न्ति, अङ्ग°। ५ ख. °भावादप्रा°। छ. °भावोऽप्रा°। ६ क. ग. च. °षधिं व°।

च्यते । मध्यमस्य त्वापस्तम्बेन ' इमां खनाम्योषधिं वीरुधं बलवत्तमाम् । येया सपत्नीं बाधते यया संविन्दते पतिम् ' । इति पत्न्योर्मध्ये पत्युरेकस्यामनुरागेऽन्यतरस्यामसति पाठारुयवीरुधं हस्ते बद्ध्वाऽनुरागो भवतीति तस्याः पूर्वेद्युः खनने मन्त्रो विनियुक्तः ।

ननु स्वस्थान एव किमपि विहितं कर्म लक्षयन्तु लक्षणा सर्वत्र सुलभेति भविष्यत्यङ्गत्वम् । सन्ति च तूष्णीकानि कानिचित्कर्माणि सापेक्षाणि । न वाऽभिधासंभवे लौकिककर्मसु सति लक्षणा न युक्ता । लक्षणयाऽपि स्वस्थाने निवेशो दृश्यते । यथा गार्हपत्यमुपतिष्ठन्त इत्युपक्रम्यैकयोपतिष्ठन्त इति निवेशनः संगमनो वसूनामिति मन्त्रमिन्द्रप्रकाशकं गार्हपत्योपस्थाने विनियुङ्क्ते । न चायं प्रत्यगाशीर्मन्त्रो येन गार्हपत्यात्प्रत्यगाशिषमेवार्थयत इति स्यात् । किं त्विन्द्रप्रकाशक एव । गार्हपत्यस्यासंस्कार्यत्वेऽपि गार्हपत्योपस्थानेन गार्हपत्यप्रकाशनरूपेणापूर्वं भावयेदित्यर्थावगमे सति गार्हपत्यप्रकाशनं योगेन लक्षणया च क्रियत एवं किमपि तूष्णीकं कर्म कयाऽपि वृत्त्या प्रकाशयन्तु नोत्कर्षो युक्त इत्यत आह—

यथोपदिष्टं ब्राह्मणवन्तो यथारूपमितरे ।

ब्राह्मणमुपदेशलक्षणविनियोजकश्रुतिसहितो मन्त्रविनियोजकविधिः । तद्येषां मन्त्राणामस्ति ते ब्राह्मणवन्तः । तेऽभिधामलभमाना यथोपदिष्टाः श्रुत्या यदर्थत्वेनोपदिष्टास्तमर्थमनुल्लङ्घ्यैव कयाऽपि वृत्त्या यज्ञकर्मार्थाः । न हि गौणी वृत्तिरभिधया समानबला यत एव गौणी । तस्माद्यत्राभिधा प्रमाणान्तरेण बाधिता तत्र दृष्टार्थत्वलाभाय गौण्याश्रीयते नान्यथा । उक्तं च पार्थसारथिमिश्रैः—

' गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तराद्विना ।
आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाऽऽविरस्ति तत् ॥
तादर्थ्यं च स्वतो मुख्ये गौणेऽर्थपरता पुनः ।
प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावान्न सिध्यति ' ॥ इति ।

अथासति बाधे तु मुख्ययैव कर्मार्था इत्याह—यथारूपमितरे । इतरे विधिनाऽबाधिताभिधानशक्तयः । ते यथाभिधाशक्ति यज्ञकर्मार्था ननु गौण्या योगेन वा सर्वयज्ञकर्मार्थाः । अभिधया न समानं व्यापारान्तरमस्तीति न सर्वकर्मार्था इत्यर्थः । कुतः सर्वकर्मार्थत्वेन प्राप्तिरिति चेत् । उच्यते—यज्ञकर्मार्था मन्त्रा इत्युक्तं, तत्र च वाक्यप्रकरणस्थानैः साङ्गकर्मार्थताऽवगम्यते । तत्र रूपमभिधाख्यं

१ ख. °त्तमम् । २ ख. ग. च. छ यथा । ३ क. ख. ग. च. पादाख्य° । ४ क. ग. च. °हितकर्मलक्षणा । ५ ख. वा ।

नियामकं न भवेत् । तदा कयाऽपि वृत्त्या वाक्याद्यवगतसर्वकर्मार्थताऽपि स्यात् । तस्माद्वाक्यादिभिर्यदर्थत्वमवगम्यते तन्मध्ये प्रधानमङ्गं वाऽभिधयैव प्रतिपादयन्तीति[1] वाक्यादिप्रमाणानां दुर्बलानां संकोचो भवतीति सप्रयोजनं सूत्रम् । तथा चेतरे बाधकेतरप्रमाणविनियुक्ता[2] इति पर्यवसानम् ।

ननु यत्र वाक्यादिप्रमाणं सामान्येन विधायकं नास्ति तेषां लिङ्गेनापि नानाकर्मार्थता स्यात्तत्राऽऽह—

शेषस्य विनिधानम् ।

शेषो लिङ्गव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरेण न कर्मविशेषार्थत्वेन नियमिताः । लिङ्गं च तदाऽनेककर्मानुष्ठानगामि कर्माणि[3] मन्त्रान्त एव रुद्धानि । तत्र न समुच्चयः प्रमाणान्तरसहकृतलिङ्गविनियुक्तैः केवललिङ्गविनियुक्तानां समानवत्त्वाभावात् । अत एव न विकल्पोऽपि । तेषां कर्मविशेषे मन्त्रसाकाङ्क्षे विशेषेण निधानं विनियोगः । उच्यत इति शेषः । योग्यताप्रदर्शनार्थं प्रतिज्ञामात्रसिद्धम् ।

ऋक्सामानां शेषाणां समवेतार्थप्रकाशकत्वाभावाल्लिङ्गेन विनियोगाभावमाशङ्क्याऽऽह—

पारिप्लवार्था दाशतय्यः ।

दश मण्डलानि यस्या ऋग्वेदसंहितायाः सा दशतयी तत्रत्या ऋचो दाशतय्यः । ताभिर्देवतागुणशंसनरूपे पारिप्लवे शस्त्रे शंसितव्ये तत्पूरणार्था देवतागुणशंसनलिङ्गेन हौत्रसमाख्यया पारिप्लवसमाख्यया च तदर्थाः परितः प्लवमाना अन्यत्र विनियोगाभावात् । क्रमरहितर्चां शंसनं हि पारिप्लवे क्रियतेऽतस्तदपि मन्त्रान्तरसापेक्षमेव । अत उभयाकाङ्क्षया यज्ञार्था इत्यर्थः ।

इदानीं साम्नां विकृतिगामित्वं पूर्वेणाविनियुक्तानामाह—

उत्तरयोः पवमानयोः स्तोमाभ्यासे सामानि ।

स्तोमानां सामाधारभूतर्क्समुदायानामभ्यासे विवृद्धौ सत्यां न विनियुक्तानां साम्नामभ्यासः कार्यः, किंतु यान्यन्यत्र न विनियुक्तानि तानि साकाङ्क्षाणि तैरेव विवृद्धिः कार्या । यथा विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु श्रूयते—'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इति । तत्र त्रिवृत्स्तोमानि पञ्चदशस्तोमानि सप्तदशस्तोमान्येकविंशस्तोमानि चैकविंशस्तोमान्येव ? कार्याणि । तत्र सर्वस्तोत्रेष्वविनियुक्तसाम्नां पूरणायर्गागमे प्राप्ते पवमानयोरित्युक्तम् । अयमभिप्रायः—पवमानव्यतिरिक्तेषु स्तोत्रेषु नापूर्वसामागमः ।

---

१ क. ग. च. छ. °यतीति । २ छ. °माणावि° । ३ क. ग. च. कर्माणि ।

तत्रर्गागम एव न्याय्यः । कुतः, त्रीणि वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप्चेति, तथाऽत्र एतेष्वेवाऽऽवपन्त्येतेष्वेवोद्वपन्तीति च्छन्दसामाधारभूता ऋच एवावगम्यन्ते । पवमानेषु च्छन्दस्त्रित्वाभावान्नर्गागमः किं तु साम्नामेव । उत्तरयोरिति किमर्थम् । उच्यते– बहिष्पवमाने सामागमप्रतिषेधात् । एवं हि श्रूयते—एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात्स्वरसाम्नैव गायत्रीभिस्तेनात्रापि चर्गागम एव न तत्र सामागम इत्यत उक्तमुत्तरयोरिति । अत्रापि देवतागुणसंकीर्तनलिङ्गेनौद्गात्रसमाख्यया च साकाङ्क्षत्वेन च विनियोग इत्यर्थः ।

एवमृक्सामानां विनियोगमुक्त्वाऽवशिष्टानां विनियोगमाह—

तूष्णीकेषु प्राकृतेषु यजुः ।

ऋक्सामवेदयोः शेषस्य विनियोगमुक्त्वा यजुर्वेदाथर्वणवेदयोः शेषस्य विनियोगो वाच्योऽतो यजुर्ग्रहणं यजुर्वेदाथर्वणवेदयोरुपलक्षणम् । तेन तयोर्यानि शेषभूतानि यजूंष्यृचो वा तानि सर्वाणि विनियुज्यन्ते । कुत्र, तूष्णीकेषु प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमाग्निहोत्रेषु । 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यस्याग्निहोत्रमपि प्रकृतिः । प्रकृतिसंबन्धीनि प्राकृतानि कर्माणि । तूष्णीकेषु विहितेष्वप्यविहिता मन्त्रा येषु तानि तूष्णीकानि मन्त्रसाकाङ्क्षाणि । विकृतिस्तु तूष्णीकाऽपि न मन्त्रसाकाङ्क्षा तस्या विनोपदेशं मन्त्रान्तरानाकाङ्क्षणात् । तेषु प्राकृतेषु यजुर्गच्छैति । यथारूपमेव सर्वे मन्त्रा न सर्वत्र किंतु प्राकृतेष्वपि[६] तत्तत्कर्म व्यवस्थिता एव भवन्ति । ननु यथारूपमितर इत्यनेन गतार्थमिति चेत् । सत्यम्, एवमेषां शेषत्वं श्रुत्या विनियोगाभावेन वाक्यादिसहकाराभावाच्चोपप्लवमानानाम् । तेन पारिप्लवे शंसनीयम् । यद्यपि सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि पारिप्लवं (वे) शंसतीति श्रुतौ[८] सर्वमन्त्राणां विनियोगान्न कोऽपि शेषोऽस्ति तथाऽपि लिङ्गनैरपेक्ष्येणैव तत्र विनियोगाद्यथारूपमितर इति बाधितं स्यात्तत्परिहारार्थं यथर्क्सामयोर्देवताद्रव्यगुणलिङ्गेन विशेषविनियोगः प्रदर्शित एवं प्रकृतिगतार्थप्रकाशनलक्षणसामर्थ्येन विशेषविनियोगार्थमिदं सूत्रम् । तत्रादृष्टार्थत्वमात्रेण सर्वसाधारणेषु विनियोगे सत्यपि कर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वलिङ्गेन दृष्टार्थत्वसंभवात् । ऋक्सामानामसमवेतार्थप्रकाशकत्वान्नात्र प्राप्तिरिति स्तोत्रशस्त्रयोरदृष्टार्थत्व-

---

१ ख. °हती त्रिष्टुब्चेत्यत्र ह्येवाऽऽवपन्त्यत एवो° । २ ग. च. °वोद्वयन्ती° । ३ क. °द्वयन्ती° । ४ क. ग. छ. °च्छन्ति । य° । ५ क. ग. च. °न्त्राः स° । ६ क. ग. च. °पि च त° । ७ क. ग. च. छ. °म् । यद्यपि मन्त्राणां न कोऽपि विशेषोऽस्ति तथाऽपि लिङ्गनैरपेक्ष्येणैव तत्र विनियोगाद्यथारूपमितर इति बाधितं स्यात्तत्परिहारार्थं यथर्क्सामयोरेव° । ८ क. ग. च. छ. °तौ द्र° ।
९ क. ग. च. छ. एव ।

मात्रेण कृतार्थत्वात् । तथोत्कृष्टानां शेषभूतमन्त्राणां लिङ्गेन विकृतिगामित्वं च मा भूद्विरुक्तिदोषापत्तेरप्राप्तप्रकृतिगामित्वमेवेत्यपि प्रयोजनम् । प्रत्यक्षाणां हविरनुमन्त्रणमन्त्राणां च प्रकृतौ विप्रतिषेधाद्विकृतौ स्पष्टेन लिङ्गेन विनियोगः । एतेषां प्रकृतौ विरोधाभावात्प्रकृतावेवौत्सर्गिको विनियोगः सिद्धः । ते च मन्त्रा अच्छिद्रप्रपाठकादिपठिता अथर्वणि च विषाणे विष्येतं ग्रन्थिमित्यादयो यथायोग्यं प्रकृतिगामिनो ज्ञेयाः ।

एतदपवादमाह—

वेदः कर्मनामधेयेन श्रूयमाणस्तदर्थः ।

अत्र प्रकरणेनासंबद्धानामपि शेषत्वेऽपि न प्रकृतिगामित्वमित्युक्तम् । सामान्यलिङ्गस्य विशेषसंज्ञया नियमात् । वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः । मन्त्रा इति चानुवर्तते । वेदो मन्त्राश्च ये कर्मनाम्ना श्रूयमाणास्ते तत्कर्मार्थाः ।

उदाहरति—

यथा वाजपेयो याज्यापुरोनुवाक्याश्च ।

वाजमन्नं सुरा पेयं यस्मिन्कर्मणि तद्वाजपेयाख्यं कर्म । तस्य नामधेयेन यस्मिन्वाजपेयो विधीयते स प्रश्नः काण्डो वा श्रूयमाणो वेदो वाजपेय इति याज्ञिकेषु प्रसिद्धः । स वेदो वाजपेयः । न हि वेदो वाजपेयः किं तु वाजपेयार्थो वेदो वाजपेयः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदविवक्षया प्रतिपाद्यकर्मनामधेयं प्रतिपादके वेदेऽपि प्रयुज्यते । अयं यजुर्वेदोऽपि न प्रकृत्यर्थः किंतु विकृत्यर्थः । संज्ञयोत्सर्गस्य बाधात् , लिङ्गेन प्रकृतिविरोधाच्च । तथेज्यतेऽनया सा याज्या ततः पूर्वं हविर्ग्रहणायानूच्यत आहूयते देवता यया साऽनुवाक्या । 'ह्वयति वै पुरोनुवाक्यया प्रयच्छति याज्यया' इति श्रुतेः । तथाच सकलयागलक्षणकर्मसंबन्धेन श्रूयमाणा योगेन सकलयागार्था नतु प्रकृतिमात्रार्थाः सर्वयाज्यानां प्रकृतिषु विप्रतिषेधात् । एवं यत्र प्रकरणे श्रूयते मन्त्रोऽसंबद्धस्तत उद्धृतः शेषात्तद्विनियोगे यज्ञकर्मार्था मन्त्रा इति सकलवेदप्रामाण्यं सिद्धम् ।

एवं च मन्त्रब्राह्मणयोरित्यादिना प्रमाणस्वरूपं सप्रपञ्चं निरूप्य प्रमाणविशेषसंबन्धोपाधिभिः प्रमेयगतान्सकलकर्मसाधारणधर्मान्व्याचष्टे—

उपांशु यजुर्वेदेन क्रियते ।

यजुर्वेदेन यद्विधीयते ज्योतिष्टोमादि कर्माऽऽध्वर्यवमिति यावत् । तद्यजुर्वेदविहितमुपांशु क्रियते कर्तव्यम् । करणवदशब्दममनःप्रयोगमुपांश्विति प्रातिशाख्यम् । मन्त्रोत्पत्तिर्यद्यपि वेदान्तरस्था तथाऽपि विनियोगविधेः प्राबल्यं प्रयोगकाले तस्याऽऽदौ

---

१ ख. °भूतं म° । २ ख. छ. विष्येतं । ३ क. ग. च. °माणास्त° । ४ क. ग. ङ. च. °दर्थाः । अ° । ५ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज्यानु ।

बुद्धिस्थत्वात्पश्चान्मन्त्रपाठस्य यथा नैमित्तिकेऽग्निहोत्रहोमे सामवेदगतो मन्त्रोऽग्नेवे[1]र्होत्रमिति तथाऽऽधाने रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमान इति मन्त्राणां सामवेद उत्पन्नानामपि यजुर्वेदेन विनियोगादुपांशुत्वम् । उपांशुत्वं शब्दधर्म इति यजुर्वेदविहिते कर्मण्यसंभवादङ्गावतारन्यायेन यजुर्वेदविहितकर्मार्थेषु मन्त्रेषूपांशुत्वं पर्यवस्यति । यथा सप्तदशारत्निर्वाजपेय[2] इति सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयाङ्गे[3] यूपे[4] तद्वत् ।

न्यायेनापवादमाह—

अन्यत्र प्रवरसंवादाश्रावणसंप्रैषेभ्यः ।

एभ्योऽन्यत्रान्यकर्मस्वेव । न्यायमूलमिदं सूत्रं परसंप्रत्यायनार्थानामामन्त्रणानुज्ञादिवचनानामप्युपलक्षणम् । अग्निर्देवो होतेत्यादिः प्रवरः । संवदस्वेत्यादिः संवादः । आश्रावयेत्याश्रावणम् । प्रत्याश्रावणस्यास्तु श्रौषडित्यस्यापि ग्रहणम् । प्रैषो यजेत्यादिः । अत्रान्यत्र परप्रत्यायनार्थेभ्य इति लाघवेन वक्तव्येऽपि विविच्य प्रदर्शनं प्रवसति यजमाने प्रवरस्याग्ने हविर्निर्वप्स्यामीत्यस्योमुन्नेष्यामीत्येवमादीनामुच्चस्वरो[5][6] यथा स्यात् । तथोपांशुयाजेऽपि चाऽऽश्रावणस्य गां दोहपवित्रे रज्जुमित्यादिकस्यापरप्रत्ययनार्थस्याप्युच्चैर्यथा स्यादिति प्रयोजनम् ।

उच्चैरितराभ्याम् ।

ऋग्वेदसामवेदाभ्यां यद्विधीयते तदुच्चैः क्रियते । एतदर्थवादस्तत्तत्सूत्र एव ज्ञेयः । अत्र निगदानां याजुर्वेदिकानामपि विनियोगविधेर्ऋग्वेदस्थत्वादुच्चैष्ट्वमेव । ननु याजुर्वेदिके होत्रे याजुर्वेदिक एव विनियोग इति चेत् । न । गुणविधिमात्रार्थमृग्वेदविधेरेवानुवादो यजुर्वेदे । अत एवर्ग्वेदविहितत्वेन होतृकर्तृकत्वाद्धौत्रमितिसमाख्या । गुणविधेरुत्पत्तिविधिप्रयोगादिविधीनां चर्ग्वेदस्थत्वादुच्चैरेव स्वरः । एवं चाऽऽध्वर्यवमपि श्रूयते तत्रर्ग्वेदे, तदपि गुणविधिरेव याजुर्वेदिक उत्पत्तिविधौ सतीति ज्ञेयम् । ब्रह्मत्वेऽपि स्वस्ववेदानुसारेण स्वरो ज्ञेयो विशेषस्तु तत्तत्सूत्रेष्वेव ज्ञेयः । अथर्ववेदे वेदत्वेनोपाधिना ब्रह्मत्वं विना न किंचिदपि विहितमस्ति, तस्मात्तत्र विवाद एव नास्ति । ब्रह्मत्वे तूपांशुत्वमेव । आथर्वणा वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु क्रियन्त इति वक्ष्यति । ततो ज्ञायत आथर्वणकर्मोपांश्वेवेति । दूरस्थस्य श्रवणयोग्यमुच्चैः ।

सर्वैरुपांशु ॥१॥ ज्योतिष्टोमे प्रागग्नीषोमीयात् ।

सर्वैर्वेदैर्विहितं तदुपांश्वेव प्रयोक्तव्यम् । तत्रावधिरग्नीषोमीयपशोः पूर्वभावीनि कर्माणि । तत ऊर्ध्वं यथोक्तमित्यर्थः । अत्रोच्चैः प्रयोग ऋग्वेदसामवेदाभ्यामेव प्राप्तोऽपोदि (हि)-

---

१ च. °मेर्वेर्हौत्र° । ट. °मेर्वेह होत्र° । २ छ. ट. °त्निर्यूपो वाज° । ३ ट. °पेये पव्यते त° । ४ छ. °पे पव्यते त° । ५ छ. ट. °मीत्योमु° । ६ क. च. स्योमे° । ७ क. ग. च. °हप पवा° । ८ छ. ट. म्रो यो वेदि° ।

तव्यस्तत्रानुवृत्त्यैव लभ्यते सर्वैरिति न वक्तव्यम् । एवं तर्हि वेदान्तरविहितस्य ब्रह्मत्वस्यापि नियमार्थमारम्भः सर्वैरिति । ननु तदपि सिध्यति तस्यापि ताभ्यामेवोच्चैः प्राप्तेः । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽग्नीषोमीयादूर्ध्वं यथोच्चैः प्रयोगो द्वाभ्यामेवमनुपांशुप्रयोगः क्वचिद्यजुर्वेदविहितस्याप्यस्तीति । 'यान्प्राचीनमाग्रयणाद्ग्रहान्गृह्णीयात्तानुपांशु' इत्यनूद्य 'यानूर्ध्वांस्तानुपब्दिमतः' इति स्वेनानुक्तोऽपि ग्राह्य इति । एवं सामान्यप्रकरणाद्विशेषविधिविहितानां मन्त्राणां प्रसङ्ग इति तत्सदेवमन्तराऽनूच्यमित्याद्यपि तत्र तत्र ज्ञेयमिति । यत्र विशेषं न वदति तत्र स्वशाखीयमेव । यत्रान्यथा तत्र विकल्प इति ।

एवं मन्त्रधर्मान्नियम्येदानीं यदुक्तं यज्ञकर्मार्था मन्त्रा इति, तत्रर्क्साममन्त्रयोरेकमन्त्रत्वं स्पष्टमेव पादैरेकत्वज्ञानात्परिशेषाद्यजुषामपादबद्धानां क्रियापदहीनानां वाऽध्याहारं विनाऽपि मन्त्रत्वमस्तीति स्वमतेन विशेषं दर्शयितुं सामान्येन मन्त्रविभागनिमित्तमाह—

यावदर्थोऽपवृज्यते स एकमन्त्रः ।

यावदित्यव्ययं तृतीयार्थे । यावता यावत्प्रमाणकपदसमुदायेनार्थः पदार्थ एकत्वमुद्देश्यगतं न विवक्ष्यते, जात्यभिप्रायेण वा, यावता पदसमुदायेन पदसमुदायार्थोऽपवृज्यते निराकाङ्क्षो भवति, अपवर्गः परिसमाप्तिर्निराकाङ्क्षता स पदसमुदाय एकमन्त्रः । अत्राऽऽकाङ्क्षा पुरुषनिष्ठैव यद्यपि तथाऽपि साऽऽरोप्यते पदेषु वा पदार्थेषु वा । तत्राऽऽचार्येणार्थोऽपवृज्यत इति वदताऽऽकाङ्क्षाऽर्थ आरोपिता । तेनेषे त्वेति द्विपदे मन्त्रे क्रियापदस्याभावा*न्निराकाङ्क्षाणि पदानि न भवन्ति तथाऽपि योग्यपदस्याऽऽम्नानादर्थोऽध्याह्रियत इति निराकाङ्क्षताऽर्थस्यैवोक्ता भवति । तस्मान्न च्छिनद्मीत्यध्याहारः । न्यायविदस्तु पदाध्याहारं मन्यन्ते । अत एवोक्तं जैमिनिना 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' इति । यद्यपि शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैवाऽऽपूर्यत इति न्यायस्तथाऽपि तादृगर्थ एवाऽऽदावसमासाद्वाक्याद्बुद्धिस्थो भवतीति सिद्धार्थस्मृत्या क्रियोत्पत्तिरिति न पदस्य प्रयोग इत्याचार्याभिप्रायः । अर्थो निराकाङ्क्षो भवति स एको मन्त्र इत्युक्ते स्योनं ते सदनमित्यमुमर्थमपेक्ष्य तस्मिन्सीदेति निराकाङ्क्षो भवतीति मिलित्वैको मन्त्रः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं विवक्षितमेकत्वम् ।

ननु सर्वमन्त्रान्त इतिकरणं लिङ्गं वा यत्र विनियोजकं तत्रैव विनियोगः स्यान्नान्यत्र समग्रमन्त्रप्रतिपादकनामधेयस्य प्रातिपदिकस्याभावादितिकरणेन च यावदुच्चरित-

* निराकाङ्क्षे पदे न भवत इति पठितुं युक्तम् ।

१ ङ. ज. झ. ञ. वताऽर्थो° । २ ग. ट. °नत्तीत्य° । ३ क. ख. ग. च. छ. °रणो लि° । ४ च. °यस्या° । ५ ट. °तिस्वीकारस्या° ।

स्यैव स्वरूपपरत्वेन तावानेव मन्त्रः स्यात् । न च निरपेक्षैकार्थप्रतिपादकत्वलक्षणसामर्थ्येन स्वस्वरूपप्रतिपादकं शब्दरूपं स्वप्रतिपाद्याविनाभूतं मन्त्रशेषं लक्षयेदिति वाच्यम् । असमासस्यैवेषे त्वेत्याहेतिवद्यावदुच्चरितप्रतिपादितस्यैव योग्यपदार्थस्मारकत्वेनैकमन्त्रत्वेऽपि न किंचिदनुपपन्नमित्यत आह—

आदिप्रदिष्टा मन्त्रा भवन्ति ।

आदिर्मन्त्रस्याऽऽद्यैकदेशस्तेन प्रदिष्टाः प्रतिपादिता एकवाक्यरूपा मन्त्रा एव भवन्ति प्रयुक्ता दृश्यन्ते न स्वरूपमात्रम् । कुतः । शब्दोच्चारणमात्रेणावयवत्वेन ज्ञानात्समग्रोपस्थितिः शीघ्रमेव भवति यावदर्थद्वारा योग्यपदान्तरार्थोपस्थितिर्भवति । तस्मात्पूर्वमेव समग्रमन्त्रविनियोगो भवति । नेयं सांप्रतिकी लक्षणाऽतोऽपि शीघ्रबोधिका । इषे त्वेत्यत्र न मन्त्रेपाठावसरे योग्यं पदान्तरं पठितं यदाकाङ्क्षानिवर्तकं तस्मात्पूर्वस्य च न मन्त्रावयवत्वमवगतं, येन ब्राह्मणेऽवयव्युपस्थितिः स्यादिति यथोपदिष्टमिति न्यायेन तावानेव गृहीतो मन्त्रस्तावानेवानुष्ठानयोग्यमर्थान्तरं लक्षयित्वा स्मारयतीति भावः । तदिदं भवन्तीत्यनेनोक्तमन्यत्राप्येकदेशेन नाम्ना सामानाधिकरण्येन समग्रमन्त्रप्रतिपादकानां विशेषणानां प्रदर्शनादित्युक्तं भवति । तथा हि—इदं विष्णुर्विचक्रम इति वैष्णव्यर्चा जुहोतीत्यादावेकदेशस्य वैष्णव्येति तयर्चेति सामानाधिकरण्यं दृश्यते यदि यावदुच्चरितपरत्वं स्यान्न स्यादेव सामानाधिकरण्यमिति । स्वस्वरूपपदार्थत्वमपि प्रसिद्धमित्यपि भवतीत्यनेनैवोक्तम् । आद्यैकदेशस्य स्वप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्ववत्स्वरूपप्रतिपादनपरत्वमपि प्रसिद्धमेवेति । तथा हि पाणिनिर्नियममाह—'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इति । तथा 'न वेति विभाषा' इति सूत्रे महाभाष्यकारैरप्युक्तं स्वरूपपदार्थत्वम् । तच्चेतिकरणेन वा प्रकारान्तरेणाभिव्यज्यते यत्रेतिकरणस्तत्र यथा । तथैव याज्याकाण्डे 'त्वं नो अग्ने' 'स त्वं नो अग्ने' इत्यत्रापि असमग्रमन्त्रपाठेऽवयवत्वेनावयविप्रत्यभिज्ञा । एवं पूर्वोक्त एव त्वमग्ने अयासीत्यन्ते तथैवेति ।

उत्तरास्याऽऽदिना पूर्वस्यान्तं विद्यात् ।

उत्तरमन्त्रस्याऽऽदिप्रतीकेनोपलक्षितः (तं) पूर्वस्य मन्त्रस्याऽऽदिप्रदिष्टस्यान्तं समाप्तिं जानीयात् । मध्येऽनेकमन्त्रत्वेन यत्र प्रतीतिर्जायते तत्र नानेकमन्त्रता, किं तु स एक एवाध्ययनविधिबलादेकवाक्यतयैवैक एव ज्ञेयः । यथोपदिष्टं ब्राह्मणवन्त इत्युक्तत्वात् । अत्राऽऽद्यावयवेनैक एवावयवी बुद्धिस्थो भवति मन्त्रः । उत्तरप्रतीकेनोत्तरो विनियुक्तः । तयोर्विनियुक्तयोर्मध्येऽन्ये ये केचिन्मन्त्राः सन्ति तेषामानर्थक्यं स्यात् । यथा सुरूपवर्षवर्ण एहीतीडामाह्रियमाणां प्रतीक्षते । अत्रेमान्भद्रान्दुर्यानिति मन्त्रलक्षणेन मन्त्रः समा-

---

१ छ. ट. °पार्थं वि° । २ क. ग. घ. छ. ट. °स्मात्सर्वं° । ३ क. ग. °णान्ताऽपि । च. णान्ता शी° । ४ ट. °न्त्रमानात्र° । ५ ख. °स्याऽऽदिः प्र° ।

प्यते। अनन्तरं यावदस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति विनियुक्तः। ततः पूर्वतनानामग्न्येहि मामनुव्रतेत्याद्यन्ते केषामविनियोगादानर्थक्यमेव स्यात्। नचाऽऽदिप्रतीकेनेति करणश्रुत्या विनियुक्तस्याग्न्येहीत्यादीनां लिङ्गेन कथमपि विनियुक्तानां विकल्पो भवति। श्रुतेः प्रबलत्वाल्लिङ्गस्य दुर्बलस्य बाध एवेति श्रुतिलिङ्गेत्यनेन जैमिनिसूत्रेणोक्तमेव। अतो मध्यस्थानामानर्थक्ये प्राप्त आदिप्रतीकेन समुदाय एव गृह्यत आनर्थक्यभयादित्युक्तमनेन सूत्रेण। दृश्यते च सहकारिवशादादिप्रतीकमनेकेषामपि मन्त्राणाम्। यथा चतुर्भिरभ्रिमादत्ते चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेव देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यादिच्छन्दसाऽऽददेऽङ्गिरस्वदित्यन्तानां चतुर्णां ग्रहणम्। अतोऽत्रोत्तरप्रतीकात्पूर्वतनः समुदायो गृहीत इति गम्यते। एवं च क्वचिन्मन्त्रसमुदायोऽपि विनियुज्यत इति करणश्रुत्या यथोपदिष्टं ब्राह्मणवन्त इत्युक्तत्वाच्छ्रुतिबलादेकवाक्यतयैकमन्त्रत्वेन विनियोगो ज्ञेयः।

मन्त्रान्तेन कर्म संनिपातयेत्।

मन्त्रस्यान्तः समाप्तिस्तया कर्म संनिपातयेत्। मन्त्रो हि पदार्थप्रतिपादकपदसमुदायस्तस्यान्तोऽन्तिमपदनाशरूपः। नाशारम्भेण सहान्तिमपदार्थज्ञानं तेन वाक्यार्थस्मृतौ जन्यमानायामेव तया सहैव कर्मारम्भे सति कर्मान्तेन संनिपातो भवेत्। तथाऽऽरम्भणीयं कर्मेत्यर्थः। मन्त्रोच्चारणकर्मणो मन्त्रेण सहभावनियमात्। वाक्यार्थस्मृतिलक्षणकर्मणोऽप्यनन्तरमेवोत्पत्तेरवश्यंभावात्तत्र नियमविधानं नाकर्मकरणेषु किं तु कर्मकरणेषु। ते हि वाक्यार्थस्मृतिं जनयन्तस्तद्द्वारा तद्व्यतिरिक्तं कर्म जनयन्ति। तत्रानियमप्राप्तौ नियमो विधीयते कर्मकरणत्वनिर्वाहाय।

कथं, करणं हि यदा स्वव्यापारेण सहैव क्रियामुत्पादयेत्तदा साधकतमत्वेन प्रकृष्टोपकारजनकत्वेन करणं स्यान्नान्यथा। अन्यथा व्यापारात्पूर्वं विलम्बेन वा क्रियोत्पद्यते सा कथमनुत्पन्ने नष्टे वा व्यापारे तज्जन्या स्यात्। अतोऽत्र करणमन्त्राणां दृष्टद्वाराऽङ्गत्वनिर्वाहायायं नियमोऽवगम्यते। अन्यथा वाक्यार्थस्मृतिव्यतिरिक्तक्रियां प्रति दृष्टद्वाराऽङ्गता न स्यात्। ननु पदानि वाक्यं तस्मिन्पक्षे वाक्यार्थस्मृतिलक्षणकर्मोत्पत्तौ पदानि स्वव्यापारेण पदार्थप्रतिपादनेन वाक्यार्थस्मृतिं जनयन्तीति कथं न वाक्यार्थस्मृतिलक्षणा क्रिया वाक्यकरण(णि)का भवेत्, कथं च ते मन्त्रा अकर्मकरणाः।

उक्तं च—'साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम्।
वर्णास्तथाऽपि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले॥

---

१ ख. °न्ते तेषा°। २ ग. च. ठ. °त्। तन्नाऽऽदि°। ३ क. ग. च. ठ. श्रुतिः प्रबला लिङ्ग°। ४ क. ग. च. ठ. °णोर्मन्त्रे°। ५ क. ख. ग. च. ठ. हि पदार्थव्या°। ६ क. ग. च. ठ. °रकज°। ख. छ. °रकजनकज°। ७ क. ग. च. ठ. °ङ्गज्ञानं स्या°। ८ ख. छ. °स्यति नि°।

वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ' ॥

इति, तत्कथं न वाक्यार्थस्मृतिर्मन्त्रकरणिकेति चेत् । उच्यते—न पदानां वाक्यत्वेन मन्त्रतोच्यते सूत्रकारेण । पदानां प्रत्येकं व्यापारो यत्पदार्थप्रतिपादनं, तेन च पदार्थज्ञानम् । पूर्वपूर्वपदार्थज्ञानजनितसंस्कारसंध्रीचीनमन्तिमपदार्थज्ञानं वाक्यार्थज्ञानं जनयति । तर्ह्यस्तु तादृशं पदार्थज्ञानमेव व्यापार इति चेत् । न । ज्ञानानां सहोत्पत्तेरनङ्गीकारात् । अन्तिमपदार्थज्ञाने नष्टे वाक्यार्थज्ञानं जायते । अतो न तद्व्यापारस्तेन सह वाक्यार्थज्ञानानुत्पत्तेः । यस्य व्यापारेण सह यदुत्पद्यते ततस्य करणमिति सूत्रकृतामिष्टम् । यतोऽन्तिमपदार्थज्ञानादनन्तरं सर्वत्र वाक्यार्थज्ञाने सति मन्त्राणां कर्मकरणत्वाकर्मकरणत्वाभ्यां विभागेन व्यवहरन्ति ततो ज्ञायते वाक्यार्थज्ञानं प्रति न मन्त्रस्य करणतेति । अत एवोच्यते—मन्त्रान्तरे(न्ते)न । सह जातवाक्यार्थस्मृत्या स्थितिदशापन्नयैव व्यापारेण क्रियारम्भे कृते करणता नान्यथेत्यवगम्यतेऽभिप्रायः ।

नन्वग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्यादौ होतुरनुवचनलक्षणमन्त्रैः कथं न प्रणयनक्रियायाः संनिपात इत्याशङ्क्याऽऽह—

क्रियमाणे हौत्राण्युच्यन्ते ।

मन्त्रान्तरेणाध्वर्युप्रयुक्तेन क्रियमाणे प्रारब्धे कर्मणि अथवा संस्क्रियमाणे द्रव्ये हौत्राण्यनुवचनानि । अनुवचनविवक्षया नपुंसकता । तेन शस्त्रमन्त्राणां तथा जपमन्त्राणामिवाँनुवचनाविधिविहितानां हौत्रत्वेऽपि न क्रियमाणेऽनुवचनमित्युक्तम् । मन्त्रोच्चारणानि क्रियन्ते । उच्यन्त इत्यस्य प्रत्ययार्थो विवक्षितः प्रकृतिः साधुत्वाय प्रयुक्तेति कृतिमात्रं विवक्षितम् । अतो मन्त्रान्तरेणाऽऽरब्धा क्रिया कथमनेन क्रियेत । अतो विधिबलात्क्रियमाणानुवादिमन्त्रलिङ्गाच्च नैते करणमन्त्रा अतोऽन्तेन न कर्मसंनिपात इत्यभिप्रायः । अत एव प्रणीयमानायेत्यारब्धव्यापारसमाप्तक्रियया संस्क्रियमाणाय सिद्धाय द्रव्यायानुब्रूहि प्रतिपादनं कुर्वीति प्रेषितोऽनुब्रूयादिति हौत्रे विधिः । प्रदेवं देव्येति मन्त्रा अपि सिद्धाग्निप्रकाशका एव । अतो नैते करणमन्त्रा अपि तु प्रतिपादनेनोपयोक्ष्यमाणस्य द्रव्यस्य संस्कारका एवेति मत्वोक्तं क्रियमाण इति । अत्रापि मन्त्रैः प्रतिपादनमेव विधेयं न क्रियान्तरमित्यकर्मकरणा एव ।

एवं यज्ञकर्मार्था मन्त्रा इत्युक्ते यत्रोत्तरस्याऽऽदिना पूर्वेऽनेके मन्त्रा गृह्यन्ते तत्र

१ ट. °रो यावत्प° । २ ट. °समीचि° । ३ छ. ट. °वानु° । ४ क. ग. ठ. रब्धा क्रि° । ५ क. ग. च. ठ. °रब्धप° ।

समुच्चयोऽपि दृश्यते । तथाच नानाश्रुतिप्राप्तेषु लिङ्गेन वाऽनुज्ञातेषु किं सर्वत्र समुच्चयो विकल्पो वेति संदेह आह—

एकमन्त्राणि कर्माणि ।

एक एव मन्त्रोऽङ्गत्वेन करणं येषां तानि । अत्र हि प्रकाशनव्यतिरिक्ता क्रिया विवक्षिता न कर्ममात्रं, प्रकाशनार्थानां चाग्रिमसूत्रे समुच्चयस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽत्र क्रियार्थप्रकाशनव्यतिरिक्तैव विवक्षिता । मन्त्रा अपि करणमन्त्रा एव संभवात् । तत्रैकेन मन्त्रेण क्रियोत्पत्तौ सत्यामितरेषामानर्थक्यं स्यादिति सर्वत्र विकल्प एव । नानाश्रुतीनां परस्परनैरपेक्ष्येणैव विनियोगात् । लिङ्गमपि प्रतिमन्त्रं निरपेक्षमेवाङ्गत्वमावेदयति । तस्मात्प्रत्येकमेव करणताऽतो वैयर्थ्यभयादष्टदोषदूषितो विकल्पोऽपि गृह्यते । यत्र तु द्वाभ्यामादत्ते पञ्चभिराहवनीयमित्यादिकरणमन्त्रेषु संख्याश्रुत्या समुच्चयोऽवगतः सामर्थ्यं बाधते, श्रुतेः सामर्थ्याद्बलीयस्त्वात्, तत्र यथोपदिष्टन्यायेन कयाऽपि वृत्त्यैकमन्त्रता संनिपातकरणता च संपादनीया । अत एवाऽऽपस्तम्बाचार्यः–'अपि च संख्यायुक्तानि' इत्याह । संख्या प्रदर्शिता । तान्यपि कर्माण्येकमन्त्राण्येवेत्यर्थः । अकर्मकरणेषु तु समुच्चयोऽप्यनुज्ञातोऽपि(तः) संख्याविधुरा यत्रानेके कर्मकरणा नाम्ना पाठान्तरमे(ए)वैकेनेतिकरणेन वा विनियुज्यन्ते तत्र प्रत्येकमेकमन्त्रलक्षणगुणभेदाद्भेद एव कर्मणां प्राप्नोति । तत्र गुणकर्मसु द्रव्यैकत्वेन प्रयोजनैकत्वात्प्रयोगभेदेन विकल्पः । प्रधानकर्मकरणमन्त्रेषु तु प्रयोजनस्यापूर्वस्य प्रमाणान्तरेणैकत्वानवगमात्कर्मभेद एव । तत्रानेकानि कर्माण्येवैकप्रयोगे क्रियन्त इति न मन्त्राणां समुच्चयो नापि विकल्पः । यथा मनो ग्रामिति सर्वमन्त्रान्त इतिकरणेन गुणकर्मकरणा मन्त्राः । प्रधानकर्मकरणास्तु कूष्माण्डैर्जुहुयादिति नाम्ना । इष्टेभ्यः स्वाहेत्यष्ट(ष्टा)त्रिंशन्मन्त्रान्त इति सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोतीति मन्त्रगणेन कर्म चोद्यते तत्र प्रतिमन्त्रं जुहुयादिति च वक्ष्यति[४] । इदं न्यायमूलम् । श्रुतिरपि 'यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यात्' इति । दर्विहोमस्यैकमन्त्रसाध्यत्वेन निन्दयाऽनुवादावगमाद्दर्विहोमा एककर्त्साध्या इति गम्यते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अकर्मकरणेषु संस्कारकमन्त्रेषु नानामन्त्रप्राप्तौ समुच्चयोऽस्तीत्याह—

समभ्युच्चीयेरन्हौत्राणि ।

नपुंसककर्तृ व्याख्यातम् । समुच्चयेनैकस्मिन्नेव प्रयोगे संस्कार्यैकत्वेन क्रियेरन् । अनवचनशब्दबलात्प्रतिपाद्यार्थप्राधान्यात्संस्कारमन्त्रा एव गृह्यन्ते । होतुः कर्तव्यानि

१ ख. ट. °ष्टमितिन्या° । २ ट. °न्त्रानापा° । ठ. °न्त्रायावान्तरे एवै° । ३ क. ग. च. ठ. अत्र । ४ ट. °पि वक्ष्यति–य° ।

मन्त्रैरर्थप्रतिपादनरूपाण्यनुवचनान्येव गृह्यन्ते, नपुंसकलिङ्गेन निर्देशात् । तेनजपश-स्त्रमन्त्राणामपूर्वोत्पादकार्थप्रकाशनसाधनभूतानामनेकेषां प्राप्तावपि प्रतिमन्त्रमपूर्वभेदेन कर्मावान्तरभेदान्न समुच्चयः । हौत्राणीत्यनेनान्यत्र शस्त्रजपेष्वप्यपूर्वभेदाद्भेद एव कर्मणाम् । शस्त्रकर्म यत्रैकवचनेनोच्यते तत्रावान्तरजातिभेदेऽपि समुदायापूर्वस्यै-कस्याङ्गीकारादेकवचनमुपपन्नम् । तथा च परिशेषद्रव्यसंस्कारार्थार्थप्रकाशनसाधन-मन्त्राणामेवानेकप्राप्तौ समुच्चयोऽनेनोक्तः । अत्रापि प्रतिमन्त्रमदृष्टार्थस्मृतिजनकत्वेऽपि द्रव्यस्यैकत्वात्समुच्चयः ।

यत्रानुवचनैर्द्रव्ये दृष्टः संस्कारो जन्यते तत्रान्यस्य वैयर्थ्यं मा भूदिति विकल्प एवेत्याह—

अन्यत्र याज्यानुवाक्याभ्यः ।

हौत्राणि समभ्युच्चीयेरन्याज्यानुवाक्यानुवचनानि न समभ्युच्चीयेरन्नित्यर्थः । दृष्टसंस्कारार्थस्मृतिजनकत्वमुपपादितं कात्यायनेन । सर्वत्र होत्रकाणां समुच्चये प्राप्त आह—न याज्यानुवाक्यासु विरोधात् । देवतास्मरणार्था ह्यनुवाक्या हविःस्मरणार्था च याज्या । अतो दृष्टार्थत्वाद्विकल्पः । तथा च 'ह्वयति चानुवाक्यया प्रयच्छति याज्यया' इति दर्शनाच्च । दृश्यते चायमर्थो यथा याज्यानुवाक्यासु न समुच्चयः । प्राजापत्यान्प्रकृत्याऽऽमनन्ति—'एकधाऽनुवाक्या भवत्येका याज्यैकदेवत्या हि प्रजा-पतयः' इति । देवतैकत्वमेकत्वाद्याज्यानुवाक्ययोर्हेतुं ब्रुवन्नेकत्वं दर्शयति । तथा पितृयज्ञे पुरोनुवाक्यां प्रकृत्याऽऽमनन्ति 'एकया वै देवान्प्रच्यावयति द्वाभ्यां पितॄन्' इति । अनुवाक्याद्वित्वविधिपरे वाक्य एकत्वं दर्शयतीत्येवं कात्यायनीये ।

क्रियार्था मन्त्रा इति स्थिते यत्र क्रियाया आवृत्तिस्तत्र प्रतिप्रधानं मन्त्रावृत्ति-माशङ्क्याऽऽह—

यत्रैकस्मिन्द्रव्ये विचेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते सकृदेव तत्र मन्त्रं ब्रूयात् ।

यत्र यस्मिन्नेकस्मिन्नेकव्यक्तिरूपे समुदाये वैकया विभक्त्यैकवचनद्विवचनबहुवचन-रूपयोद्दिष्टे विषयभूते द्रव्ये विचेष्टाया एकविधिविहिताक्रियायाः पृथक्त्वेन नानात्वेना-भ्यासेनेति यावत् । अर्थो विधेयभावनायाः प्रयोजनं निष्पद्यते समाप्यते प्रयोजनं भवतीति यावत् । तत्र तस्मिन्द्रव्ये विषयभूत उद्देश्ये क्रियासंबन्धेन प्रकाश्यप्रकाश-कत्वेन प्राप्तो यो मन्त्रस्तं सकृदेवोच्चारयेत् । अयमभिसंधिः—एकविधिविहिता क्रिया ह्येकेत्युच्यते यावत्प्रयोजनलाभं तस्याः संस्कार्यद्रव्यस्य चैकत्वात्तत्प्रकाशको मन्त्रोऽपि

---

१ ख. छ. ट. शेषाद्(द्र)° । २ ग. ट. °ति वा य° । ३ क. ग. च. छ. ठ. °स्रेकं का° । ४ क. ग. घ. ठ. °नव° । ५ ट. °हिताः क्रि° ।

सकृदेवोच्चारितः क्रियाभ्यासावयवेन संबद्धो हि करणं सदङ्गं न तु मध्ये क्रियावयवैः संबध्यमानोऽपि। नहि ते क्रियाभ्यासा अप्यन्याः क्रिया भवन्ति। भेदो हि शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणैर्वक्तव्यः । स न प्रकृते क्रियाभ्यासोऽङ्गं, मन्त्रोऽप्यङ्गं क्रियायाः। न च तयोर्विनियोजकप्रमाणमस्ति । तस्मादेकस्या अङ्गं सकृदुच्चारित एवेति त्रिः प्रोक्षतीति संख्यया भावनाभ्यासो विहितस्तत्र मन्त्रावृत्तिर्मा भूदित्येवकारेणोक्तम्। न चात्र संख्यया कर्मभेदस्तया भेदोऽप्यनुसंख्यक्रियापदात्तिस्र आहुतीर्जुहोतीति। अत्र क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्वसुजर्थे त्रिरिति संख्याऽभ्यासपरा । यत्र प्रधानकर्मोत्पत्तिविधिस्तत्रैव प्रायेण क्रियासमानाधिकरणा संख्या त्रिर्निदधातीत्यत्र प्रधानकर्मण्यप्यभ्यास एव विधीयते । संस्कारकर्मसंख्याऽभ्यासप्रतिपादिकैव । तत-श्चाभ्यस्तया समानकालैकभावनयैव संख्या च मन्त्रश्च संबध्येते, तस्या वाक्यार्थत्वान्न तु तेषां परस्परसंबन्धो भवति । तदुक्तम्-'गुणानां तु परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्' इति। अतः सर्वत्रावघातपेषणादिसंस्कारकर्मसु बर्हिरादिच्छेदनादिषु प्रोक्षणादिषु दृष्टार्थेष्वपि संस्कारकर्मसु संख्यायुक्तेष्वपि सकृन्मन्त्रः प्रयोक्तव्यः।

उदाहरति—

यथा प्रोक्षे यूपच्छेदने च।

प्रथमोदाहरणं समुदायद्रव्यैकत्वप्रदर्शनार्थमदृष्टार्थसंस्कारेऽपि साम्यप्रदर्शनार्थं च। तत्र त्रिः प्रोक्षतीति वाचनिकाऽऽवृत्तिः क्रियायास्तथाऽप्युद्देश्यप्रयोजनैकत्वात्सकृदेव मन्त्रः। द्वितीयोदाहरणं सामर्थ्येनाभ्यासप्रदर्शनार्थं व्यक्त्येकत्वप्रदर्शनार्थं च। पात्राणीति जात्या पात्रत्वेन समुदायस्य क्रोडीकारेणैकशब्दत्वादेकत्वं नत्वेकवचनान्तत्वेनैव व्यक्त्यैकत्वेनैव वोद्देश्यैकवचनस्याविवक्षितत्वात् । यथा बर्हिरासाद्य प्रोक्षतीति बर्हिःशब्देनैकधर्मक्रोडीकृतं द्रव्यमेकमिति। निर्वापादौ चेष्टापृथक्त्वेन मन्त्रावृत्तिश्चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति द्विरुक्त्या प्रतिदैवतं निर्वापे त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थं पञ्चकृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चकृत्वस्तूष्णीमित्यत्रापि पूर्वन्यायः श्रुत्यैव बाधित इति स्वेनैवोत्तरसूत्रोदाहरणैः सूचितं ज्ञेयम्।

पूर्वन्यायापवादमाह—

द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तते।

यत्रैकस्मिन्द्रव्ये विचेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यत इत्यनुवर्तते। तत्रायमन्वयः— यत्रैकस्मिन्द्रव्ये द्रव्यपृथक्त्वे द्रव्यावयवभेदे सत्येव विचेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते

---

१ छ. ट. तदङ्गं। २ ख. छ. ट. °दो याऽनुसंख्याकि°। ३ क. च. ट. ठ. °दा तिस्र। ४ ख. °स्परं सं°। ५ ग. तूष्णीमिति च°। ६ छ. ट. °ष्णीं चतुर्थमिति च°।

तत्राभ्यावर्तते मन्त्र इति । द्वितीयाया विपरिणामेन योजना । आवर्तत एव, नाऽऽवृत्तिपरिसंख्येयम् ।

उदाहरति—

यथाऽऽज्यग्रहणे लवने स्तरणे च ।

अयमाशयः—षोडशान्याज्यानि भवन्तीति यद्यप्याज्यशब्देनैकं द्रव्यं तथाऽपि षोडशानीत्यवान्तरद्रव्यभेदात् । चतुर्जुह्वामष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायामिति च क्रियाभ्यासः श्रूयते, स तु संसृष्ट एकस्मिन्नेवाऽऽज्ये द्रव्ये, तथाऽपि संख्यया स्रुवेण ग्रहणं नियम्यते । आज्यत्वेनैकद्रव्यत्वेऽपि स्रुवपरिमाणेन परिच्छिन्नस्योद्देश्यस्य षोडशानां नानाद्रव्यत्वादस्त्येव मन्त्रावृत्तिः । संस्कारस्य दृष्टार्थत्वे स्रुवेण ग्रहणं नियतमाज्यस्थाल्यास्तद्गृहीतमेव मन्त्रसंस्कृतमगृहीतं तु मन्त्रान्तरेणैव संस्कर्तुं युक्तं, तथा मन्त्रावृत्तिः। क्रियावृत्तिस्तु न संभवति । यथा प्रोक्षितं पुनरपि प्रोक्ष्यते नैवं गृहीतमेव पुनर्ग्रहीतुं शक्यत इति पुनर्गृह्यमाणं द्रव्यं संस्कृताद्द्रव्यान्तरमेवेति मन्त्रावृत्तिः । बर्हिर्विषये लवनस्तरणोदाहरणप्रदर्शनं बर्हिर्लुनातीत्यादौ द्रव्यैकत्वेऽपि मुष्टिमात्रस्यावयवत्वं सनखं मुष्टिं दातीति विधानात्तत्रापि पूर्ववत् । बर्हिषा वेदिं स्तृणातीत्येकद्रव्यत्वेऽपि त्रिधातु पञ्चधातु वेति विभागेन स्तरणविधानात्तत्रापि पूर्ववत् । एतेन यत्र बहुवचनेन पात्राणि संमृशतीत्यादि विधीयते तत्रापि संमर्शनं सकृत्कर्तुं न शक्यत इति भवेदेवाऽऽवृत्तिः । तत्र ग्रहणसंमार्गवन्न प्रतिपात्रं किंतु यावन्ति सकृत्संमर्शनयोग्यानि तत्र सकृदन्यत्र पुनरावृत्तिरिति केचिदाहुस्तन्निरस्तम् । तत्रापि केनापि प्रकारेण नानाद्रव्यताया अदर्शनात्सकृन्मन्त्र इत्येव न्याय्यम् । नाप्यत्र प्रकारान्तरेण वक्ष्यमाणमपि द्रव्यपृथक्त्वाभावेऽपि मन्त्राभ्यासकारणमस्ति । यदाह भरद्वाजः ' मन्त्रव्यवाये मन्त्राभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वेऽर्थपृथक्त्वे देशपृथक्त्वे च ' इति । शुल्बावेष्टने प्रतिधातु मन्त्रावृत्तिर्मध्य आवेष्टनक्रियायाः संधानमन्त्रेण व्यवधानात् । द्रव्यपृथक्त्वे दर्शित एव । अर्थः प्रयोजनं, तस्य पृथक्त्वे कृष्णाजिनादानमवहननार्थं पेषणार्थं च । देशपृथक्त्वे दक्षिणकपालयोग उत्तरकपालयोगे च मन्त्राभ्यासः । एवं कालपृथक्त्वेऽप्युपवेषादाने सायं सांनाय्यार्थं प्रातः कपालार्थमङ्गारकार्य आवृत्तिः । तत्र तत्र स्वयं मन्त्रावृत्तिमेव दर्शयिष्यति ।

अर्थपृथक्त्वात्कण्डूयनमन्त्रोऽभ्यावर्तते ।

अर्थः प्रयोजनमुद्देश्यं निमित्तं च तस्य नानात्वाद्द्रव्यैक्येऽपि मन्त्र आवर्तते । यथा सुपिप्पलाभ्य इति शिरः कण्डूयते विषाणे विष्येतीतराङ्गानी(णी)ति शिरसि यावन्ति कण्डूयनान्युद्दिश्य प्रवृत्तस्तावतां सकृन्मन्त्रः । तथा चाभ्यासे निमित्तं कालव्यवायः, स

---

१ क. ख. संनखं । च. ख. सन्नखं ।

त्वर्थपृथक्त्वेनैव व्याख्येयोऽन्यथा कालक्रमेण जातानां निद्राणां प्रत्येकं निमित्तत्वे नैकस्यामपि रात्रावावृत्तिर्मन्त्रस्य प्रसज्येत । तस्मादेतावता कालेन जातानां कण्डूयनानां बुद्धावारूढानां तथा जनिष्यमाणानां स्वापानां नदीतरणानां जातानामम्बुवर्षाणाममेध्यदर्शनानामपि निमित्तत्वेन प्राप्तानि प्रतिमन्त्रोच्चारणानि तानि सकृदेवेति । स्वापे मन्त्रः—अग्ने त्वꣳ सुजागृहीति । मन्त्र एकस्यां स्वप्स्यतः सकृदेव । सर्वस्वापान्ते बुद्ध्वाऽपि विश्वे देवा इति सकृदेव । रात्र्यन्तर आवर्तते । नदीतरे नानास्रोतस्कायामपि तरणे देवीरापो अपां नपादिति सकृन्नद्यन्तर आवृत्तिः । अम्बुवर्षे—उन्दतीर्बलमिति बुद्ध्या यावत्कालवर्षेषु क्रोडीकृतेषु सकृत्ततोऽन्यत्राऽऽवृत्तिः । अमेध्यदर्शने—अबद्धं मन इति पूर्ववत् । भद्रादभि श्रेय इति दीक्षितं प्रयान्तमनुमन्त्रयते । अत्र दीक्षितो गृहे दीक्षित्वा यष्टुं पुण्यमरण्यं प्रयाति । तत्रैतावद्गत्वा स्थास्यामीति संकल्पिते तावत्पर्यन्तं सकृन्मन्त्रः । देवादध्विकप्रयाणे पुनर्मन्त्रः ।

आवृत्तिप्रसङ्गेन साधनावृत्तौ विशेषमाह—

परार्थान्येकेन क्रियेरन् ।

पुरोडाशश्रपणार्थं प्रयुक्तेन कपालेन परार्थानि तुषोपवापादीनि तान्येकेनैव कपालेन क्रियेरन्कर्तव्यानि । कुतः, तत्र न कपालसंस्कारार्थस्तुषोपवापः । येन तुषैः पुरोडाशकपालं पूरयित्वेति कपाले द्वितीयया विभक्त्या ग्रहं संमार्ष्टीतिवत्संस्कार्यत्वं प्रतीयेत । अपि तु भूतोपयोगिनां तुषाणामेव प्रतिपत्तिलक्षणः संस्कारः । कुतः, शाखान्तरे पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति तुषा एव द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वेनोद्देश्या उपवापः प्रतिपत्तिस्तेषां कपालेनेति तृतीयया तस्य साधनत्वावगतेर्विधेयगतं विशेषणं विवक्षितम् । एवं च तुषप्रतिपत्त्यर्थं कपालं साधनमेव न तूभयोः संस्कार्यत्वं युक्तम् । ततस्तु कपालमिति द्वितीयाऽऽर्थिके कर्मणि तथा युक्तं चानीप्सितमिति विधीयते । तथा कपालस्य विधेयत्वेन विवक्षितैकत्वादेकेनैव सर्वतुषोपवापः सकृन्मन्त्रेण ततस्तूष्णीम् । पुरोडाशकपालेन तुषोपवापोऽभ्यसनीयः । न हि तुषोपवापार्थं कपालानि प्रयुक्तानि । येनान्येषां वैयर्थ्यभयेन तुषोपवापे विनियोगः सर्वेषां स्यात् । किं तु परार्थानि तानि, यतः पुरोडाशकपालेनेति पुरोडाशसंबन्धित्वेन ग्रहणादतः पुरोडाशश्रपणेन तानि सर्वाणि[1] सप्रयोजनानीति वक्तुमुक्तं परार्थानीति । अर्थात्परार्थैनैकेनेति गम्यते ।

उदाहरति—

यथा कपालेनोपवपाति यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति ।

कपालेनेति व्याख्यातम् । तथा नानायजमानेषु कर्मसु द्वादशाहादिषु कर्मफलभोगार्थं

---

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. °णि संप्र° ।

प्रवृत्तानां यजमानानां मध्य एकेन यजमानेनौदुम्बरीमाने सति शास्त्रार्थो निष्पन्नस्ततोऽन्ययजमानेन मानं नापेक्ष्यते । न हि मानं यजमानसंस्कारो येन सर्वेषां प्राप्नुयादेकत्वाविवक्षया विधेयो यजमानः साधनत्वेनातो विवक्षितमेकत्वम् । परार्थानीति किम् । एकेन बर्हिषा वेदिस्तरणे सिद्धेऽपि बर्हिषामपरार्थत्वादन्येषामयुजां युजां वा वैयर्थ्यं मा भूदिति संस्कारोऽभ्यस्यते । तदेव वक्ष्यति—'त्रिधातु पञ्चधातु वा धातौ धातौ मन्त्रमावर्तयति' इति । तैः सर्वैरनैकैः क्रियत इति प्रत्युदाहरणम् ।

कर्मविशेषे कर्तृनियममाह—

यजुर्वेदेनाध्वर्युः करोति ।

यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुत्सर्गेणाऽऽध्वर्यवमिति याज्ञिकैर्व्यपदिश्यते । अध्वर्योः कर्माऽऽध्वर्यवमिति वृतोऽध्वर्युर्जानाति मया यजुर्वेदविहितं कर्तव्यमिति । अन्यथा येन केनचिदृत्विजा वृतेन किमपि कर्तव्यमित्यनियमः स्यात् । तत्रावान्तरसंज्ञया ब्रह्मत्वं हौत्रं चैतादृशं नियम्यते । कात्यायनेन तु अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादित्युक्तम् । तत्राध्वर्युरित्यृत्विजः संज्ञाऽध्वर्युवेद इति वेदं संज्ञाय । तेनाध्वर्युर्वृतो जानाति मत्संज्ञकेन विहितं मया कर्तव्यमिति सूत्रयोजना । यजुर्वेदेन विधीयते तदध्वर्युरेव करोति संज्ञासाम्यादिति शेषः ।

ऋग्वेदेन होता ।

ऋग्वेदेन यद्विधीयते तद्धोता करोति । ऋग्वेदविहितस्य कर्मण उत्सर्गेण हौत्रमिति पूर्ववद्व्यवहारात् । अत्रापि कात्यायनोक्तप्रकारेणापि योजना । ब्रह्मत्वस्यावान्तरसंज्ञया वेदैकदेशे[3] ब्राह्मं कर्म ।

सामवेदेनोद्गाता ।

पूर्ववद्व्याख्या ब्रह्मत्वे च ।

सर्वैर्ब्रह्मा ।

यजुर्वेदर्ग्वेदसामवेदेषु च स्वातन्त्र्येणैकदेशे संज्ञा ब्रह्मत्वमिति । त्रिभिः संज्ञाविशेषैर्ब्रह्मत्वं नियम्यते । अथर्ववेदे चोत्सर्गेण विहितस्य ब्रह्मत्वमिति संज्ञाप्रसिद्धा विशेषवचोभिस्तत्राध्वर्युहौत्रौद्गात्राणां शेषो ज्ञेयः । अन्यसंज्ञाभिश्च शान्त्यादि ज्ञेयम् । अतो विशेषसंज्ञाभिर्विहितं वेदत्रये ब्रह्मत्वं नाथर्वणस्य शेष इति पूर्वमेव दर्शितम् । अतस्तानि [4]वेदभेदेन ब्रह्मत्वानि विकल्प्यन्ते । अथर्ववेदोक्तं तु स्वत एव । अतः सर्वैर्वेदैर्विहितं समप्राधान्येन तद्ब्रह्मा करोति । कात्यायनीयानुसारेणाऽऽथर्वणाः स्वं वेदं ब्रह्मवेद-

---

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. वेति । २ ख. छ. ट. क्रियन्त । ३ ख. छ. ढ. °शे ब्रह्मक° । ४ क. ग. च. ठ. बेदेन । ५ क. ग. च. ठ. °कल्पन्ते ।

मिति व्यवहरन्त्यत उत्सर्गेण संज्ञासामान्येनाथर्ववेदविहितं ब्रह्मा[1] करोति । वेदत्रये तु विशेषसंज्ञया विहितं करोत्येव ।

एवमुत्सर्गेण तत्तद्वेदविहितस्य कर्मण ऋत्विक्कर्तृ[क]त्वानियमे सत्यपवादमाह—

वचनलक्षणा इतरे ।

वचनं संज्ञाविशेषो विधायकं वाक्यं च । तदेवान्येषामृत्विजामनृत्विजां च लक्षणं येषां ते तथा । इतरे चतुर्भ्योऽन्ये कुर्वन्तीत्यनुषङ्गो विपरिणामश्च । तेषामुत्सर्गेण वेदप्रयुक्तं कर्म नास्तीति विशेषवचनैः प्रमाणैः कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा चतुर्णां स्वस्ववेदेषु[2] नियमेऽपि संज्ञाविशेषैस्तेषामपि परस्परमन्यवेदविहितमपि किमपि कर्तव्यं दृश्यत इत्यनेनैव नियम्यते । अत्रोदाहरणानि, संज्ञया हौत्रं यजुर्वेदस्थमपि होता करोति । वचनं पत्नी पिनष्टि दासी वा । स्वयमग्निहोत्रं जुहोति उन्नेता जुहोति नेष्टा पत्नियामुद्गात्रा संख्यापयति ।

असंभवाद्वा ।

इतर इत्यनुषङ्गः । यस्य यत्कर्म विहितं तेन तस्य कर्तुमसंभवोऽसंभावना तस्मात् ।

उदाहरति—

यथाऽश्वमेधे पशुकर्मसु ।

अत्र पशूपाकरणं नानादेशस्थनानापशूनामेकेनाध्वर्युणा कर्तुमशक्यमिति न हि वेदेनाशक्यं विधीयते, विधीयते च, तस्मादन्यं कर्तारमपि विदधाति न तु पश्वन्तरोपाकरणाद्यभावमनुजानाति वेदः कर्मवैगुण्यापत्तेः । तस्मादन्यैर्ऋत्विगादिभिः कार्यं, नात्र प्रायश्चित्तं प्रतिनिधिग्रहण इव । बहुवचनग्रहणात्[3]प्रोक्षणादिकमपि प्रकृतौ यद्यस्य विहितं तत्तेन कर्तुमशक्यमन्येन कर्तव्यमिति ।

साधननियमं व्याचष्टे—

आहवनीय आहुतयो जुह्वा हूयन्ते ।

आहवनीयस्याधिकरणता श्रुतिसमाख्याभ्यां, यदाहवनीये जुह्वतीति श्रुतिः, समाख्या च हूयतेऽस्मिन्नित्याहवनीय इति । हूयतेऽनयेति जुहूरिति समाख्यया साधनता जुह्वाः । आहुतयोऽत्र कर्माणि जुहोतिना विहितानि यस्य कस्याप्यृत्विजः । एवं[4] चेदमुक्तं—यत्राऽऽहुतयो हूयन्ते तत्राधिकरणमाहवनीयं, साधनं जुहूः । तथा च वेदचतुष्टयविहितकर्मणामृत्विजां ये होमा विहिता येन केनचिद्द्रव्येण तेषामेतावानेव नियमः, ते सर्वेऽपि तैर्जुह्वाऽऽहवनीय एव कार्या इति नियम्यते । सामान्यश्रुतेर्बाधोऽपि गार्हपत्यादिश्रुत्या द्रष्टव्यः । एवं जुह्वा साधनेनेति नियमः । सोऽपि समाख्ययैव । विशेष-

---

१ क. ग. त. छ. ठ. ब्राह्मं । ख. ब्रह्माणं । २ ख. ड. °षु विनि° । ३ क. ग. च. ठ. °त्प्रोहणा° । ४ क. ट. °वं वेद° ।

विधिनाऽस्य बाधोऽपि द्रष्टव्यः । याजुर्वैदिकेषु दर्विहोमेषु दर्शपूर्णमासतन्त्रे चानङ्गभूतेष्वेव दर्विहोमान्व्याख्यास्याम इत्यत्रोक्तं ज्ञेयम् । कुतः । अत्राऽऽहुतिमात्रस्यानुक्तद्रव्ये विशेषस्यैव नियमात् । तथा कर्तुर्विशेषेणानभिधानात् । दर्शपूर्णमासयोर्द्रव्यनियमस्य सोमेऽपि च द्रव्यविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । दर्विहोमेषु तु यत्र द्रव्यं न श्रूयते तत्रैव तूष्णीकेनाऽऽज्येनेति तथाऽध्वर्युरिति नियमसंभवात् । सोमे होमस्य नानाकर्तृकत्वात् । दर्शपूर्णमाससोमतन्त्रान्तर्गताङ्गद्रव्यकर्तृविरोधात् । तन्त्रानन्तर्गता अङ्गभूताः स्वतन्त्रा वा दर्विहोमशब्देन व्याख्येया इति गम्यते । तेन दर्शपूर्णमासयोरनादेशे चोत्तरतउपचारो विहार इत्युत्तरत एव स्थित्वा जुहुयात्तथेतरधर्माणां परिसंख्या तत्रैव व्याख्यास्यते । तथा सोमेऽपि सोमाहुतीनामपीति ज्ञेयम् । तस्मात्परिशेषाद्दर्शपौर्णमासतन्त्रान्तर्गतहोमसोमाहुतित्वविधिहोमेभ्योऽन्ये हि तद्द्रव्यका जुहोतिचोदनाचोदिता दर्विहोमाः पारिभाषिकधर्मयुक्ता दर्विहोमान्व्याख्यास्याम इत्यत्र व्याख्यास्यन्ते नान्य इति ज्ञेयम् ।

कर्मनियुक्तानां विहारे स्वेच्छया संचारं निवारयति—

उत्तरतउपचारो विहारः ॥ २ ॥

श्रुतिरेवोत्तरतउपचारो वै यज्ञ इति । तसिस्तृतीयार्थे सप्तम्यर्थे वा । विहारस्य य उत्तरभागस्तेन तत्र वोपसमीपे चारो गमनागमने कार्ये न दक्षिणभागेनेत्यर्थः । तत्रापि सामान्यश्रुतेर्विशेषलिङ्गादिना बाध आज्यसंस्कारवसतीवरीपरिहारादौ वक्ष्यते ।

अनियतदेशस्य कर्मणो देशनियमं व्याचष्टे—

प्राङ्न्यायान्युदङ्न्यायानि वा प्रदक्षिणं यज्ञे कर्माणि करोति ।

प्राञ्च्युदञ्चि च कर्माणि संतिष्ठरन्निति श्रुतेः प्रागपवर्गाणि कर्माण्युदगपवर्गाणि वा करोतीति नियमः । न्यायः समाप्तिः । तथा प्रदक्षिणं नियम्यन्ते । कात्यायनेन चाऽऽवृत्तौ सामन्ते च प्राञ्च्युदञ्चि प्रदक्षिणमिति श्रुत्यनुसारेणोक्तम् । प्राञ्च्युदञ्च्यावृत्तौ सामन्ते च प्रदक्षिणमिति कर्मावृत्तौ प्राङ्न्यायानीत्यादि । सामन्ते समन्ताद्विहिते कर्मणि प्रदक्षिणमिति नियमः । तेन न सर्वत्र प्राङ्न्यायानीति, नापि प्रदक्षिणमिति किं तु पूर्वोक्तव्यवस्थया । यज्ञग्रहणं वैतानिककर्ममात्रग्रहणार्थम् । या स्मृतिः पित्र्येषु दक्षिणापवर्गाण्यप्रदक्षिणं कर्माणीति सा स्मार्तेष्वेव । अत्र यज्ञग्रहणेन प्रत्यक्षदर्शितश्रुत्यनुसारेणाविशेषेण दैवपित्र्येषु प्राङ्न्यायान्युदङ्न्यायानि वा प्रदक्षिणमिति च नियम-

१ क. ग. च. छ. ठ. °जुर्वेदि° । २ ट. °शेषणा° । ३ क. ग. च. ट. °ससाम° । ४ छ. ट. °र्गतद्र° । ५ क. ग. च. ठ. °ताङ्ग द्र° । ६ ख. ट. °र उ° । ७ ख. ड. °र्शपूर्ण° । ८ ड. °मासान्त । ९ क. ख. ग. च. छ. ठ. वक्ष्येते ।

ष्यते । प्रदक्षिणमनु परिप्लावयतीति सामन्तत्वख्यापनार्थम् । शुल्बकरणेऽपि प्रदक्षिणमिति विधास्यते, प्रथमत एव प्रदक्षिणमेकगुणमित्यर्थः । तत्तु द्विगुणरज्जुकरणनिवारणार्थम् । द्विगुणा हि रज्जूर्गुणानाम[1]प्रादक्षिण्ये प्रदक्षिणं यज्ञकर्माणीत्यनेनैव भवेत् । तथा मा भूदेकगुणेत्येवं वक्तुं प्रथमं प्रदक्षिणमेवाऽऽवेष्टयेत्तथा चैकगुणं चेत्यर्थः । तेन न पुनरुक्तं प्रदर्शितन्यायेनैव सर्व[2]त्राऽऽवेष्टनकरणसंभवान्न पृथक्सूत्रकरणम् । तथा हि—यदा रज्जूरेकगुणा तदा मूलमधः कृत्वाऽग्रमुपरि कृत्वा वेष्टयति, तदेवं प्रदक्षिणं भवति । द्विगुणायां तु गुणकरणं द्वौ गुणौ कृत्वा वेष्टयति । अथ वा सहैव गुणौ संपादयन्वेष्टयतीति । तत्र प्रधानानुरोधेनाप्रदक्षिणं गुणौ कृत्वा प्रदक्षिणमावेष्टयति । द्वितीये पक्षे तु गुणार्थं द्रव्यं द्वयोर्हस्तयोर्द्वेधा कृत्वा वामहस्ते दक्षिणं पुरतश्चालयन्घर्षणेन गुणौ कुर्वन्नावेष्टयेद्रज्जुमिति । त्रिगुणायां तु तृतीयगुणोऽप्यप्रादक्षिण्येनैव भवति । स्पष्टमेतदापस्तम्बेनोक्तम्—'यानि शुल्बानि समासं गच्छन्ति प्रसव्यं तान्यावेष्ट्य प्रदक्षिणं समस्येदथ यानि समस्यन्ते प्रदक्षिणं तानि' इति । शुल्बान्यावेष्टितानि सन्ति द्विगुणानीत्यर्थः ।

न यज्ञाङ्गेनाऽऽत्मानमन्यं वाऽभिपरिहरति ।

आत्मानमन्यं वाऽभिलक्षीकृत्य परि[3]हारमर्थप्राप्तमनिष्टत्वेन तद्यज्ञाङ्गेन न परिहरति। ततस्तु यज्ञाङ्गेन स्फ्यादिनाऽऽत्मानमन्यं वाऽत्रानुलक्षीकृत्याऽऽगच्छल्लोष्टादि न परिहार्यम् । तथा शूर्पादिना धूमादिबाधाऽपि न परिहर्तव्या । नापि मक्षिकादिनिवारणम् । आत्मना सह चरितो जीव एवान्यो गृह्यते । तेन यज्ञपात्रैर्यज्ञपात्राणां मक्षिकादिवारणे न दोषः । विस्मरणेन परिहारे कृते सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

कर्तॄणां नियमान्तरमाह—

न विहारादुपपर्या[6]वर्तते ।

न विहारादपच्छिद्य वर्तेत इत्येकं वाक्यं, नापच्छिद्यन्ते (ते) । तदुक्तमाश्वलायनेन-विहाराद्व्यावृत्तिः । द्वितीयं वाक्यं, ल्यब्लोपे पञ्चमी । विहारं प्राप्य न पर्यावर्तते, आत्मानं परीत्य नाऽऽवर्तते । स्पष्टमुक्तं बौधायनेन—'यदि प्राङ्दक्षिणेनांसेन—पर्यावर्तते यदि प्रत्यङ्सव्येन' इति । तथा चाऽऽत्मानं मध्ये कृत्वा न पर्यावर्तनीयमित्यर्थः ।

---

१ ट. °गुणिना° । २ ख. छ. ट. °वेष्ट्र वे° । ३ ख. °हारार्थ प्रा° । छ. ट. °हारार्थ° । ४ क. ख. ग. च. ड. °रन्ति । त° । ५ ख. ट. °त्मग्न° । ६ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. °र्तन्ते । न । ७ क. ख. ग. च. छ. ठ. वर्तन्त । ८ क. ख. ग. च. ठ. °तन्ते, आ° । ९ ख. ग. च. ठ. °र्तन्ते । स्प° ।

संचारे विशेषान्तरमाह—

अन्तराणि यज्ञाङ्गानि बाह्याः कर्तारः ।

अन्तराणि यज्ञाङ्गानि केषामित्याकाङ्क्षायामग्नीनां प्राधान्यादुपस्थितिस्तेषामन्तराणि । अन्तरशब्दः परिधानवाची । ततस्तु परिधानमिव संलग्नानि समीपस्थानीत्यर्थः । बाह्या बहिर्भवा बाह्याः । केभ्य इत्यपेक्षायां यज्ञाङ्गेभ्य इत्युक्तमर्थाद्यतस्तान्यन्तराणि समीपस्थानि । तेषामग्नीनां च मध्ये कर्तृभिर्न संचरणीयमित्यर्थः । कर्तृणां मध्ये यजमान आन्तरः । ततः पत्न्येव बाह्या । ताभ्यामध्वर्युरेव, तेभ्यो ब्रह्मैव, ततो होतैव, तत उद्गाता । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ।

प्राचीनावीती पित्र्याणि करोति ।

अत्र स्मृत्योपवीतं दैवे पित्र्ये प्राचीनावीतं प्राप्तमेव । तदुक्तं कात्यायनेन—'उपवीतिनः कुर्वन्ति स्मृतेः' इति, 'विपर्यस्य पित्र्येषु' इति च । पुरुषसंस्कारत्वेन प्राप्तस्यायमनुवादः । [1] किमर्थम्, उत्तरार्थमित्युच्यते ।

एवमुत्सर्गे स्मार्ते च प्राप्तेऽपवादमाह—

यज्ञोपवीती दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रे च ।

पित्र्याणि कर्माणीत्यप्यनुवर्तते । दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रे च यानि पित्र्याणि कर्माणि तानि यज्ञोपवीत्येव कुर्यात् । अयमभिप्रायः—उपवीतीति वक्तव्ये यज्ञोपवीतीति स्वाध्यायब्राह्मणप्रत्यभिज्ञानार्थम् । तत्र हि 'यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा' इति विहिते पुनरुपव्ययत इति विधिः प्राप्ते पुनरारम्भो नियमायेति दर्शपूर्णमासयोः पित्र्येऽपि कर्मणि यज्ञोपवीत्येव कुर्यात् । कुतः । यत एतदुपव्ययत इति नियम्यते । न च प्राचीनावीतं पितृणामिति विधिकल्पकमिति वाच्यम् । स्मृत्या प्राप्तस्य कर्मान्तरेऽत्र स्तुत्यर्थत्वेनानुवादसंभवात् । निवीताधिकरणे व्युत्पादितमाचार्यैरेतत् । तथाऽग्निहोत्रस्याप्रत्यभिज्ञानात्कर्ममात्रे प्राप्त[3]स्मार्तयज्ञोपवीतित्वानुवादोऽयमिति तत्राऽऽचार्यस्याभिमतं, किंतु मृताग्निहोत्रसजातीयं दैवमग्निहोत्रं यज्ञोपवीती दोहयतीति दोहधर्मेण बुद्धिस्थं तत्र यज्ञोपवीतित्वविधिरित्युपरिसमिद्धारणवदित्युपदेशः । तेन स्मृत्याऽग्निहोत्र उपवीतित्वप्राप्तावपि यज्ञोपवीतित्वविधानं पित्र्येऽपि नियमार्थमिति । तदपि यज्ञोपवीतीति यज्ञग्रहणेनाधिकेन मृताग्निहोत्रे यज्ञोपवीतिशब्दप्रत्यभिज्ञानार्थम् ।

अनियमोऽन्यत्र ।

दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रेभ्योऽन्येषु कर्मसु पित्र्येषु यज्ञोपवीतीत्यनियमो नियमो नास्ति ।

---

१ क. ख. ग. च. ठ. °तेन प्रा° । २ छ. ट. °त्रस्य प्र° । ३ च. प्राप्ते स्मा° ।

यथा स्मृत्या प्राप्तं तथैव । श्रुत्योर्नियामिकयोः कल्पितयोरत्र प्राप्त्या दर्शपूर्णमास-दैवाग्निहोत्रेभ्योऽन्यत्र प्राप्त्यभावादित्यर्थः ।

प्रत्येकं दर्शपूर्णमासलक्षणकालस्योत्पत्तिवाक्ये संबन्धावगमादेकैकमेवाऽऽग्नेयादिक-मेकैकस्मिन्कालेऽनुष्ठेयमित्याशङ्क्याऽऽह—

चोदनासंयोगात्प्रधानान्येककालानि ।

अनेकप्रधानोपकारकाङ्गविधिचिन्तेयम् । सामान्यत एकस्मिन्फले निमित्ते वोद्देश्ये चोदनयाऽधिकारविधिना दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेन, तथाऽमावास्यायाममावास्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति च कालद्वये समुदायकरणात्प्रधानानि सन्ति एकः कालोऽनुष्ठाने येषां तानि तथा भवितुमर्हन्ति । संज्ञया वा प्रकृतपरामर्शेनैत-येष्ट्या यजत इति वा यानि क्रोडीकृत्य विधीयन्ते तानि प्रधानानि सहचोदितत्वा-देककालानीतरेतरव्यपेक्षाण्येव सहभावं गच्छन्ति । न हि तान्यसमुदितान्येकप्रयोज-नानि भवन्ति । समुदायश्चैककालनिबन्धन इति नैकैकत्र दर्शे पूर्णमासे वैकैकमित्यु-त्सर्गः ।

युगपत्कर्तव्येषु कर्मसु सत्सु—

तेषां विभवन्ति तन्त्रमङ्गान्यविभवन्त्यावर्तन्ते ।

तेषामेककालानां तन्त्रं सकृदङ्गानि सकृदनुष्ठितान्येवाङ्गानि । किमविशेषेण नेत्याह—विभवन्ति समर्थानि, यानि युगपदनुष्ठितानि सर्वोपकारे समर्थानि तान्येव तन्त्रं नान्यानि । पूर्वसूत्रेऽपि कालोऽङ्गं तन्त्रेण न प्रत्येकं चेति चिन्ता । तयाऽपि तस्या-विधेयत्वेन सकृदनुष्ठानायोगात्पृथक्चिन्ता । कर्मणामङ्गैरुपकारो द्वेधाऽदृष्टो दृष्टश्चेति । तत्रादृष्टार्थानां प्रयाजादीनां दृष्टार्थानामपि वेद्यादीनामस्त्येव सामर्थ्यं, याज्यापुरोनुवा-क्यादीनामसामर्थ्यादावृत्तिः । कुतः । चोदनासंयोगादित्यनुवर्तते । चोदनयोत्पत्ति-वाक्ये कथंभावाकाङ्क्षादिभिः सहैव योगाद्युगपदेवाङ्गैः सह संबन्धात्सर्वेऽपि यागा यद्यपि पृथक्पृथक्कथंभावाकाङ्क्षिणस्तथाऽपि युगपदेव चाङ्गैः संबध्यन्ते सकृच्छ्रुतैरङ्गैर्न पौर्वापर्येण सकृच्छ्रुतान्यङ्गान्यपि किं भाव्यमिति सहैव साकाङ्क्षाणि युगपदेव प्रधानैः संबध्यन्ते युगपदेवान्वयं गच्छन्तीति नाऽऽवृत्त्या संबध्यन्ते । अत्र चोदनासंयोगादित्य-स्यान्या व्याख्या-चोदना श्रुतिस्तया संयोगात्संहृत्य योगेन तद्गणनात्संख्यानाद्दर्शपूर्णमास-प्रधानानामङ्गानां च तया परिगणितत्वात्तन्त्रमेव युक्तम् । तथाहि, श्रूयते(श्रुतौ) हि—ता एकविंशतिराहुतयो द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तद्दशाग्नीषो-

---

१ ट. तथाऽपि । २ क. ग. च. ठ. °त्पन्नत्वा° । ३ क. ख. ग. च. ठ. °ङ्क्षिभिः । ४ ट. °ख्यानां दर्श° ।

मीय उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनूयाजाः सूक्तवाकः शंयोर्वाकश्चाथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु संप्रगृह्णाति समिष्टयजुश्चेत्याहुतीनामेकविंशति-संख्या दृश्यते, सा तन्त्रानुष्ठाने भवति नान्यथेति।

एकया चोदनया सह भावेऽपि क्वचिदपवादमाह—

नानाकालेषु पृथक्।

नानाकाला विहिता येषां कर्मणां तानि तथा तेषु प्रत्येककालप्रधानं पृथक्पुनः पुनरङ्गानि कर्तव्यानि। पौर्णमास्यां कृतानामङ्गानामबुद्धिस्थत्वादसहभावात्पौर्वापर्यविपर्ययाच्च दर्शेऽपि सहैव पौर्वापर्येण पृथगनुष्ठेयान्यङ्गानीति भावः। यद्यपि यौगपद्यमधिकारविधिना प्रधानानां सहभावविधिस्तथाऽपि विशेषश्रुत्या भिन्नकालानामेव साधनत्वमित्यर्थः। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति सहभावेऽपि पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजतेऽमावास्यायाममावास्ययेति नानाकालतां (ता)। बहुवचनेन च तथैव चातुर्मास्यैर्यजत इति राजसूयेन यजेतेति विधिषु कालभेदो ज्ञेयः। तत्राङ्गानामावृत्तिरपि भवतीति पौर्णमासीमात्राहुतीनामेवैकविंशतिसंख्याविधानादित्यर्थः।

ननु दर्शपूर्णमासादिप्रधानानामेव कालदेशकर्तृविधिरमावास्यायाममावास्ययेत्यादिना समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येका श्रुतिः, प्राचीनप्रवणे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यन्या, तथा दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रतोश्चत्वार ऋत्विज इति, अर्थायार्थायाग्निप्रणयनं तथा' उत्तरस्यां वेद्यामन्यानि हवींꣳषि सादयति। दक्षिणायां मारुतीम्' इति प्रधानमात्रस्य दक्षिणोत्तराभ्योः प्रचारो विहितः। एवं चाङ्गानामन्यैः कालादिभिर्भवितव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—

यः प्रधानस्य कालः सोऽङ्गानाꣳ स देशः स कर्ता सोऽग्निः।

अत्र दर्शपूर्णमासादिशब्दैर्विहिताः कालादयो नाङ्गैः संबध्यन्ते, नाङ्गानां दर्शादिशब्दवाच्यता, तस्मादङ्गानां कालादिभेद इति प्राप्त इदं सूत्रम्। चोदनादिभिः प्रयोगविधिभिः साङ्गं प्रधानं युगपत्कुर्यादित्येतैः साङ्गस्य प्रयोगस्य संबन्धित्वेन कालादिसंबन्धविधानात्प्रयोगश्च साङ्गस्येति कालादि समानम्। एवं चार्थायार्थायाग्निप्रणयनम्। तथाऽपि प्रधानाङ्गं देवतापरिग्रहे सति तदर्थमग्न्यन्वाधाने कृते सति। तदग्निप्रणयनं सकृत्तन्त्रेण साङ्गप्रधानोपकारकं भवति। विकृतिष्वग्न्यन्वाधानात्पूर्वतनेषु होमेषु पृथक्पृथगेव प्रणयनम्। पश्चादौ चान्वारम्भणीयादिभिर्यज्ञारम्भार्थत्वेन विधानान्न पुनः प्रणयनम्। दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यान्वारम्भणीयाया अर्थवादेनादृष्टार्थ-

---

१ क. ग. च. छ. ठ. °जुषश्चे°। २ क. ग. च. ठ. °थक्च पुनः। ३ ट. °नं च कृतं तन्त्रे°।

त्वावगमात्तथा सारस्वतहोमयोः पृथक्प्रणयनम् । एवं च सति यौगपद्ये तन्त्रमङ्गानां सिद्धम् । कालदेशकर्त्रग्निभेदे प्रधानानां विद्यमाने पृथगङ्गानुष्ठानमपि सिद्धम् ।

दर्शपूर्णमासाङ्गतया पात्राण्युत्पादितानि तानि नान्यस्य प्रयोगस्याङ्गं भवितुमर्हन्ति। ततः प्रयोगान्तरार्थमन्यान्येवमन्येष्वपि प्रयोगेष्विति प्राप्त आह—

आधानप्रभृति यावज्जीवं पात्राणि धार्यन्ते ।

स्फ्यादिपात्राणि आधानप्रभृति यावज्जीवं धार्यन्ते । तैरेव यावज्जीवं प्रयोगः कार्यः । न हि दर्शपूर्णमासप्रकरणे तेषामुत्पत्तिर्विधीयतेऽपि तु सर्वार्थमनारभ्याधीतविधिभिः प्रकरणाद्बहिरेव लौकिकेन कर्मणाऽऽधानेनाग्नीनामिव । तस्माद्धारणं नियम्यते प्रयोगान्तरार्थमुत्सर्गे वा विरामे वा धार्याण्येव । कुतः । तत्र हेतुर्जीवशब्देनोक्तो मृत एव प्रतिपत्तिविधानात्, गृहीतस्याविधिना त्यागायोगात् । देशकर्त्रीस्तु परिगृहीतत्यागः शिष्टैर्नाऽऽदृत इति तत्त्यागेऽपि न गर्हेत्याहुर्मीमांसकाः । नै तु प्रतिपत्तिर्धारणं न प्रयोजयेदिति वाच्यम् । यजमानशरीरसंस्कारार्थान्यपि श्रूयन्ते । तद्यथा—पात्रै तु यजमानेन सह पात्राणि दहेतीत्युक्त्वा यजमानस्य दक्षिणे हस्ते जुहूमुपदधातीत्यादिनाऽऽधारत्वेन शरीरस्यापि संस्कार्यत्वावगमात्पात्राणां द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वावगमादवैगुण्याय धार्यन्ते । आधानप्रभृतीत्यनेन यानि दर्शपूर्णमासपशुचातुर्मास्यसोमानां पात्राण्यप्रतिपादितानि तानि सर्वाणीत्यर्थः । यावज्जीवमिति यावत्प्रतिपत्ति धार्याणि । यः पूर्वं म्रियते तेनैव पात्राणां प्रतिपत्तिः । प्रव्रजति वनमनग्निर्वा प्रतिष्ठति तदा भार्यया धार्यन्ते पात्राणि ।

ननु सकृदेव संस्कृतानामग्नीनामिव पात्राणामङ्गत्वमस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह—

तेषां प्रतितन्त्र संस्कारोऽभ्यावर्तते ।

आधानेनानारभ्याधीतेनोत्पादितानामग्नीनां न प्रयोगमध्य उत्पत्तिः । पात्रसंस्कारो हि प्रयोगमध्ये कृतः । स एकस्मिन्प्रयोगे कृतो न प्रयोगान्तरस्याङ्गं प्रयाजादिवदिति प्रतितन्त्रं प्रतिप्रयोगं कर्तव्यः । आधानेष्टिषु कृतोऽपि पात्रसंस्कारोऽतिदेशेनैष प्राप्त इति नाऽऽधानवत्सकृत् । पात्राणां प्रयोगमध्ये भेदनादौ प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रतिनिधिर्ग्राह्यो योग्योऽनुपयुक्तस्य यथाशास्त्रं प्रतिपत्तिः । प्रयोगात्पूर्वमसामर्थ्ये त्वसमर्थमेव प्रयोगकालपर्यन्तं स्थापयित्वा प्रतिनिधाय तस्य शुचौ देश आहवनीये वा प्रतिपत्तिः कार्या । बौधायनीये ह्यसमर्थारण्योराहवनीये प्रतिपत्तिदर्शनात् । एतावता सूत्रसंदर्भेण सर्ववेदसर्वकर्तृसर्वकर्मसर्वाङ्गानां(णां) सामान्येन साध्यसाधनभावावेदनेन प्रयोगसामान्यस्वरूपं दर्शितं, विशेषस्तु जैमिनीयन्यायैरवगन्तव्य इति सूचितम् ।

१ ट. °नमिति सि° । २ ख. ट. तान्येकस्य । ३ ग. ठ. °भिप्र° । ४ ख. छ. ट. ननु प्र° । ५ ख. हन्तीत्यु° । ६ ट. °र्वांति° । ७ ङ. च. ट. °देशत एष ।

अथ प्रयोगः । प्रयोगक्रमाधिकारास्तु[1] न सामान्यतो व्याख्येया इति तेषां प्रयोगविशेषादेव स्पष्टा विशेषा भविष्यन्तीति फलप्रदर्शनपूर्वकं दर्शपूर्णमासप्रयोगं व्याचष्टे—सर्वकामावित्यादिना ननु तृतीयप्रश्ने सर्वनियतकर्मणां निःश्रेयसं फलं व्याख्यास्यमानमत्र व्याख्याय पश्चात्सर्वकामावित्यादिना व्याख्येयमिति चेत् । सत्यम् । यज्ञं व्याख्यास्याम इत्यारभ्य व्याख्या या कृता सा तु कर्मकाण्डमात्रविषयजैमिनीयन्यायोपबृंहणेन कृता, न चात्र जैमिनिना कर्मणां मोक्षोपायतोक्ता, येन तदुपबृंहणं क्रमप्राप्तमत्रैव स्वेन कर्तव्यं स्यात्किं तर्हि किंचिदविवेचितं[2] नियतकर्मसाध्यं फलमस्तीत्येतावदेव जैमिनीयेऽर्थात्सिद्धं तत्तथैव दर्शपूर्णमासयोरेव ताभ्यां यावज्जीवं यजेतेति[3] कर्मकाण्डमात्राधिकारिणं प्रत्येव व्याख्यास्यते । दर्शपूर्णमासानुपोद्घातत्वेनैव व्याख्येयावाधानादेर्वाऽनुष्ठानक्रमस्य[4] गुरुत्वात् । तस्मादत्रोपोद्घातमात्रेण दर्शपूर्णमासयोरवसर इति दर्शयितुं जैमिनीयन्यायसिद्धमेव फलमनूद्यते । ततः परमाधानादिप्रयोगे व्याख्येये बादरायणमतसिद्धं फलं मुमुक्षुं प्रकृत्य स्वतन्त्रशास्त्रसिद्धत्वेन पृथगधिकारिप्रकरणतया प्राधान्येन प्रतिज्ञातानां नियतकर्मणां प्राधान्येनैव फलं व्याख्येयमिति दर्शयितुं तत्रैव व्याख्यास्यते । यच्च काम्यप्रयोगे फलं तत्तु प्रयोगभेदेन जैमिनीयन्यायेनैव दर्शपूर्णमासयोर्दर्शयिष्यते । प्रासङ्गिकमुत्तरत्र सर्वं ज्ञेयमिति तदुत्तरत्र न व्याख्यायते । कर्मणाऽभ्युदय इत्येतत्तु निःश्रेयसफलसाधनोपयोगितयैव व्याख्यास्यत इति न क्वाप्यनवसरेण व्याख्या ।

आधानेष्टीनां विकृतिरूपत्वेन दर्शपूर्णमासविध्यन्तापेक्षायामाधानात्पूर्वं तावेवाऽऽदौ निरूपयंस्तद्विषयन्यायप्रदर्शनार्थं तयोरादौ फलसंबन्धं व्याचष्टे—

सर्वकामौ दर्शपूर्णमासौ ।

कस्यांचिच्छाखायां श्रूयते । काम्य एव फलवत्ता जैमिनीये साधिता । न चास्मच्छाखायां दर्शपूर्णमासयोः फलं श्रूयते । न च तस्मिन्नसति कथमित्याकाङ्क्षात्मकं प्रकरणमुदेति । तथा च तौ समानविधानावित्यादि न व्याख्यातुं युक्तमिति फलमेव बुद्ध्वा पुरुषः प्रवर्तत इति तदादौ वक्तुं युक्तम् ।

शाखान्तरे हि श्रूयते—'एकस्मै वै कामायान्ये यज्ञक्रतव आरभ्यन्ते, सर्वेभ्यो वै कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति । तदिदं व्याख्यानतो निर्दिष्टम् । काम्यन्ते ते कामा इष्टानीति यावत् । सर्वे कामा याभ्यां साधनाभ्यां साध्यास्तौ सर्वकामौ । परस्परापेक्षाणामेव कारणता । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति प्रसिद्धं वाक्यमुपेक्षितम् ।

---

१ क. ग. च. ठ. 'गकर्माधि' । २ ठ. 'चिदुचितं । ३ क. ग. च. छ. ठ. यजत इति । ४ ङ. 'ऽधेनानु' ।

तत्र प्रयोगभेदोदाहरणत्वाभावः। स्वशाखायां च परमामेव काष्ठां गच्छतीत्यर्थवादेन फलकल्पनाऽपि न युक्ता श्रौते फले सति। तस्मादिदमेव फलमुदाहृत्य विचार्यते किं शाखान्तरीयमत्रोपसंहर्तव्यं फलं न वा। तत्र नोपसंहारः कर्तुं युक्तः। कुतः। दर्शपूर्णमाससंज्ञया प्रत्यभिज्ञानेऽपि फलस्यावि॑धेयत्वाद्विहितयोरेव फलानुवादेन विधानमयुक्तमतोऽभ्यासात्कर्मभेद एवेति प्राप्तेऽभिधीयते—

तौ समानविधानौ।

अत्रत्यदर्शपूर्णमासाभ्यां समानविधानौ तत्रत्ययोरत्रत्ययोश्चाभिन्नयोः समानमेकमेव फलविधानं ब्राह्मणं ययोस्तौ तथा। अयं भावः—यथा सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यधिकारविधिना दर्शपूर्णमासत्वेन तत्रत्यौ विहितौ तथा तत्त्वाविशेषात्तेनैव शब्देनैतावपि विहितौ। न च संनिधिर्विशेषकः। प्रत्यभिज्ञया संनिधेरपि साम्यात्। तत्राप्येतौ यदि प्रत्यभिज्ञातौ तदा कयोरसंनिधिर्भवेत्। तथा च यथोत्पत्त्यादिविधिविहितयोस्तत्रत्ययोः फलार्थं विधानमेवमनयोरपीति संतोष्टव्यम्। अन्यथा तत्रापि विहितस्य न विधिरिति तयोरपि कर्मभेदे प्राप्ते न कस्यापि कर्मणः फलवत्ता भवेत्। ययोश्च फलवत्ता न तयोरुत्पत्त्यादिविधय इत्यतिविशीर्णं कर्म नानुष्ठेयं स्यात्। न हि निष्फलमनुष्ठेयम्। न च फलवदपि द्रव्यदेवतादिसंबन्धविधुरं दर्शपूर्णमासशब्दप्रतिपाद्यं स्यादरूपत्वेन कालसंबन्धानवगमात्। ययोश्चावगतस्तयोरफलत्वादप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति फलोद्देशेन पुनर्विधानं युक्तमिति। तदुक्तं जैमिनिना—'संनिधौ त्वविभागेन फलार्थेन पुनः श्रुतिः' इति। प्रत्यभिज्ञया संनिधापिते कर्मणि भेदाभावेन तदेव फलार्थं पुनः श्रुत्या विधीयत इत्यर्थः। एतेन दर्शपूर्णमासप्रकरणं सर्ववेदसर्वशाखास्वेकमेवेत्युक्तम्। तदिदमाहुः—'सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म' इति। यदि यादृशं विहितं तादृशमेव चेत्पुनर्विधीयेत तदा भवेदभ्यासात्कर्मभेदोऽप्राप्तेंऽशे विधानान्न सा विधिपुनःश्रुतिरिति।

ननु प्रतिशाखं विविधगुणभेदेन शाखान्तरीयानुष्ठाने प्रायश्चित्तश्रवणाच्च कर्मभेदे प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तेतिशङ्कानिरासार्थमाह—

निर्देशाद्व्यवतिष्ठेते।

समानविधानावपि गुणादिभेदेन यस्यां शाखायां निर्दिष्टौ तेषां शाखिनां तावेव व्यवस्थितौ च व्यवस्थितविकल्पप्राप्तौ विहिताविति यावत्। तेन तं प्रति तथैव निर्दिष्टविशेषेणैव व्यवस्थितौ ज्ञेयौ। तथा प्रयोगभेदमात्रं स्यान्न तु कर्मभेदः। यथा नीले घटे संकेतग्राही पीतेऽपि घटोऽयमिति प्रत्येत्येवं स्वशाखीयकिंचिद्गुणविशिष्टयोर्दर्शपूर्णमासत्वेनावगतौ शाखान्तरेऽपि गुणान्तरविशिष्टावपि दर्शपूर्णमासावेकत्वेनैव गृह्णातीति

---

१ क. ग. च. ठ. °दिदं वारतव°। २ क. ग. च. छ. ठ. °स्यापि श्रेयस्त्वाद्वि°।

सर्वसाक्षिकम् । न केवलशाखाभेद एव प्रयोगभेदः किंत्वेकस्यामपि नानागोत्राणां तनूनपान्नाराशंसभेदेनोदितानुदितभेदेन चाग्निहोत्रेऽपि प्रयोगभेददर्शनात् । तस्मात्स्वशाखागुणाबाधेनैव समानविधानौ, ततो न सर्वशाखाप्रत्यभिज्ञाबाध इति भावः ।

आवृत्त्या पुनरेते सूत्रे व्याख्येये अग्रिमप्रयोगनिर्वाहाय पूर्वोक्ताङ्गतन्त्रनिर्वाहाय च । सर्वकामतया फलवत्तयाऽवगतौ स्वशाखायामुत्पत्तिविधिभिः प्रत्येकं विहितौ तदा प्रत्येकं करणत्वेनावगतौ प्रत्येकं कथंभावाकाङ्क्षिणौ तौ समानविधानौ समानानि सर्वेषां समुदाययोः प्रत्येकं विधानानि ब्राह्मणानि ययोस्तौ तथा । तथा चाङ्गविधानानि समानानि न स्वरूपविधानानि संभवन्ति भिन्नकर्मत्वात् । तथा च संनिधिसमाख्ये अनादृत्य विहिता असंनिहिताश्च पदार्था अङ्गत्वेन गृह्यन्त इत्यर्थः । किमविशेषान्नेत्याह— निर्देशो विशेषावेदकं प्रमाणं वचनमिति यावत्तस्मादेव व्यवस्थितावित्यर्थः । तत्र स्फ्यादिद्रव्याणां संस्कारकर्मणां च योग्यतालक्षणेन सामर्थ्येन तेषां व्यवस्था, तथा मन्त्राणामपि, केषांचित्प्रमाणान्तरेणापि । आरादुपकारिणां तु सर्वत्र समानैवाङ्गता । वैमृधप्रभृतीनां तु वचनाद्व्यवस्थेति बोद्धव्यम् । प्रयोगे नैव स्पष्टयिष्यते । अङ्गिनोऽर्थव्यवस्थाभिधानेनाङ्गानामेव व्यवस्थोक्ता । तेन कानिचिदङ्गानि प्रधानेषु साक्षादुपकुर्वन्ति कानिचिदङ्गद्वारेत्यपि व्यवस्था संगृहीतेति । तेन मन्त्राणां लिङ्गेन विनियुक्तानां साक्षात्प्रधानाङ्गत्वाभावेऽपि अन्वाधानाद्यङ्गत्वेनापि व्यवस्थितानां समानविधानावित्यनेन न त्यागः । यानि साक्षादङ्गानि यानि च परम्परया तानि सर्वाण्यपि विधानशब्देन संगृहीतानि ।

ताभ्यां यावज्जीवं यजते त्रिंशतं वा वर्षाणि ।

जीवनं निमित्तं प्राणधारणं तत्र कर्माङ्गं भवतीति यावज्जीववाक्येन न काम्ययोः कालविधिः किंतु निमित्तान्तरे तौ विधीयेते । त्रिंशदादिकालसंबन्धेनापि नान्यौ भिन्नौ तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानादित्याह—ताभ्यामिति । यौ सर्वकामार्थौ ताभ्यामिति प्रत्यभिज्ञा जातिनिमित्ता न व्यक्तिनिमित्ता । एकस्यां व्यक्तौ निमित्तार्थत्वं कामार्थत्वं च न सिध्यति । उद्देश्यद्वये प्रयोगद्वयावश्यं भावयेत् । तथा च निमित्तेनोपलक्षिते काले प्रयोगो नित्यस्तस्यैव शाखान्तरे कालान्तरविधानं त्रिंशतमिति तत्रैवाऽऽपस्तम्बेन जीर्णो वा विरमेदिति कालान्तरं विहितं, काम्ये त्वैहिकफलाय यावत्फलप्राप्त्यनुष्ठानं, पारलौकिकं तु सकृदभ्यासाश्रवणात् । तथा च नैतौ प्रकृतिविकृतिभावं भजेते द्विविधावपि यौ पुनर्द्वितीयप्रश्ने काम्यौ व्याख्यास्येते गुणवैकृतौ च ।

एकस्मिन्प्रयोगे सर्वान्कामान्कामयेत प्रयोगपृथक्त्वे वैकैकम् ।

यथा पशुकामोऽनेकान्पशूनेकस्मिन्प्रयोगे कामयत एवं सर्वान्कामान्कामयेतेति पूर्व-

पक्षयित्वोच्यते प्रयोगपृथक्त्वे वैकैकम् । वेति पूर्वपक्षो व्यावर्तते । कामानां प्राधान्येन प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिर्न्याय्या । न च पशुदृष्टान्त एकजात्या क्रोडीकृतानामेकफलत्वम्। नचात्र तथा । उद्दिश्यमानानां फलानां न स्वरूपेण फलत्वं किं तु काम्यमानत्वेन । न सर्वस्य सर्वं काम्यं तथा वेदमिदमिति बुद्ध्या ग्राह्यं तत्रैकया क्रोडीकर्तुं शक्यत इति प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिः । तस्माद्वाक्यभेदोऽङ्गीकार्यः । प्रजाकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पशुकाम इत्यादि ।

पूर्वा पौर्णमास्युत्तराऽमावास्या ।

अत्र दर्शपूर्णमासौ निर्दिष्टौ दर्शपूर्वौ सर्वत्र तथा पाठक्रमेणैवोभयोरनुष्ठाने प्राप्त इदं सूत्रम् । तत्रायमर्थः—अल्पाच्तरमिति दर्शस्य पूर्वनिपातेऽपि पूर्वा पौर्णमास्येवाऽऽरम्भणीयाप्रकरणे सारस्वतहोमार्थवादे 'य एनयोरनुलोमं च प्रतिलोमं च विद्यादित्यमावास्याया ऊर्ध्वं तदनुलोमं पौर्णमास्यै प्रतीचीनं तत्प्रतिलोमम्' इत्युक्त्वा 'यत्पौर्णमासीं पूर्वामालभेत प्रतिलोममेनावालभेत' इत्यादिना पूर्णमासस्य पूर्वानुष्ठाने दोषोऽभिधीयते । तद्दोषपरिहाराय सारस्वतहोमयोर्विधिरिति कृत्वा पूर्वा पौर्णमासी तथैवोत्तराऽमावास्यैवात्र बहूनि लिङ्गान्यनुमन्त्रणसूक्तवाकदेवतायाज्यादीनीति भावः ।

ननु दर्शपूर्णमासशब्दौ कालपरौ कथं सर्वकामौ दर्शपूर्णमासावित्यादिनिर्देश इत्यत आह—

पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजतेऽमावास्यायाममावास्यया ।

अत्र सप्तमीनिर्दिष्टोऽधिकरणं कालस्तृतीयानिर्दिष्टौ न कालौ, तयोरधिकरणत्वेनैव साधनत्वेऽसति करणत्वायोगात् । तस्माद्यागनामधेये ।

तथोक्तं—' विधाने वाऽनुवादे वा यागः करणमिष्यते ।
तत्समीपे तृतीयान्तं तद्वाचित्वं न मुञ्चति'॥ इति ।

तस्मात्पौर्णमास्यमावास्याकालयोः क्रियमाणत्वात्कर्मसमुदायावपि तन्नामकौ । अनेन च फलकरणस्यैकत्वेऽपि तस्य कालभेदात्प्रयोगभेदेन कालनिमित्तकरणावयवकर्मसमुदायवाचकत्वेन द्विवचनमुपपद्यतेऽग्नीषोमयोरिव दर्शपूर्णमासयोरेते वाक्ये समुदायद्वयानुवादेनाऽऽग्नेयाद्युत्पत्तिवाक्यविहितकालानन्यत्वेऽप्येकैकस्मिन्समुदाय एकैक एव

---

१ क. °मिति । २ ख. ट. दोषमभिधीय त° । ३ ख. ट. तथोक्त' । ४ ट. 'ष्टौ यागौ न । ५ क. ग. च. छ. ठ. 'धने स° । ६ ख.छ. ठ. °यान्तस्तद्वा' । ७ क. ख. ग. च. ठ. °कालनान्य°। ट. °कालजन्य° ।

कालोऽङ्गं प्रयोगयोरिति विधत्तः। अत एवोक्तम्—चोदनासंयोगादित्यादि। समुदाये च विद्वद्वाक्यावगतौ य एवं विद्वानमावास्यां यजते य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत इति सूत्रवाक्ये पाठानुसारेण नत्वनुष्ठानानुसारेण पठित एकैकस्मिन्समुदायो न। एकवचनेन न समुदितानामेव संज्ञाकरणं, किंतूत्पत्तिवाक्यावगतपरस्परसंबन्धानिरपेक्षाग्नेयत्वाष्टाकपालत्वादिवदेकैकस्यैव प्रत्येकं संज्ञा पर्यवस्यति। तेनाग्नीषोमीयाकरणपक्षेऽपि क्रियमाणयागयोरेवाऽऽग्नेयोपांशुयाजयोरेव संज्ञेति सिध्यति। ततस्तु काम्यदर्शपूर्णमासयोरप्यग्रे प्रदर्श्यमानयोरुपांशुयाजाभावेऽपि क्वचिद्द्ध्नो भावेऽपि क्वचिद्गुणान्तरसंयोगे संज्ञा न हीयते। तत्राप्युत्पत्तिवाक्ये कालविधानात्। तद्यथा दाक्षायणयज्ञे पूर्णमासे संनयेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽमावास्यायां यजेतेति शास्त्रान्तरे यत्र कौण्डपायिनामयने कर्मणि मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां[२] यजेतेति तत्र गौणी संज्ञा। अविधिस्तेषां मखः क्रतुसमूह इति संज्ञा मुख्यास्तदभावे शब्दमात्रम्। यत्र पश्चात्संज्ञासंबन्धादन्यधर्मलाभस्तत्र गौणी। यथाऽग्निहोत्रसंज्ञा मुख्या यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्येऽग्नेर्दर्शनान्मुख्या। कौण्डपायिनामयने कर्मणि मासमग्निहोत्रं जुहोतीति कालविधौ नाग्निर्देवता विधानमिति गौणी। काम्यदर्शपूर्णमासयोर्नित्यदर्शपूर्णमासयोरपि मुख्यैव संज्ञा, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति कस्यांचिच्छाखायां विधानं साङ्गयोरस्ति। यत्रापि यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्रापि तथा कालविशिष्टाश्चोत्पत्तिविधय उभयत्रापि सर्वकामावित्यत्र तु फलवाक्यमनारभ्याधीतम्।

पौर्णमास्यां पौर्णमास्येत्यादि यदुक्तं तत्र कोऽयं पौर्णमासी नाम यागोऽमावास्या नामेत्यपेक्षायां नामद्वयोपात्तान्विविच्य प्रधानयागान्दर्शयति—

आग्नेयोऽष्टाकपाल उपांशुयाजश्चाग्नीषोमीयो वैष्णवः प्राजापत्यो वाऽग्नीषोमीय[३]श्चैकादशकपालः पौर्णमास्यां प्रधानानि।

प्रधानानीति बहुवचनेन कर्मणां प्रधानभूतानां भेद उक्तः। प्रधानानीत्यनुवर्ततेऽग्निमेऽपि सूत्रे। तत्रापि कर्मभेद एव। अग्नीषोमीयो यद्यपि पञ्चमप्रपाठके[४] समाम्नातोऽथ षष्ठप्रपाठक आग्नेयस्तथाऽपि तं(?) याज्यादिहौत्रानुष्ठानकाले तु स्मारकत्वात्प्राबल्यं तत्क्रमेण क्रम इति जैमिनीयैः साधितं ज्ञेयम्।

नासोमयाजिनो ब्राह्मणस्याग्नीषोमीयः पुरोडाशो विद्यत इत्येकेषामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एका-

---

१ क. ख. ग. च. ठ. °ज्ञा इ°। २ क. ख. ग. च. ठ. °वे य°। ३ क. ख. ग. च. °य एका°। ४ ट. °लेऽनुस्मा°।

दशकपालो द्वादशकपालो वाऽमावास्याया-
मसंनयत आग्नेयः सांनाय्यं च संनयतः ।

अत्र 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इति वाक्यविहितस्योभयत्रोपादानम् । अत्रोत्पत्तिवाक्ये यजतिर्न श्रूयते तथाऽपि साऽस्य देवतेत्यधिकारेऽग्नेर्ढक्प्रत्ययो विधीयते। अष्टाकपाल इति त्वष्टसु कपालेषु संस्कृतः । संस्कृतं भक्षा इति सूत्रेणाण्प्रत्यये सति तस्य लुकि सति निष्पन्नस्तयोः सामानाधिकरण्येन द्रव्यमष्टाकपालमग्निदेवतासंबन्धीति गम्यते । यद्यप्यत्र द्वयोर्विशेष्यं नोक्तं तथाऽपि पुरोडाशः स इति वाक्यशेषादवगम्यते 'तेऽपश्यन्पुरोडाशं कूर्मं भूतम्' इति । पुरोडाशशब्दश्च जातिनिमित्तको लोके पिण्डाकारे द्रव्ये सुप्रसिद्ध इति न्याय इति दर्शयितुं न प्रयुक्त आचार्येण । प्रकृतिद्रव्यमपि शास्त्रान्तरोक्तं व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति निर्वापेनै(णै)व ज्ञास्यत इति । अन्यत्राग्नीषोमीयादिषु सर्वत्र न पुरोडाशशब्दो वाक्यशेषे तथाऽपि ज्ञास्यते । पिण्डकरणादिना पुरो डा(दा)श्यत इति व्युत्पत्तिः साधुत्वाय न यौगिकत्वाय । तेन त्रैयम्बकपुरोडाशेषु न संस्कारा इति दर्शितम् । न च देवताद्रव्ययोरन्यः संबन्धोऽस्ति यस्तस्यै[1]व द्रव्यस्य दीयमानत्वं विना । तावतैव संबन्धनिर्वाहे सति प्रक्षेपान्ततापर्यन्ततया होमकल्पने प्रमाणाभावात् । त्यागश्च दानरूपो यागः । प्रधानभूत एव होमे कल्प्यमाने[2] तस्योपसर्गत्वं प्रक्षेपस्य प्राधान्यं स्यात् । न हि द्रव्यदेवतासंबन्धः प्रक्षेपेण विना न भवतीत्यस्ति । तान्पर्यग्निकृतानुत्सृजतीत्यत्र तथा यागस्य दर्शनात् । तस्माद्यागमात्रेण संबन्धचरितार्थत्वाद्यागमात्रं कल्पनीयम् । एतेन दानकल्पनाऽपि निरस्ता । यस्तु प्रक्षेपस्तस्य चतुरवत्तं जुहोतीति साक्षाद्विधिरेवास्ति । एवमन्यत्रापि यागकल्पना । उपांशुयाजमन्तरा यजतीति साक्षाद्याग एव श्रूयते । यजयाजेति सूत्रेण संज्ञायां कुत्वाभावः । चकारो विलक्षणत्वमुपांशुयाजस्याऽऽह । त्रयाणामग्नीषोमीयादीनां विकल्प इति । अग्नीषोमीय इति वृद्धाच्छ इति देवताधिकारे । तथा वैष्णव इत्यौत्सर्गिकोऽण् । प्राजापत्य इति दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य इत्येता देवता मान्त्रवर्णिक्यो याज्याकाण्डात् । शाखान्तरेऽग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यौ, अजामित्वायेत्यादिवाक्यात्[3] । यागद्रव्यं तु ध्रौवमाज्यम् । 'सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्ध्रुवायामाज्यम्' इति ।

तदुक्तं—'ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्रवर्णिकी' इति ।

उपांशुयाज इत्यन्वर्थसंज्ञा । आग्नेययागादस्याभ्यासेन भेदोऽभ्यासो विधिपुनश्श्रुतिर्गुणेन देवता[4]लक्षणेन द्रव्यलक्षणेन[5] वोत्तरस्मादपि तथैवं सर्वेष्वप्युत्तरेषु ज्ञेयम् । आग्नेयस्य

---

१ ट. °स्यै द्र° । २ ख. छ. ट. कल्पमा° । ३ क. ग. च. छ. ठ. °वयाद्याज्यद्र° । ट. °क्याद्याजिद्र° । ४ क. ग. च. छ. ट. ठ. °ताद्र° । ५ क. °न चोत्त° ।

परस्परभेदः कालभेदात्। 'अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्' इति द्रव्यदेवतासंबन्धानुवादाद्यागः पूर्ववदेव कल्पितः। 'आग्नेयो वै ब्राह्मणोऽग्नीषोमीयेनेष्ट्वा सौम्यो भवति' इति शाखान्तरीयो विशिष्टाधिकरणो विधिर्वैकल्पिकोऽस्माकं क्षत्रियवैश्ययोस्तु नित्य एवाग्नीषोमीयः। संनयदसंनयतोर्व्यवस्थया सांनाय्यैन्द्राग्नयोर्विकल्प इत्यर्थः। ऐन्द्राग्नपक्षे यागद्वयममावास्यायाम्। सांनाय्यं चैन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति यागद्वयं, तद्रूढ्या समुदितं सानाय्यम्। निर्वचनमपि 'यत्समनयन्तत्सांनाय्यस्य सांनाय्यत्वम्' इति। तत्तु सोमयाज्यसोमयाजिनोरपि। 'नासोमयाजी संनयेत्' इति, कापेयाः संनयेरन्निति च वक्ष्यमाणत्वात्तत्र यागत्रयम्।

तदङ्गमितरे होमाः।

पूर्वं सर्वकामौ दर्शपूर्णमासाविति शाखान्तरीयमधिकारविधिं प्रदर्श्य तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां सर्वान्कामान्भावयेदिति वाक्यार्थं मत्वा कथमिति भावनायामङ्गाकाङ्क्षिण्यां प्रत्येकोत्पन्नत्वेन सर्वाकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं तौ समानविधानावित्यनेन श्रुत्यादिप्रमाणैरसंनिधिमनादृत्य कथंभावाकाङ्क्षितत्वेन गृहीतैः पदार्थैः प्राकरणिकैरुपकृत्येत्युक्त्वा दृष्टार्थाङ्गानामसाधारण्येन प्राप्तेऽदृष्टोपकाराभावेऽदृष्टकल्पनाप्रसङ्गेन प्रश्ने तृतीये विचारयिष्यति। निर्देशादित्यनेन च प्रकरणे व्यवस्थाभावं परिहृत्य प्रयोगभेदेऽपि न तयोः शब्दान्तरादिभिर्भेदोऽस्तीत्येवं ताभ्यामित्यनेन पूर्वं दर्शप्रयोगभेदमुक्त्वा समुदायद्वित्वोपात्तसमुदायनामभ्यामनुष्ठानक्रममुक्त्वोत्पत्तिकालोपाधिकृतनामभ्यां समुदायानुवादेन द्वित्वसंख्याममावास्यायाममावास्यया यजत इत्यादिनोपपाद्योत्पत्त्यधीनस्वरूपौ ताविति द्रव्यदेवतात्मभ्यां निरूपितरूपयागानां(णां) कालद्वयसंबन्धेन न्यायापेक्षवाक्यप्रतिपाद्यानि स्वरूपाण्युक्त्वा परिशेषसिद्धस्वरूपेण कथंभावापेक्षितोपकारकाणि साकाङ्क्षत्वेनान्वययोग्यानि दर्शयत्यनेन सूत्रेण। तेषां कालसंबन्धेन प्राप्तनाम्ना समुदायद्वयेन फलाय विधीयमानानामत एव कथंभावसाकाङ्क्षिणामर्थात्तेभ्यः कालफलसंबन्धिभ्योऽन्येऽतो निष्फलाः पदार्था विधिविषयीकृताः परम्परयाऽपि माव्यमिष्टमपेक्षमाणाः प्रधानानामङ्गं भवन्तीत्यर्थः। शेषोऽङ्गमित्यनर्थान्तरम्। इदमपेक्ष्योक्तं तौ समानविधानौ निर्देशाद्व्यवतिष्ठेते इति। तेषां यागानां फलवतामितरे भिन्नाः संनिहिताः पदार्था अफला जातिद्रव्यगुणक्रियात्मका अङ्गम्।

'दृष्टादृष्टोभयार्थत्वात्त्रिधाऽङ्गानि प्रचक्षते।
दृष्टार्थं तु चतुर्धा स्याज्जातिद्रव्यगुणक्रियाः'॥ इति।

---

१ ख. ट. °धिकारिणो। २ ट. °मान्कामये°। ३ क. ग. च. ठ. °नावृत्य। ४ क. प्राप्तेनास°। ग. प्राप्तं न स°। च. ठ. प्राप्तानां स°। ५ ख. °नाम्नी स°। ६ क. ग. च. छ. ट. ठ. °त्यर्था°। ७ च. छ. ट. °हितार्थाः प°।

फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति च न्यायात् । जातिर्व्रीह्यादिः । द्रव्यं स्फ्यादि । गुणो वैकङ्कतत्वादिः । क्रिया धात्वर्थरूपाः । तेषां मध्ये जात्यादीनां संस्कारकर्मणां च स्पष्टदृष्टोपकारकत्वेन श्रुत्यादिप्रमाणैश्च स्पष्टमङ्गत्वम् । प्रयाजादियागानामपि परस्परमभ्यासाद्भेदः प्रधानयागेभ्यश्च ते भिन्ना एवाफलाः सन्तो हि फलवतामङ्गम् । दर्विहोमाश्च शब्दान्तरादेव भिन्नास्तेऽपीतर इत्यनेनैवाङ्गतां गताः पुनर्ग्रहणं होमा इति यत्तेन चतुरवत्तं जुहोतीत्यादिना प्राप्तास्तेषां यागादविवेकमाशङ्क्य निरस्यति वषट्कारसाध्यत्वान्न तैर्भिन्नं दानमस्तीति यागान्तर्गत्याशङ्का शब्दान्तरात्सा निरस्ता । यागेभ्यो यजतिचोदितेभ्यो होमा जुहोतिचोदिता भिन्नाः प्रक्षेपमात्ररूपा इति तेषां भेदस्तूपपादित एव न विस्मरणीयो यागद्रव्यप्रतिपत्तिरूपत्वेन । एवं च दर्शपूर्णमासयोः फलप्रकरणयागस्वरूपभेदाङ्गानि निर्णीतानि ।

अथ प्रयोगो वक्तव्यः । तत्र प्रयोगाङ्गभूतदर्शपूर्णमासाख्यकालस्य दिनद्वयात्मकस्य विभागेन व्यवस्थिताङ्गतानिर्णयाय पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ व्याख्येयौ । तत्रेदमिदानीं विचार्यते—पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजतेऽमावास्यायाममावस्यया यजत इति कर्मणामेकैकतिथ्यात्मकः कालोऽङ्गत्वेन विहितः पुर्वेद्युराग्निं गृह्णात्युत्तरेद्युर्यजतीति, 'पुर्वेद्युरिध्माबर्हिः करोति । यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोपवसति' इति, 'यो वै देवताः पूर्वः परिगृह्णाति स एनाः श्वोभूते यजते' इतिश्रुतिभिर्द्व्यहकालताऽवगम्यते । तत्र विरोधात्संशयः । तत्रोभयदिनात्मकत्वमेकैकस्याङ्गभूतस्य कालस्य न संभवतीति निश्चितमन्यतरद्दहगौणं पूर्वमपरं वा ग्राह्यमिति संदेहे स्थिते सूत्रेण पौर्णमासीविषये तावत्पूर्वपक्षमाह—

पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेत् ।

अन्वाधानादेरङ्गत्वात्तदेव पौर्णमासीशब्देन सामीप्येन लक्षितायां चतुर्दश्यामेव कार्यं न तु प्रधानं तथालक्षितायां प्रतिपदि कार्यमङ्गप्रधानविरोधे प्रधानं बलीय इति न्यायादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीयाविभक्तिरिति नाऽऽशङ्कनीयम् । उपान्वध्याङ्वस इत्युपपदविभक्तिरेव । नात्राशनाभाव उपवासः, प्रातराशे दंपती अश्नीत इति विरोधात् । तस्मादयं 'देवता उपवसन्तु मे, अहं ग्राम्यानुपवसामि' इति संकल्पो दृश्यते । तथोपवासशब्देन जायापत्योरेकवारं भोजनमेवेति धर्मे वक्ष्यमाणत्वात्प्रातराशे जायापती सर्पिर्मिश्रमश्नीत इति, तदेवाद्यैकवारं भोक्ष्यामीति संकल्पः कार्य इति । अथवा व्रतेन नियमग्रहणात्तदपेक्षया

'उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः स विज्ञेयः'

इति स्मरणात्संकल्पादीनामुपवासशब्देन ग्रहणम् ।

सिद्धान्तमाह—

संपूर्णा वा ।

वेति पूर्वपक्षव्यावृत्तिरन्यतरद्गौणे काले कर्तव्यमिति यदुक्तं तन्नेति । कुतः । संपूर्णां पौर्णमासीमेवोपवसेत्, पञ्चदशीमित्यर्थः, पौर्णमास्यामेव । यागस्य मुख्ये काले प्रतिपदि विधानात् । 'पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयो यष्टव्याः' इति स्मृतेः । तथा संधिमभितो यजतीतिश्रुतेः पर्वप्रतिपदोः संधिर्यागमध्य उक्तो विरुध्येत । तर्हि किमर्थमुक्तं पौर्णमास्यां यजेतेति परदिने यागो गौण एवाऽऽपद्येतेति । न । उभयदिनात्मको मुख्यः कालो यतः संधिमभितो यजतीति चन्द्रपूरणनिमित्तोपलक्षिता पौर्णमासी दिनद्वयात्मिका यागायोक्ता । संपूर्णां पूर्वदिनात्मिकां पौर्णमासीशब्दवाच्यां पूर्वामुपवसेदित्याकृष्यते पूर्वसूत्रं सर्वमपि । तथा च चन्द्रपूरणवती द्वितीयाऽपि पौर्णमासी तिथिस्तत्र यष्टव्यमित्यर्थादुक्तं भवति । गोभिलः—'यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः परमः संनिकर्षः साऽमावास्या' । क्षणमात्रमेव परमविप्रकर्षसंनिकर्षशब्दवाच्यमुभयत्रापि पर्वप्रतिपदोः स एव संधानं तदुभयोरपि तिथ्योः सममेवेति तिथिद्वयात्मकः कालः स एव क्षणश्चन्द्रस्य पूरणसंबन्धेनोपलक्षितः । तथा च श्रुतिः ' पूर्णो मासो येन क्षणेन भवति सः ' इति । तथा पूर्णो मासश्चन्द्रमा यस्मिन्क्षणे स इत्यपि पूर्णमासस्य निर्वचनदर्शनात् । तथा च श्रुतिः(तौ) ' ऊर्ध्वं मध्यरात्रात्पौर्णमास्यां चन्द्रमाः पूर्यते ' इत्यादिना क्षणस्यैव परमपूर्णत्वेनोपलक्षणत्वं परमविप्रकृष्टत्वेन च तिथ्योर्द्वयोरेवोक्तम् । परदिनात्मकत्वात्पूर्वामित्युक्तम् । तथाचायमर्थः—संपूर्णां दिनद्वयसाध्ययागाय संपूर्णां मुख्यामेव पौर्णमासीं पूर्वां पूर्वदिनात्मिकामेवोपवासाय विहितामुपवसेत्परदिनात्मिका पौर्णमासी मुख्यैव पूरणगुणयोगिनी यागकालत्वेन साक्षाद्विहिता पौर्णमास्यां यजेतेति सामर्थ्यादुक्ता । अनेन च पौर्णमासीशब्दार्थे प्रदर्शिते पूर्णमासशब्दोऽपि समानार्थत्वेन व्याख्यातो ज्ञेयः । तत्र पूर्णो मासश्चन्द्रमा यस्मिन्क्षणे तद्युक्तं तिथिद्वयं पौर्णमासी तेनोपलक्षितं तिथिद्वयं पूर्णमास इति न ताद्धितोत्पत्तिः । संज्ञया रूढस्य पुंलिङ्गता । यथा यागत्रये पुंलिङ्गे पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ रूढ्या स्त्रीलिङ्गौ, दर्शपूर्णमासशब्दौ च तत्रैव पुंलिङ्गौ, तत्पर्यायत्वं न विरुध्यते, उभयोरेकप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्पर्यायत्वम् । तथा च श्रौते कर्मणि सर्वत्रेष्टिपशुसोमात्मके पूरणगुणयोगादेव पौर्णमासीशब्दोदितः कालो दिनद्वयात्मकः प्रवर्तते, तथाऽमावास्याशब्दोऽपि गुणान्तरादेव पिण्डपितृयज्ञादौ स्मार्तेषु च लोकप्रसिद्ध एव । कुतः । तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियत इति यागात्पूर्व एव दिवस इति दिङ्मात्रम् ।

दर्शे तु पूर्वपक्षो यद्यप्यनेन पूर्वसूत्रेणैव स्यात्तथाऽप्यन्यथा सिद्धान्तयितुं पुनः पूर्वपक्षमाह—

पूर्वाममावास्याम् ।

उपवसेदित्यनुवृत्तिः । पूर्ववद्व्याख्या ।

सिद्धान्तमाह—

यदहर्वा न दृश्यते ॥ ३ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

चन्द्र इति शेषः । आपस्तम्बे तथा दृष्टत्वात् । न दृश्यत इत्यनेनामावास्याशब्दोऽपि दर्शशब्दोऽप्येतदर्थत्वेन व्याख्यातौ । यतो न दृश्यते सूर्यसहभावादतोऽमावस्यदन्यतरस्यामिति पाणिनिस्मृत्याऽपि च सह वसतश्चन्द्रार्कावस्मिन्निति त्वमावास्याशब्दस्तथा च सूर्येणैव दृश्यते नान्येनेति दर्शशब्दो व्याख्यातः । तथा च श्रुतिः—'अमावास्याया औपवसथ्येऽहन्यूर्ध्वं मध्यंदिनाच्च चन्द्रमसमादित्यो रभते' इति । रभते लभते पश्यति नान्यदा विप्रकृष्टत्वात्काष्ठाभिरित्यर्थः । तथा च निर्वचनमदर्शननिमित्तं पुराणादौ दृश्यते तदपि सुतरां युक्तमिति सूत्रतात्पर्यम् । पर्वनिर्णयस्तु विशेषानभिधानात्सामान्यकृतो ग्राह्यः । तथा हि शिष्टोदाहृताः स्मृतयः—

'आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् ।
तदहर्याग इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि ॥

आवर्तनात्परत इत्यर्थः ।

तथा—पर्वप्रतिपदोः संधिरर्वागावर्तनाद्यदि ।
तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वेद्युः स्यादुपक्रमः ॥

उपक्रमोऽन्वाधानादि तत्समाप्य ।

पूर्वाह्णे मध्यमे वाऽपि यदि पर्व समाप्यते ।
तदोपवासः पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते ॥
आवर्तनात्परे संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।
परेद्युरिष्टिरित्येवं पर्वद्वयविनिर्णयः' ॥ इति ।

तथा—'संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्राक्पर्यावर्तनाद्रवेः ।
सा पौर्णमासी[1] विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः' ॥ इति ।

अयं पर्वनिर्णयो येषां शाखायां सूत्रे वा विशेषो नोक्तस्तेषाम् । नोक्तश्चास्मच्छाखासूत्रयोरित्ययमेव ग्राह्यः । सूत्रमप्यावृत्त्याऽत्र निर्णये योजयितुं शक्यम् ।

---

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. पूरणादौ ।

पूर्वां चतुर्दशीयुक्तामुपवसेत्। यदि परेद्युरसंपूर्णेत्यग्रिमसूत्रपर्यालोचनयाऽर्थोऽत्रि-ध्येत्। संपूर्णा वेति, तस्याः साम्येन विहितायाः परम्परया प्रतिपदा संयुक्तामित्यर्थो-स्यात्। संपूर्णा द्विधाविभक्तस्य दिवसस्य प्रथमार्धव्यापित्वेन स्थितामित्यर्थः। तथा चासंपूर्णा चेत्परा तर्हि पूर्वां पौर्णमासीमित्यर्थादवगतम्। अत्रैवावान्तरभेदेन सद्य-स्कालो ज्ञेयः। तथा पूर्वाममावास्यामत्रापि समानं यदहर्न दृश्यत इति। तत्रापि पूर्व-युक्ता यस्मिन्दिने न दृश्यतेऽमावास्या तत्र संपूर्णममावास्यामित्याकृष्य योज्यं पूर्ववत्।

अत्र संग्रहः—श्रौते कर्मणि मध्याह्नापराह्णाभ्यां विभज्यते।
दिनं स्मार्तेषु नवधा विभक्तेऽह्नययुजोऽशकाः॥
प्रातः पर्वप्रवेशेऽपि स्यात्तदैव ह्युपक्रमः।
संकल्पादिरिमामूर्जमिति मन्त्रो न लुप्यते॥
कालात्ययेऽपि कस्यांचित्तिथौ सद्योऽपि न क्षतिः।
सद्यः परिस्तृतौ लोप उभावग्नी मनोर्भवेत्॥
अग्निं गृह्णामि सुरथमत्र श्व इति लुप्यते।
विकृतिष्वपि सर्वासु सद्यस्कालासु चोहनम्॥
पौर्णमासीविकारे तु नोहः प्रकृतिलोपतः।
इमामूर्जमिति प्राप्तं सर्वं स्यात्तु यथातिथि॥
प्रतिपद्यवशिष्टायां यागः स्यान्न विलम्बनम्।
विकृतिष्वपि सर्वासु यदि पूर्वं यजिर्भवेत्॥
नित्येन हविषेष्ट्वा तु ततः स्यान्न विलम्बनम्।
योग औपवसथ्येऽह्नि पूर्वं पश्चात्तु नित्यतः॥
न विशेषोऽस्ति कश्चित्तु सत्याषाढानुशासनात्।
विकृतिष्वपि सामर्थ्याद्द्व्यहता वा पशावपि॥
पूर्वत्रोपक्रमं कृत्वा यागं कुर्यात्तु पर्वणि।
ततोऽपराह्णे रात्रौ वा नित्ययाग उपक्रमः॥
पशोर्नित्यस्य सद्योऽपि पूर्वं पश्चाद्यजिर्भवेत्।
काम्येष्टिपशुबन्धानां नित्ययागादनन्तरम्॥
काम्यकाण्डस्थितप्रायश्चित्तेष्टिपशुबन्धयोः।
काम्येष्टौ यदि सांनाय्यं तदा नित्येष्ट्युपक्रमात्॥
पूर्वं पर्वणि यष्टव्यं सायं दोहस्ततः पुरा।
काम्येष्टिपश्वोर्नैवास्ति व्यहता क्वापि चेच्छया॥

१ क. ग. घ. ट. ड. यस्याः। २ क. च. छ. ङ. आग।

अन्यत्र स्थितयोः पूर्वे पश्चाद्वेति विकल्पनम् ।
चातुर्मास्येषु सर्वेषु पूर्वेद्युर्याग इष्यते ॥
केचिदाग्रयणेष्टौ तु व्यवस्थां ब्रुवते पुरा ।
पौर्णमास्यां परा दर्शे कार्येयं तु व्यवस्थिता ॥
पूर्वपक्षे याजयेदित्येतद्ब्राह्मणवाक्यतः ।
तेषां स्मार्तानि कर्माणि संभवन्त्यविशेषतः ॥
आपूर्यमाणे कृष्णे वा पक्षे पुण्यर्क्ष एव च ।
ये दाक्षिणात्याः स्मार्तेषु पूर्वपक्ष इति श्रुतिम् ॥
गृह्णन्ति तेषां नाऽऽग्रयणेष्टौ कश्चिन्नियमः स्थितः ।
अन्ये प्रकृतये पूर्वपक्षमेवं वदन्ति हि ॥
छन्दोगानुसृतास्तेषां मतं नेष्टं विरोधतः ।
अविशेषेण सूत्रे हि काम्ययागप्रचोदनात् ॥
हविषेष्ट्वैव नित्येन येन केनाविशेषतः ।

संक्षिप्य नानाविधयाऽल्पशब्दगैः सूत्रैः समर्थैरतिगूहिताशयैः ।
न्यायाननेकांस्तु वितन्वता जडोऽप्यहं स्वसूत्रार्थविवेचकः कृतः ॥
तस्मै नमस्तेऽस्तु हिरण्यकेशिने दुर्ग्राह्यवेदाम्बुधिपारदृश्वने ।
स मे स्वसूत्रार्थगतिं कृपाम्बुधिर्दिशत्वजस्रं जडतां प्रणोदयन् ॥

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
न्यायसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां महादेवकृतायां प्रथमप्रश्ने प्रथमः पटलः* ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

प्रथमे पटले यज्ञं व्याख्यास्याम इतीरिते ।
यज्ञे मानं कर्तृशेषधर्माद्या अधिकारिणः ॥ १ ॥

---

* एतदनन्तरं च. पुस्तके 'इति परिभाषाप्रकरणं समाप्तम्' इति विद्यते ।

---

१ क. यज्ञमा° ।

उक्ताः सामान्यतो दर्शे पूर्णमासे च पर्वणी[1] ।
निर्णीते देवतास्तत्र[2] प्रधानहविषामपि ॥ २ ॥
व्याख्यायाथ यजुर्वेदविहिताध्वर्यवं क्रमात् ।
निर्देशादपरेषां तच्छ्रुत्या लिङ्गेन वाक्यतः ॥ ३ ॥
अवान्तरसमाख्यातो[3] ब्रह्महोतृपतिष्वपि ।
गृह्यकर्म भवेत्पत्युर्ऋत्विजोऽनभिधानतः ॥ ४ ॥
इष्टीनां पशुबन्धस्य प्रकृती तावदादितः ।
निरूप्येते दर्शपूर्णमासावध्वर्युकर्तृकौ ॥ ५ ॥
प्रथमस्य द्वितीयादिसप्तभिः पटलैस्तथा ।
द्वितीयस्याऽऽदिमैः षड्भिः पिण्डयज्ञश्च सप्तमे ॥ ६ ॥
ब्रह्मत्वं तु तयोरेव चाष्टमे तु विधीयते ।
याजमानं हविर्यज्ञे षष्ठे प्रश्ने निरूप्यते ॥ ७ ॥
हविर्यज्ञगतं हौत्रमेकाविंशे वदिष्यति ।
हौत्राध्वर्यवशेषं तु तत्रैव प्रवरं तथा ॥ ८ ॥
सूत्रान्तरोपात्तमपि स्मृत्युक्तमपि चेर्यते ।
अविरुद्धं प्रयोगस्य साकल्यप्रतिपत्तये ॥ ९ ॥
व्याख्यास्याम इति ह्यादावाचार्येणैव दर्शितम् ।
व्याख्याने बहुकर्तृत्वं तन्न विस्मर्यतामिह ॥ १० ॥
उदयात्पूर्वमेवाऽऽदावग्निहोत्रे हुते सति ।
दंपती तु भवेयातां वस्त्रयज्ञोपवीतिनौ ॥ ११ ॥
आचान्तावपरेणैव गार्हपत्यं कुशेष्वपि ॥
स्थितौ कुशधरौ स्वान्तौ(न्त)त्रियतासू यथाविधि ॥ १२ ॥
विनायकादि संपूज्य[4] कालं चापि[5] विशेषतः ।
कुर्वाते दंपती आगूष्करणं तत्सहैव तौ ॥ १३ ॥
प्रयोगे प्रथमे वक्ष्यत्यन्वारम्भणपूर्वकम्[6] ।
विधिं तत्रापि संकल्पो वक्ष्यते काम्यनित्ययोः ॥ १४ ॥
कामेन संप्रवृत्तेऽपि यदा कामो निवर्तते ।
तदा ताभ्यां च यष्टव्यं न त्याज्यौ सति जीवने[7] ॥ १५ ॥

---

१ ठ. [illegible]. पर्वणि । २ क. ग. च. ठ. ड. °तासूत्र° । ३ क. ग. च. [illegible]. ड. °ख्याते ब्र° । ४ ट. संस्तुत्य । ५ क. ग. च. छ. ट. ठ. [illegible]. वाऽपि । ६ क. ग. च. [illegible]. ठ. ड. °रयन्तर° । ७ क. ग. ठ. [illegible]. याचने ।

निरूपितं प्रपञ्चेन परिभाषार्थनिर्णयैः ।
न विस्मर्तव्यमेवैतदित्यन्यत्रापि चोच्यते ॥ १६ ॥

त्वां वृण इत्यादिना वृतास्ते प्रतिब्रूयुस्तथा भविष्यामीति, वस्त्रयज्ञोपवीता(तिनं) आचान्ता दर्भपाणयस्तीर्थेन प्रविश्याऽऽयतप्राणा अव्यावृत्ता विहाराच्च परिभाषितधर्मैः स्वं स्वं कर्म यथान्यायं कुर्युस्तौ दंपती च ॥

प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽनुगमयित्वाऽऽग्निहोत्रिकमपोद्धृत्य वोदित आदित्ये गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धृत्य ममाग्ने वर्च इत्यन्वादधात्युत्तरया गार्हपत्यमुत्तरया दक्षिणाग्निम् ।

प्रातरग्निहोत्रमिति विशिष्टं कर्मनामधेयं रूढ्यैवोषःप्रभृतिसंगवात्पूर्वं विहितस्याग्निहोत्रस्य कर्मणः । तद्धुत्वा कृत्वा । प्राप्तानुवादोऽयं क्त्वाप्रत्ययेन दर्शपूर्णमासार्थोद्धरणात्पूर्वकालत्वख्यापनाय । हुत्वोद्धृत्येति संबन्धः । प्रातरग्निहोत्रमपि प्रातः प्राप्तम् । इष्ट्यर्थमुद्धरणमपि प्रातःकाले प्राप्तम् । ईष्टेः[3] प्रातरुपक्रमनियमात् । तत्र प्रातरग्निहोत्रकालः सूर्योदयात्पूर्वमप्यस्ति । तत्र सावकाशमग्निहोत्रं निरवकाशश्चेष्टिप्रातरुपक्रमः । अतः सूर्योदये सत्येव यः प्रातःकालस्तत्रैवेष्ट्यर्थमुद्धरणम् । तदिदमाह—उदित आदित्ये गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धृत्येति । यदि सायमेवोद्धरणमग्निहोत्रार्थं तदा प्रातर्होमस्याप्युपक्रान्तस्य समापनं कार्यम् । प्रातरपि पुनरुद्धरणपक्षे[4] चाप्युपक्रान्तस्य समापनमेव । संभवति पौर्वापर्येण समापने न च कर्मणि प्रारब्धेऽसमाप्ते कर्मान्तरारम्भो युक्त इत्यर्थः । आग्निहोत्रिकमग्निहोत्रार्थमुद्धृतः सायमेव वा प्रातरपि वा स आग्निहोत्रिकः, तं शान्तिं प्रापयित्वा, यदि शान्तिं सूर्योदयात्पूर्वं न गच्छेत्तदाऽऽयतनादपोद्धृत्य बहिः कृत्वा ततोऽन्यस्योद्धरणमित्यर्थः । आग्निहोत्रिकशब्देन नित्यधार्यस्य न त्याग इत्युक्तम् । न हि सोऽग्निहोत्रार्थमुद्धृतो धार्यते । किंतु स सर्वार्थधृतो नाऽऽग्निहोत्रिकत्वव्यपदेशं लभतेऽसाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । इष्ट्यर्थमुद्धरणे प्राप्ते पूर्वस्यापवृत्तकर्मकस्य त्यागे प्राप्तेऽपि पुनर्वचनं मतान्तरनिवृत्त्यर्थम् । भारद्वाजेनोच्यते 'य एषोऽग्निहोत्रार्थोऽग्निस्तं गृह्णीयात्' इति । गृह्णीयादन्वादध्यात् । तस्यापवृत्तकर्मकस्य लौकिकत्वादाहवनीयत्वाभावात्तत्त्याग एवेत्यर्थः । उदित आदित्य इत्येतदप्राप्तं विधीयते । तस्मादुद्धृत्येत्यत्रोद्धरेदिति विधिरनुमितो ज्ञेयः । अर्थायार्थाय गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरतीति वक्ष्यमाणस्यानुवादो गार्हपत्यादित्यादि । नित्यधार्येऽप्यदृष्टार्थं पुनरुद्धरणं मा भूदिति । आहवनीयमिति गार्हपत्ये यदाऽऽहवनीयः

---

१ ग. ट. ठ. ड. वोच्यते । २ क. च. ट. ठ. त्वा । ३ ख. अतः । ४ छ. °क्षे वाऽप्यु° । ५ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. °ण । न ।

प्रमितः स्यात्तदाऽऽहवनीयमुद्धृत्येत्युपपद्यते। नित्यधार्ये त्वाहवनीयशक्तेर्गार्हपत्ये प्रवेशाभावात्। अन्वादधातीत्यनेनाऽऽहवनीयमित्यपि संबध्यते साकाङ्क्षत्वात्। उद्धृत्येत्यनेन गार्हपत्यात्पृथक्कृत्वाऽन्वादधातीत्यर्थो न किंतु हरतेर्द्विकर्मकत्वादुत्कृष्याऽऽहवनीयायतनं प्राप्य्य स्थापितमाहवनी[1]यमाहवनीयत्वे[2]नापन्नं मत्वाऽऽदधाति कर्मार्थत्वेन स्थापयति संकल्पमात्रेण बाह्यक्रियाया अभावात्। अन्वादधातीत्यस्य स्थाने गृह्णातिप्रयो[3]गो भरद्वाजादिसूत्रेषु दृश्यते, श्रुतौ च पूर्वेद्युरग्निं गृह्णात्यपरमहर्यजतीत्यादौ। ततोऽन्वादधाति स्थापयत्युत्तरकर्मार्थत्वेन गृह्णाति संकल्पमात्रेण। ममाग्ने वर्च इत्यृचा तथैवोत्तरावपि। सभ्यावसथ्ययोर्नान्वाधानं विहव्याभिः। अत्र विहव्याभिरन्वादधातीति शाखान्तरीयो विधिः। तत्र जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमिति पाणिनिस्मृतेरेकवचनविवक्षायामेकैव प्राप्ता। तत्र शौत्रान्तरे वाऽऽहवनीयादीनामन्वाधाने प्रत्येकं त्रयाणां श्रवणात्पृथग्द्रव्यत्वेन मन्त्रावृत्तौ प्राप्तायां तिसृणां विनियोगः। न हि व्याहृतिभिरन्वाधाने मन्त्रान्तरमस्ति। न चान्तिमस्याऽऽवृत्तिः। तयोरुत्तरकर्माङ्गत्वाभावान्न संस्कार्यत्वं, ततो न मन्त्रावृत्तिः। नचाच्छिद्रैरपि नान्वाधानं प्राप्नुयाद्वक्ष्यति च। सत्यम्। मन्त्रलिङ्गेन विधिरनुमीयते संस्कार्यत्वाभावेऽपि तयोरपूर्वार्थमारादुपकारकमन्वाधानम्। न चान्वादधातीत्यत्र विधेर्वैरूप्यं स्यात्। तयोरनुमितस्य विधेः प्रत्यक्षान्यस्य स्वीकारान्न वैरूप्यम्। नचाग्न्यन्वाधानमित्येकवचनप्रयोगादन्वाधानस्य संस्कारकर्मण एकत्वात्तयोरन्वाधानयोर्ग्रहणं न स्यादिति। तयोरारादुपकारकयोरापि संस्कारकान्वाधानाङ्गत्वात्साङ्गेऽन्वाधाने उपपन्नमेकत्वम्। ननु संनिपत्योपकारकस्य कथमारादुपकारकमङ्गम्। संनिपत्योपकारकेना(णा)पि नियमापूर्वं जन्यते, तत्राऽऽरादुपकारकमुपकारकमित्यदोषः। यद्यप्यर्थायार्थाय गार्हपत्यादाहवनीयोद्धरणं विहितं तथाऽपि न कर्ममात्रमत्रार्थो विवक्षितो येन कृतेऽन्वाधाने तत्त्यागेऽन्यस्योद्धरणं, यथा होतृहोमार्थमुद्धृतस्य त्यागे पुनरुद्धरणं, किं त्वपूर्वमत्रार्थशब्देन विवक्षितं प्रयोजनम्। अर्थायार्थकर्मणे न तु गुणकर्मणे संस्कारकायेत्यर्थः। न चान्वाधानेन संनिपत्योपकारिणा होतृहोमवदपूर्वं जन्यते। तस्मादपूर्वजनकस्य प्रधानस्यैव प्रयोजनत्वात्तदर्थमुद्धृतस्य संस्कारो द्वितीयाश्रुत्याऽवगम्यतेऽग्नीनन्वादधातीति। अत एवाऽऽहवनीयमन्वादधातीति प्रयोगोऽग्नीनन्वाधायेत्यादिकश्च सूत्रकृतोऽपि। यश्च प्रधानस्याग्निः सोऽङ्गानामिति वक्ष्यतीति नाङ्गार्थं पृथगुद्धरणम्। नच होतृहोमार्थमुद्धृतः प्रधानार्थो भवति, अङ्गार्थमुद्धृतस्य प्रधानार्थत्वे प्रमाणाभावात्, प्रधानस्य तदानीमबुद्धिस्थत्वात्। नचान्वाधानेऽपि तथा। अन्वाधानं संस्कारकर्म

१ ट. °यमन्वाद°। २ क. च. छ. °त्वायतमन्वाद°। ग. ठ. ड. °त्वायतनमन्वाद°। ३ ट. °गो भार°। ४ ख. ग. च. छ. ठ. ड. °त्र हि वि°। ५ ड. शाखान्त°। ६ ख. °णां ग्रहणा°। ७ ट. विधिनि°। ८ ट. °क्षादन्य°। ९ क. ख. ग. च. छ. ठ. ड. °धानेत्युप°। १० ख. °कमि°।

'भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हति' इतिन्यायाद्भाव्युपयोगिन एव संस्कारो नोत्तरकर्मार्थोऽग्निसंस्कारस्तस्मिन्नकृते तत्त्यागे पूर्वकर्मवैयर्थ्यमुत्तरकर्मवैगुण्यं च । होतृहोमादीनां तु न तथा ।

तत्र श्लोकाः—अन्वाधानात्पूर्वभाविन्यापि पश्विष्टिकर्मणि ।
आरादुपकृतौ वाऽपि वह्नेस्त्यागो न हीष्यते ॥ १ ॥
तत्रान्वारम्भणीयेति संज्ञयेष्टाग्निसंस्कृतिः ।
अन्वारभ्यते ह्यनया कर्मेत्यर्थावधारणात् ॥ २ ॥
अग्निसंस्कारतो ह्यत्र कर्मारम्भो विनिश्चितः ।
यतो वक्ष्यति पश्विष्ट्या वह्नेर्धारणमत्र तु ॥ ३ ॥
दीक्षणीया यथा ह्यारादुपकारिण्यपीष्यते ।
देवतानां वाऽपि परिग्रहार्था ह्यर्थवादतः ॥ ४ ॥
अन्वाधानं च पश्चात्तत्संस्कारान्तरमिष्यते ।
शब्दान्तरात्कार्यभेदादतो नैतन्निवर्तते ॥ ५ ॥
दर्शपूर्णमासयोर्याऽऽरम्भणीया न सा तथा ।
तदर्थवादतोऽस्यास्तु न दृष्टफलता मता ॥ ६ ॥
किं च सा नोत्तरस्यैव प्रयोगस्याङ्गमिष्यते ।
किंतु प्रथम आरम्भे निमित्ते च विधीयते ॥ ७ ॥
अतः पश्विष्टिवत्सा तु नाऽऽवर्तेत इति स्थितिः ।
आरम्भे तु निमित्ते सत्यसौ कार्येति संज्ञया ॥ ८ ॥
प्रयोगाङ्गं ततो नेष्टमतो नाऽऽवर्तते सदा ।
एवं सर्वं च विज्ञेया व्यवस्थोद्धरणाय हि ॥ ९ ॥

विहव्याभिरितिबहुवचनाविवक्षया पक्षान्तरमाह—

सर्वाभिर्वाऽऽहवनीयम् ।

विनियुक्ताभिस्तिसृभिरित्यर्थः । अत्र पूर्ववन्नानाद्रव्यत्वेन प्रत्यग्नि तिसृणां प्रातिस्वत्थैव पक्षान्तरस्याऽऽपस्तम्बेनाभिधानात्तथाऽप्याहवनीय एव शास्त्रान्तरेण विहव्यविनियोगनियमादाहवनीय एवेत्युक्तम् । अत एव भरद्वाजो ममाग्न इति पूर्वमग्निं गृह्णीयात्तूष्णीमितराविति ह्याह । न चात्रापि तूष्णीमितरयोः प्रातिस्विकक्रियाया अभावात्किं मन्त्रेण विना कर्तव्यं स्यात् । यदपि समिदाधानं दृश्यते सूत्रान्तरे तदपि नाम्न्यन्वाधानशब्दवाच्यं किं तु तदङ्गमदृष्टार्थमेव । नच तस्य मन्त्रः साधनं किंतु मन्त्रान्ते प्रक्षेपो हविषः प्रक्षेप इव वषट्कारान्ते । तदभिप्रायेण तूष्णीमुक्तं भरद्वाजेन ।

---

१ क. ग. घ. छ. ट. ठ. ड. अत्राऽऽधा° । २ ख. ट. 'रात्कर्मभे' ।

ननु वक्ष्यत्याहवनीयं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निमिति तत्तर्हि वक्ष्यमाणाच्छिद्रिकैः[1] प्राति स्विकान्वाधानाभिप्रायम् । तत्र विहव्याभिरन्वादधातीत्यत्र बहुत्वस्य विधेयगतस्य विवक्षितत्वेऽपि कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवसानान्न दशभिराहवनीयान्वाधानम् । दृष्टार्थानां मन्त्राणां बहुवचनेन त्रित्वमात्रं संगृह्यते नत्वन्येषामपि समुच्चयः । तदिदमाह—

अवशिष्टा विकल्पार्थाः ।

चतुर्थीप्रभृत्यृचां त्रिषु वाऽऽहवनीय एव वा विकल्पः । दशम्या विनियोगायाष्टमी नवमी वाऽनुवर्तनीये ।

व्याहृतीभिरन्वादधातीत्येकेषाम् ।

विहव्यावद्व्याख्या विशेषानभिधानात् ।

अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयोभूर्य उद्यन्तमारोहति सूर्यमह्ने । आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमꣳ श्वो यज्ञाय रमतां देवताभ्यः । वसून्रुद्रानादित्यानिन्द्रेण सह देवताः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया । इमामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टास्तान्देवान्परिगृह्णामि पूर्वः । अग्निर्हव्यवाडिह तानावहतु पौर्णमासꣳ हविरिदमेषां मयीति पौर्णमास्यामामावास्यꣳ हविरिदमेषां मयीत्यमावास्यायामिति तिसृभिराहवनीयमन्तराऽग्नी पशवो देवसꣳसदमागमन् । तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषयेत्यन्तराऽग्नी तिष्ठञ्जपतीह प्रजा विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया । इह पशवो विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः । तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषयेति द्वाभ्यां गार्हपत्यमयं पितृणामग्निरवाड्ढव्या पितृभ्य आ । तं पूर्वः परिगृह्णाम्यविषं नः पितुं करदिति दक्षिणाग्निमजस्रं त्वाꣳ सभापाला विजयभागꣳ समिन्धताम् । अग्ने दीदाय मे सभ्यविजित्यै शरदः शतमिति सभ्यमन्नमावसथीयमभिहराणि शरदः शतम् । आवसथे श्रियं मन्त्रमहिर्बुध्नियो नियच्छत्वित्यावसथ्यम्[2] ।

पाठेन प्रदर्शनेनापि त्रिभिर्द्वाभ्यामिति संख्या विकल्पनिरासार्था । भिन्नद्वारत्वात्समुच्चय इत्यर्थः । अन्वादधातीत्यनुवर्तते ।

---

१ ट. °च्छिद्रकैः । २ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. °तिष्ठिका° ।

इति वैताभिः।

इत्येतदाच्छिद्रिकमन्वाधानमेताभिर्विहव्याभिः सह वा कर्तव्यम्। सर्वाभिरिति पक्षे भवत्येव सह। एकैकयाऽन्वाधानपक्षेऽपि वैकयाऽऽहवनीयेऽन्वाधानं कृत्वाऽत्रैव तिसृभिराच्छिद्रिकर्गिभेरेवमपरयोरित्येकः पक्षः। द्वितीयस्तु प्रथममेवोक्तप्रकारेण त्रयाणां विहव्याभिः कृत्वा पश्चात्पुनः पृथगेवोक्तमाच्छिद्रिकैर्मन्त्रैस्तत्तथैव कार्यमित्यर्थः। सभ्यावसथ्ययोः केवलमाच्छिद्रिकाभ्यामन्वाधानं तद्व्याख्यातमेव। नन्वग्न्यन्वाधानमेकमेव देवतापरिग्रहद्वारा दृष्टार्थमिति सर्वसूत्रकारसंमतम्। तदिदं वाजसनेयिन आहुः—'कस्य देवा गृहानागच्छन्ति कस्य न यः पूर्वेद्युर्ममाग्न इत्यग्नीन्गृह्णाति' इति। वाक्येनार्थवादरूपेण विहव्यान्वाधानमेव वक्ष्यमाणदेवतापरिग्रहद्वारा दृष्टार्थमित्याहुः। तत्रापि ज्ञापकमप्याहुः—दीक्षणीयाया अनन्तरास्विष्टिषु यदन्वाधानं निवर्तयति कात्यायनस्तद्देवतापरिग्रहार्थेऽन्वाधाने सत्युपपद्यते। तत्र दीक्षणीयया देवतापरिग्रहस्य जातत्वादित्यभिप्रायं वर्णयन्ति। यतः 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निरवरार्ध्यो विष्णुः परार्ध्यस्तावन्तरेण सर्वाश्चैता देवताश्च सर्वं च यज्ञमारभ्य दीक्षते' इति। प्रधानार्थाया अपि दीक्षणीयाया अर्थवादबलेनाङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहोऽपि प्रयोजनान्तरमङ्गी क्रियते। अतो दीक्षणीययाऽर्थवादेन सर्वाश्चेति श्रुत्याऽङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहः साध्यते। अतो दीक्षणीयानन्तरेष्टिषु चाग्न्यन्वाधानं प्रतिषिध्यत इति वर्णयन्ति। आपस्तम्बादिभिरप्येवमेवाङ्गीकृतम्। तेषां त्वग्न्यन्वाधानस्य देवतापरिग्रहार्थत्वे लिङ्गमातिथ्येष्ट्यादिष्वग्न्यन्वाधानप्रतिषेध एव। तेषामप्यर्थवादेन कस्य वा ह देवा यज्ञमागच्छन्तीत्याद्युपक्रम्याग्निं गृह्णाति स्व एवाऽऽयतने देवताः परिगृह्णातीत्युपसंहारादग्निग्रहणरूपेणाग्न्यन्वाधानेन देवतापरिग्रहलक्षणं कार्यं साध्यते। दीक्षणीयया वाऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चाऽऽरभत इति। तत्राग्न्यन्वारम्भेणाग्न्यन्वाधानसिद्धिः। तथा देवता एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽवरुन्ध इति। तथाऽग्नेरङ्गप्रधानार्थस्याऽऽरम्भेण तत्कार्यमङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहो देवता एवोभयतः परिगृह्येत्यर्थवादेनैव सिध्यतीति नाऽऽतिथ्यादिष्वग्न्यन्वाधानमिति। एवं च दृष्टार्थत्वे विहव्यान्वाधानस्य सिद्ध आच्छिद्रिकैरन्वाधानं व्यर्थमेव। नापि तत्र विधिरस्ति। मन्त्रलिङ्गं तु याजमानजपेनाप्युपपन्नमिति चेत्।

अत्रोच्यते—विहव्यान्वाधानमिदं न दृष्टार्थं हि दृश्यते।
अर्थवादेन चेदेवं तेषामेवास्तु शाखिनाम्॥
येषां तु विधिरेवास्ति देवतानां परिग्रहे।
न तैः कल्प्योऽर्थवादेन देवतानां परिग्रहः॥

---

१ छ. ट. °क्षः। अत्र द्वि°। २ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. °षु वाऽग्न्य°।

शाखान्तरे विहव्याभिरेवान्वाधानमिष्यते ।
यथा वा अनुवाकेन मन्त्रहीनं विधीयते ॥
अन्वाधानं द्वितीयं चेदग्नीनां देवरूपिणाम् ।
तेषां ग्रहणतः सर्वदेवतानां परिग्रहः ॥
उपपादित एवात्र सापेक्षो मन्त्रसाधने ।
मन्त्रा आच्छिद्रिकाः स्पष्टलिङ्गा आलिङ्गय तं विधिम् ॥
सप्रयोजनतां यातास्तैर्द्वितीयमिदं भवेत् ।
दृष्टार्थमेवान्वाधानं तस्याङ्गं प्रथमं भवेत् ॥
ततस्तदपि दृष्टार्थमिति सूत्रकृतो मतम् ॥

अत्र सूत्रकारेण विहव्यान्वाधानमभिधाय तत आच्छिद्रिकैरन्वाधानं विहितम् । न च तदेकं भवेत् । श्रुतिप्राप्तविहव्यावरुद्धेऽन्वाधाने लिङ्गप्राप्तानामाच्छिद्रिकाणां न समुच्चयो नापि विकल्पोऽतुल्यबलत्वात् । अत इदं कर्मान्तरमेवाभिमतं सूत्रकारस्य । अत एवान्वाधानयोः क्रमसहभावपक्षावुक्ताविति वैताभिरिति । तदिदं भिन्नं कर्म विहितं द्वितीयमन्वाधानम् । यथा वै समृतसोमा इत्यनुवाकस्य सार्थवादस्य विधित्वसंभवे शाखान्तरीयविहव्यावरुद्धकर्मणोऽन्यन्वाधानस्यार्थवादोऽनुवाकः कथं भवेत् । एकवाक्यताया अश्रवणात् । देवतापरिग्रहलिङ्गेन शाखान्तरार्थवादसादृश्येन च व्यवहितैकवाक्यताकल्पनातो वरमत्रत्येनैवापूर्वेण विधिना सप्रयोजनबलसंपादनेनैकवाक्यता । एवं चाऽऽच्छिद्रिकाणामाध्वर्यवसंज्ञाया अबाधेनैव विनियोगसिद्धिः । यथा वै समृतसोमा इत्यस्य याजमानत्वेऽपि नाप्यत्यन्तं याजमानसंज्ञाबाधेनाऽऽच्छिद्रिकमन्त्रप्रापणम् । अध्वर्युणा कृते यजमानेन कृतं भवति । यजमानेन चाऽऽच्छिद्रिकाणां जपमात्रे कृतेऽपि तेषामाध्वर्यवसंज्ञाबाध एव । तस्माद्यो वै श्रद्धामित्यनुवाकस्य याजमानत्वेऽपि मन्त्रविध्यन्तरवशादध्वर्योरेव कर्मेदं द्वितीयमप्यग्न्यन्वाधानम् । ननु विहव्याभिरेव तस्य जातत्वादाच्छिद्रिकैर्देवतापरिग्रहमात्रं कार्यं न पुनराहवनीयादीनामन्वाधानं पूर्वेण समानत्वाद्देवतापरिग्रहस्य लाभाच्च । न । उद्धृताहवनीयो हि प्रत्यक्षाग्निशरीरस्तैस्समभिव्याहृतौ तदन्यावपि प्रत्यक्षाग्निशरीरावेवान्वाहिताः पुनश्च तैः शब्दैर्देवताशरीरा अग्नयो विवक्षिता इति गम्यते पौनरुक्त्यपरिहाराय । मन्त्रलिङ्गादपि देवताशरीरा एवान्वाधीयन्ते । देवतारूपाग्निग्रहणादेव देवतापरिग्रहोऽपि ब्राह्मणेन दर्शितः । तथा हि—'यो वै देवताः पूर्वः परिगृह्णाति स एनाः श्वोभूते यजते' इत्युपक्रम्य कथमिव देवतापरिग्रहः कार्य इत्यपेक्षिते देवतारूपाग्निग्रहणेनैवेति वक्तुं देवतारूपाग्नेः सर्वदेवता-

---

१ ख. °धनम् । म°। २ क. ग. घ. छ. ट. ठ. ड. °यो विहितप्र°। ३ क. ग. घ. छ. ट. ठ. ड. °स्तदंशम° । ४ क. च. °राश्चाग्न° ।

मयत्वं श्रुतिसिद्धं वक्तुं तद्देवतारूपाग्नेराहवनीयादिदेवताशरीरत्रयभेदेन देवताशरीरत्रयमयत्वं दर्शयति—एतद्वै देवानामायतनमित्यादिना। मयि तनूः संनिधद्ध्वमिति देवतारूपेणाग्निना देवतानां संनिधानं कारितमतोऽग्निः सर्वा देवता इति तत्र तत्र श्रूयते। अग्निः सर्वदेवतामयस्तासां सर्वदांऽशेन तत्राऽऽश्रितत्वात्। तदिदमत्र विविच्योच्यते-एतद्वै देवानामायतनमित्यादिना। अधिकरणत्रयगता देवता हि साजात्येन धर्मेण शरीरत्रयेण त्रेधा तिष्ठन्ति देवा मनुष्याः पितर इति। ते ह्यत्र श्वोभूते पूज्यन्ते। ततस्तेषां पूर्वेद्युः परिग्रहः कर्तव्यः। कथं हि त्रैराश्येन दर्शपूर्णमासयोः पूजेति चेत्। उच्यते-होता हि वदति-'ईडामहै देवाꣳ ईडेन्यान्नमस्याम नमस्यान्यजाम यज्ञियान्' इति। तस्य ब्राह्मणं 'मनुष्या वा ईडेन्याः' इत्यादि। ये देवा भागधेयेनाग्नित्रयेऽपीज्यास्ते तु बहुभिर्हविर्भागिभिराहवनीय इज्यैः सहैवाऽऽहवनीय एव तिष्ठन्ति हविर्ग्रहणायैव तत्र तत्र गच्छन्ति। गार्हपत्ये तु मनुष्या ईडेन्या ब्रह्मणः प्रथमसृष्टिः प्रजापशुरूपा मनुष्यशब्दवाच्यास्तिष्ठन्ति। अग्निर्गृहपतिस्तेषामुत्पादयितेति श्रूयते—'एतस्माद्वै मिथुनात्प्रजापतिर्मिथुनेन प्राजायत' इति। दक्षिणाग्निस्तु पिण्डपितृयज्ञपित्र्येष्ट्यादौ कव्यवाहन इति तस्मिन्नपि पितरस्तिष्ठन्ति। आजानसिद्धा ब्रह्मसृष्टिः। एवं स्थिताः स्वस्वपूजां गृह्णन्तीति तेषामवस्थानार्थं तन्मयानामग्नीनामेव ग्रहणमित्याह—'अग्निं गृह्णाति स्व एवाऽऽयतने देवताः परिगृह्णाति ताः श्वोभूते यजते' इति। तत्तद्राशिमयस्याग्नेस्त्रेधा विभक्तस्यैव ग्रहणेन देवतापरिग्रहं कुर्यादिति वाक्यार्थः। तस्मादत्र विहव्यामिर्व्याहृतिभिर्वा प्रत्यक्षाग्नीनामन्वाधानं द्वारसाकाङ्क्षसदृष्टप्रयोजनार्थमाच्छिद्रिकैः कृतदेवतामयाग्निग्रहणस्याङ्गं स्यात्। तेन च प्रत्यक्षाग्निग्रहणे सति तत्र देवतामयानां देवतारूपाणामाहवयादीनां ग्रहणं युक्तम्। 'श्वो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति' इति श्रुतेः प्रत्यक्षाग्नीनां देवतारूपाग्निनिवासाधिकरणता दृश्यते। तस्मादङ्गत्वेनाऽऽश्रयभूतानां प्रत्यक्षाणामपि ग्रहणम्। न ह्यगृहीत आश्रये तत्राग्निदेवतानां ग्रहणं युक्तम्। तस्मादङ्गं प्रत्यक्षाग्निग्रहणं प्रथमं, तेषु देवतारूपाग्निग्रहणं द्वितीयम्। एवमिष्टं सूत्रकारस्य देवतारूपाग्नेः परिग्रहणेन देवतापरिग्रहो भवति न तु प्रत्यक्षाग्निधारणार्थेन विहव्यान्वाधानेनेति। अत्र लिङ्गम्—यदयं दीक्षणीयया प्रधानार्थमारादुपकारिण्या यजमानसंस्कारिण्याऽप्यर्थवादबलेन याज्यालिङ्गेन च सोमदेवतापरिग्रहोऽपि कार्य इति सूचयति। कथं, यतो वक्ष्यति सवनीये पशौ सवनीयेषु पुरोडाशेषु च नाग्न्यन्वाधानं विद्यत इति। तत्तु दीक्षणीयया सोमदेवतापरिग्रहे सति तत्कालपातिनीनां सवनीयपशुसवनीयपुरोडाशदेवतानां प्रसङ्गेन परिग्रहे सत्येवोपपद्यते। तथा हि—'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्युपक्रम्याऽऽह 'अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽवरुन्धे' इति। देवताया अग्नेर्विष्णोश्च परिग्रहेण प्रधानदेवतापरिग्रह एवोक्तो दीक्षणीयायाः प्रधानार्थत्वात्प्रधानदेवतापरिग्रह

सिद्धः। तथा याज्यानुवाक्ये प्रधानदेवतापरिग्रहमेव वदतः, अग्निश्च विष्णो तप इति विश्वैर्देवैर्युक्तौ यजमानाय दीक्षां धत्तमिति। दीक्षा च प्रधानार्थातो देवाः प्रधानार्था एव दीक्षासंपादकाः। तथाऽग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामत्रापि प्रधानार्थया दीक्षणीययाऽग्निविष्णुयागद्वारेण प्रधानदेवतापरिग्रह एव युक्तो न तु साङ्गप्रधानार्थानां परिग्रहः। यतो वदिष्यति। आतिथ्यादिषु पुनर्देवतापरिग्रहार्थमन्वाधाने चोदकप्राप्तेऽपि चाऽऽतिथ्यादिष्वग्न्यन्वाधानमिति परैः प्रतिषिद्धं पुनर्विहितम्। ननु चात्राप्यग्निः सर्वा देवतेति देवतारूपाग्नेरारम्भेण साङ्गप्रधानार्थेन साङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहसिद्धौ कथमन्यग्वाधानं विहितमिति चेत्। सत्यम्। देवतारूपाग्नेरारम्भेण देवतारम्भमात्रं सिध्यति नत्वन्वाधानं, तस्य शब्दान्तरेण कर्मान्तरत्वात्। अत एवाङ्गभूतेषु पशुषु चान्वारम्भणीयां प्रतिषेधति। सवनीयमात्रे चान्वाधानप्रतिषेधादातिथ्यादिष्वग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोश्चानुजानाति। अत एव निरूढेऽपि धारयत्याहवनीयमित्यन्वारम्भणीयानन्तरमुक्त्वाऽग्नीनन्वादधातीत्याह। ततो ज्ञायत आरम्भे सिद्धेऽपि नान्वाधानं सिध्यतीति। द्वयोरप्यन्वाधानयोरङ्गाङ्गिभावे च लिङ्गं यदयं पृथगन्वाधानद्वयमभिधायाऽऽह—इति वैताभिरिति। अत्र देवतापरिग्रहरूपान्वाधानस्य प्रत्यग्न्यभ्यासा त्तदङ्गं विहव्यान्वाधानं संयुक्तान्येकापवर्गाणीति न्यायात्तत्तदङ्गभूतं विहव्यान्वाधानं प्रधानेनैकैकेन सह कार्यमित्यर्थोऽवगम्यते। अङ्गत्वेऽपि यस्या(च्चाऽऽ)न्तरं य(त)देकं समाप्यान्यत्कार्यमिति। तत्रायमभिप्रायः—विहव्यान्वाधानमङ्गमपि सर्वमेकः पदार्थोऽग्नीनन्वादधातीति संसृष्टद्रव्यत्वेनैकत्वात्। आहवनीयादिषु क्रियमाणं न प्रत्येकं पदार्थोऽपि तु पदार्थावयवः सः। तस्मात्कृत्स्नमेकैकमपवर्जयतीत्यभिधानात्सर्वमेकं कृत्वा परं कार्यमेतावता नाङ्गाङ्गिभावविरोध इति सर्वं समञ्जसम्।

अथ शाखाहरणम्।

पलाशशाखां शमीशाखां वाऽऽहरति।

प्रथमाऽस्मच्छाखोक्ताऽन्या शाखान्तरीया। पलाशवृक्षस्य शमीवृक्षस्य या(वा) शाखासामान्यमात्रमाग्निमविशेषविधिप्रपञ्चार्थं प्रतिज्ञातं शाखाद्वयेऽपि समान एवाऽऽहरणान्तो विधिरिति दर्शयितुम्। यद्यप्यत्राऽऽहरणेन शाखां संस्कुर्यादिति संस्कारविधिः, शाखामित्येकवचनमविवक्षितं, तथाऽपि तया वत्सानपाकरोतीति साधनत्वमेकस्या एव दृष्टमिति सैकैव। इह त्वाहरणं वत्सापाकरणेन शाखापवित्रकरणेन च प्रयुक्तं, जाते वत्सापाकरणे यदि शाखा नष्टाऽन्याऽऽनेतव्यैव पवित्रार्थम्। एवं

---

१ ख. °ना यतो। २ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड °पि वाऽऽति°। ३ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. °तामार°। ४ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड °द्रव्यैनै°। ५ ख. छ. ट. °इदमाह°।

शाखापवित्रे नष्टे पुनस्तदर्थं शाखाहरणमिति न्यायवित्समयः। उपवेषे नष्टे न पुनरानयनं येन केनचिद्याज्ञिकेन काष्ठेनोपवेषं कुर्यादिति।

आदौ शाखागुणान्नित्यान्व्याचष्टे—

प्राचीमुदीचीं प्रागुदीचीं वाऽहीनां बहुपर्णामशुष्काग्राम्।

वृक्षात्प्राग्भाग उत्पन्नां प्राचीं प्राग्दिग्भागवृद्धाग्रां तथोदीचीमत्रापि। अत्र प्राचीं वोदीचीं वा प्राचीमुदीचीं वेति तयोर्विकल्पः। कुतः। मन्त्रे हीमां प्राचीमुदीचीमिति विशिष्टा दृश्यते। तदुक्तं कात्यायनेन—प्रागुदीचीमन्यतरां वेति। अहीनामत्यक्तां केनचित्पूर्वमाहरणार्थं परिगृह्य त्यक्ता हीना तादृशी न भवति। ओहाक्त्याग इत्यस्य धातो रूपं निष्ठान्तम्। अथवा न विद्यते हीनं त्यागो यस्याः सा, पूर्व एवार्थः। बहूनि पर्णानि पत्राणि यस्यां सा तथा। न शुष्कमग्रं यस्याः सा। सूत्रान्तरे ब्राह्मणे च बहुशाखामित्यपि विद्यते तत्काम्यमित्यत्र नोक्तं मन्त्रेणानभिधानात्।

गुणद्वयस्तुत्यर्थमगुणाया निन्दार्थवादमुदाहरति[१]—

यं कामयेतापशुः स्यादित्यपर्णां तस्मै शुष्काग्राम्।

यं यजमानमपशुर्भूयादिति कामयेत तस्मै यजमानाय निर्गुणामाहरेदध्वर्युरिति वाक्यार्थस्तत्र परिक्रयलब्धेनार्त्विजा कथं यजमानायानिष्टं कामयितव्यं, प्रतिषेधाच्च। तस्मादर्थवादोऽयमपशुकरत्वान्न तादृशीमानयेदित्यर्थः। एतद्याजमाने प्रपञ्च्यते।

काम्यं कल्पं व्याचष्टे—

यं कामयेत पशुमान्स्यादिति बहुपर्णां तस्मै बहुशाखामशुष्काग्राम्।

अयमपि कामो यजमानस्येत्यपि वक्ष्यते। बहुशाखत्वं काम्यमन्यद्द्वयं नित्यानुवादो विरोधाभावात्समुच्चयार्था बह्वयः शाखा यस्यां साऽवान्तरभेदयुक्तेत्यर्थः।

विशेषविधिं व्याचष्टे—

इषे त्वेति शाखामाच्छिनत्यूर्जे त्वेति संनमयत्यनुमार्ष्टि वा।

तावन्तौ मन्त्रौ। छिनद्मीति नाध्याहारः शब्दस्यापि त्वर्थ एव लक्षणीय इति परिभाषायामुपपादितं न विस्मरणीयम्। शस्त्रेण हस्तेन वृक्षात्पृथक्करोतीत्यर्थः। उदकस्पर्शनं स्मार्तम्। संनमनमवान्तरशाखासमीकरणम्। अनुमार्जनमनुलोमं संमर्शनं विकल्पेन।

इमां प्राचीमुदीचीमिषमूर्जमभिसꣳस्कृताम्। बहुपर्णामशुष्काग्राꣳ हरामि पशुपामहमित्याहरति।

गृहीत्वा विहाराभिमुखो गच्छतीत्यर्थः। प्राच्यादिगुणत्रयवैशिष्ट्यमेकस्यां न संभवतीति जातिपदार्थपक्षे जातेः स्तुतिरित्यविकृतो मन्त्रः। व्यक्तिपदार्थपक्षे

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. °र्थमु°। २ ख. °रशाखायु°।

प्रागुदीच्यामविकृतोऽन्ययोस्तु प्राचीमुदीचीमित्यसंबद्धपदस्यान्यतरस्य त्यागः । सर्वमन्त्रत्यागस्त्वनुचितः । विकृतिष्वपि तथा । यदि न लभ्येत दिक्त्रये तदाऽन्यदिक्स्थाऽपि ग्राह्या । तस्यां व्यक्तिपक्षे न मन्त्रलोपो विकृतिष्वपि नोह इति वक्ष्यते । अत्रामावास्यायां यजमानयोर्भोजनं तथा व्रतोपायनमपि । परेद्युरपि पर्वद्वयेऽपि व्रतोपायनकालं विधास्यति प्रणीतासु प्रणीयमानास्वासन्नेषु हविष्षु चैतौ साधारणौ कालाविति ।

वायवः स्थेति तया षड्वत्सानपाकरोति ॥ ४ ॥

मातृभ्यः पृथक्करोति गृहेऽवस्थापनार्थं, पाने सति दोषे प्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा च 'आसंगवं मात्रा सह चरति' इति श्रुतेः । अत एव वैखानसः—अध्वर्युः संगव इषे त्वेति शाखां छिनत्तीति । संगवात्पूर्वं न वत्सापाकरणं, तावत्सहचार इत्यर्थादुक्तम् । वत्सानिति पुंलिङ्गमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । 'ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री' इति सूत्रेण स्त्रीपुंवत्सानामेकशेषेऽपि तरुणेषु पुमाञ्शिष्यते । वायवः स्थोपायवः स्थेति मन्त्र उत्तरस्याऽऽदिना पूर्वस्यान्तमिति परिभाषितत्वात् । वत्सानिति संसृष्टद्रव्यत्वे षडिति द्रव्यावान्तरभेदात् । प्रतिवत्सं मन्त्रावृत्तिर्द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तेत इति परिभाषितत्वाद्वत्सशब्देन बहुवचनान्तेन सर्वोपादानेऽपि संस्कार्यद्रव्यप्राधान्याद्युगपत्कर्तुमशक्यत्वाच्च । बहुवचनं षड्वत्सापेक्षमुपरवेषु रक्षोहणवत् । योक्ष्यमाणानां प्रस्रवार्थमपाकृतानामेव संस्कारो द्वितीयानिर्देशात् । शाखासाधनं तस्याः शाखाया अपाकरणद्वारा दोहसंस्कारकत्वात् । प्रस्तरेण सह प्रतिपत्तिः । षडवरार्ध्यानित्यापस्तम्बः । तदपि षट्संख्यया न विरुध्यते न्यूननिवृत्तिमात्रपरत्वात्संख्यायास्तत्रापि तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागुत्तरा यावत्यः सन्ति तावतीर्दोहयति । सर्वासां वत्सापाकरणम् । अत्रोक्तानामभावे बौधायनेनोक्तं 'ताश्चेत्तिस्र एव स्युः प्रथमां चोत्तमां चतुर्गृह्णीयादथ चेद्द्वे एव स्यातामुभे एव त्रिस्त्रिर्विगृह्णीयादथ चेदेकैव स्यात्तामेव षट्कृत्वोविगृह्णीयात्' इति । विगृह्णीयाद्विगृह्य विगृह्य दोहयेदित्यर्थः । एवं बौधायने नोक्तम् । तत्रैकस्मिन्नपि वत्से बहुवचनेनापाकरणं नोहः प्रकृतौ प्रतिषेधात् । षट्कृत्वो मन्त्रावृत्तिरुपावसर्जनप्रभृतिदोहद्रव्यस्य द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तेत इति भवत्येव मन्त्रावृत्तिः । वत्से तु प्रधानानुरोधेन मन्त्रावृत्तिः । द्वयोस्तिसृणामपि दोहे मातृविग्रहणानुसारेण ज्ञेयाऽऽवृत्तिः संस्काराणां वत्से । उपलक्षणमेतद्बौधायनीयं वचनं चतसृणां पञ्चानां वा । किं च विगृह्य दोहसमर्थैव दोह्या प्रथमोत्तमा मध्यमा

---

१ ख. छ. °क्षे म° । २ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. °व्यान्त° । ३ क. ख. ट. °र्ते इ° । ४ क. ख. च. ट. ठ. °र्ते इ° ।

वेत्यपि ज्ञेयम् । तिसृणां तूष्णीं दोहे तु साङ्गस्य दोहशब्दत्वाद्वत्सापाकरणव्यतिरिक्तमपि तूष्णीमेव ।

दर्भैर्वा सदर्भयेत्येकेषाम् ।

दर्भैस्तदाहृतैः परिभोजनीयैर्वा । न तस्यां शाखाहरणविधिरविधानान्मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च । न चान्यस्मिन्द्रव्ये तेनार्थेन संयुज्यमाने धर्मावेश इति वक्ष्यमाणन्यायप्राप्तिः । तस्य विकृतिविषयत्वेनातिदेशार्थत्वान्न च प्रकृतावूहोऽस्ति । अपाकरणं तु मन्त्रेणैव वत्ससंस्कारत्वात् । अत्र पक्षे शाखाहरणं पवित्रार्थमस्त्येव । तत्र पशुपामहमिति लिङ्गं यजमानस्य पशून्पाहीत्यदृष्टार्थेनोपपन्नम् । पुंस्त्वं वत्सगतमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । वत्सासु मिश्रेष्वपि विधिः समान एव । तयैव सदर्भया शाखया वेत्यर्थः ।

अपाकृतानामेकꣳ शाखयोपस्पृशति ।

एकं वत्समपाकृतानां मध्ये । दर्भैरपाकरणे तैरेव सदर्भया तयैव सांनिध्यात्, आपस्तम्बे तथा दर्शनाच्चेति केचित् । तन्न । तयेति लाघवेन वक्तव्ये गुरुनिर्देशेनाप्रस्तुतत्वमुक्तं, तेन येन केनापि वत्सापाकरणे स्पर्शनं वत्सस्य शाखयैवेति नियमः । पश्वसंबन्धे पशुपामिति लिङ्गविरोधः स्यात् ।

देवो व इति गोचरमाभि मातॄः प्रस्थापयति ।

शाखयैवानुवृत्तेः । स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः शाखयेति । गावश्चरन्त्यस्मिन्देशे स गोचरस्तृणयुक्तो देशस्तमभिमुखाः प्रेरयति । रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्त्विति मन्त्रान्तः । सकृन्मन्त्र इत्युक्तमेव ।

इन्द्रं निगमेषूपलक्षयेदिन्द्रयाजिनो महेन्द्रं महेन्द्रयाजिनः ।

इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदो न्यायशास्त्र इन्द्रमहेन्द्राधिकरणे स्थितः । अस्मच्छाखायां सांनाय्ये कर्मणि महेन्द्रदेवताप्रकाशका मन्त्रा न दृश्यन्ते । दृश्यन्ते(ते) च-'महान्वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम्' इत्यर्थवादे देवतैक्यम् । अतो महेन्द्रपदवन्तो मन्त्रा न सन्तीतीन्द्रपदेनोपलक्षणं मन्त्रेषु कार्यमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं लाघवेन लक्षणेनैव शाखान्तरीयान्मन्त्रान्महेन्द्रपदवतो दर्शयत्यनेन च सूत्रेण । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेत्युक्तमेव । न चेन्द्रपदवन्तो मन्त्रा महेन्द्रयागे ब्राह्मणेन विहिता येन लक्षणयाऽपि प्रवर्तेरन् । तदिदमाह—इन्द्रं देवता(तां) निगमेषु निगदरूपेषु मन्त्रेषु देवताया हविःसंबन्धो येषु मन्त्रेषु निगम्यते स्पष्टो ज्ञायते ते निगमा नामान्तरेण मन्त्रविशेषा उच्यन्ते न सर्वेऽपि मन्त्रा इति निर्वचनकृद्भिर्नैघण्टुकैरुक्तं तेषु मन्त्रेषूपलक्षयेत्तत्पदेनैव

---

१ ख. °याग्रा° ।

प्रतिपादयेत्पठेदिति यावत् । इन्द्रो देवता यस्यासाविन्द्रयाजी यजमानस्तस्यैव देवतां प्रकृत्य । तथा महेन्द्रं देवतां महेन्द्रयाजिन उपलक्षयेद्व्यत्ययेन भिन्नयोर्देवतयोः प्रतिपादने सामर्थ्याभावात् । एतदुक्तं भवति—यथेन्द्रपदवन्तो मन्त्रा अस्मच्छाखायां पठ्यन्त एवं महेन्द्रपदवन्तोऽप्यन्यस्यां शाखायां, ततस्त्वस्मच्छाखिभिर्यदा महेन्द्र इज्यते तदा महेन्द्रपदवन्त एव मन्त्रा ग्राह्या न तु स्वशाखीया इन्द्रयाजिनोऽर्थे पठितास्तेऽपीति भावः । निगमेष्वित्यधिकरणबलान्मन्त्रेष्विन्द्रमिन्द्रपदमुपलक्षयेदिति सामर्थ्यादिन्द्रयाजिनोऽर्थे पठेदित्यर्थो वा । इन्द्रस्य देवताया उपलक्षणं कुर्वत्युपलक्षयेदित्यर्थात् । न चार्थस्यार्थ एवोपलक्षणं न पदमिति वाच्यम् । पदमपि यन्नाममात्रं तत्स्वरूपेणैव व्यावर्तकम् ।

तथोक्तं—'शब्देन देवतायागे समवैति न रूपतः ।
तस्मान्महेन्द्रशब्दोक्त्या महेन्द्रो देवतेष्यते' ॥ इति ।

यद्यपि स्यादस्मन्मते रूपेण समवायस्तथाऽपि देवतात्वं तत्तच्छब्दविशिष्टाया एव । शाब्दिका अपि—'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यते' ॥
इति निर्विकल्पकं निराकुर्वन्त आहुः ॥

प्रस्थितानामेकाम्[१] शाखयोपस्पृशति ।

तूष्णीमेव । प्रस्थितानां प्रस्थानाभिमुखीभूतानाम् । शाखाग्रहणं नियमार्थमित्युक्तमेवाऽऽपस्तम्बेनापि नियमार्थं कृतमेव शाखाग्रहणमस्मत्सूत्रकारेण पूर्वत्रापीति विशेषः । एकामिति नियमाददृष्टार्थमेवाऽऽरादुपकारकम् । अन्यथा सर्वासामापद्येत । अथ वा संसृष्टद्रव्यत्वेनैकत्वाददृष्टद्रव्यसंस्कारार्थमेकस्या एवोपस्पर्शने सर्वासां संस्कारो भवतीति ।

शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः शतमिन्द्राय शरदो दुहानाः ।
रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्त्वति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते ।

ता अनुलक्षीकृत्य मन्त्रयते मन्त्रेण प्रतिपादयेददृष्टार्थः संस्कारः प्रत्यगाशीष्ट्वाभावाज्जपो यजमानस्य । शतं महेन्द्रायेति महेन्द्रयाजिनो द्रष्टव्यम् । अत्र महेन्द्रेऽसमवेतार्थप्रकाशमिन्द्रपदमाहुस्तन्न पूर्वसूत्रविरोधात् । भारद्वाजः साक्षादमुमेव प्रकृत्याऽऽह—महेन्द्रायेति चेति । पाठद्वययुक्तमन्त्रसंग्रहः—

शुद्धा अप उपवेषोऽस्येता अग्न च कामधुक् ।
बहु दुग्धि च सोमेनेन्द्रस्य भागं द्विषणमताः ॥

---

१ ख. स्यैवार्थे तस्यै र ।

ध्रुवा अस्मिन्निति यजमानस्य गृहानभि पर्यावर्तते ।

बह्वीरित्यन्तः । पर्यावर्तते प्रदक्षिणमावर्तते यजमानालयमभिलक्षीकृत्य गृहान्गन्तुमित्यर्थः ।

यजमानस्य पशून्पाहीत्यग्निष्ठेऽनस्यगन्यगारे वा पुरस्तात्प्रतीचीꣳ शाखामुपगूहति पश्चात्प्राचीमित्येकेषाम् ।

अग्निसमीपस्थमग्निष्ठम् । अनः शकटं, तत्राग्निशालायां वा पुरस्ताद्भागेऽन्यतरस्य प्रत्यगग्रां शाखां पश्चाद्भागे वा पूर्वाग्रामुपगूढां न पतति तथा संवृतां कुर्यात् । एवमिषे त्वेति मन्त्राणां तृतीयस्यामिति ब्राह्मणस्य पाठेनाऽऽच्छिद्रिकैः शाखान्तरमन्त्रैर्ब्राह्मणैश्चोपबृंह्य शाखाहरणविधिर्व्याख्यातो गूहतीत्यन्तः । अत्रामावास्यायां वेदिकरणं वक्तव्यमपि शाखान्तरीयत्वेन विकल्प एवेति दर्शयितुं नोक्तम् । तथा वेदकरणानन्तरमपि प्राप्तं न दर्शयति किंत्वाप्यलेपनिनयनान्त एव व्याख्यास्यते विकल्पोऽपि तत्रैवेति ।

इति वत्सापाकरणविधिः ॥

अथ पाठानुक्रमेण पर्वद्वयसाधारणं मन्त्रब्राह्मणानुसारेण बर्हिराहरणविधिं व्याचष्टे-

देवस्य त्वेत्यश्वपर्शुमसिदं वाऽऽदत्ते ।

उत्तरेण गार्हपत्यं निहितयोरन्यतरादानमापस्तम्बमतात् । आदद इत्यन्तः । अश्वस्य पार्श्वे स्थितमस्थि वङ्क्रिनामकमश्वपर्शुः स्त्रीलिङ्गोऽश्वपर्श्वा बर्हिरच्छैतीति दृश्यते । साऽस्य सोपस्कृता छेदनयोग्या कार्या । तस्यामस्मच्छाखीयो विधिर्मन्त्रस्य । असिदो वक्रायुधविशेषः । तत्र शाखान्तरीयोऽयमेव मन्त्रः । छेत्तुं गच्छतः शस्त्रादानं दृष्टः संस्कारः ।

यज्ञस्य घोषदसीति गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

उप समीपं गत्वा गार्हपत्यस्योपस्थानं मन्त्रकरणमुपश्लोकनेन प्रकाशनं कुर्यादिति गार्हपत्यस्यासमवेतत्वेनैव प्रकाशयत्वादाराद्रुपकारकं कर्मेदम् । प्रकृते समवेतत्वेऽपि वा सूर्याद्यसमवेतार्थप्रकाशकत्वेनोपस्थानस्य विधेर्वैरूप्यभिया सर्वत्रोपस्थानं विशिष्टो जप एव । अथवा यथासंभवं वैरूप्येण प्रधानगुणकर्मणोरेका संज्ञाऽऽघारादिवद्धात्वर्थोऽप्येको जुहोतिवद्भविष्यति । सर्वथा दृष्टार्थं न भवति । याजमानेऽयमर्थः स्पष्टो भविष्यति ।

प्रत्युष्टमित्याहवनीये गार्हपत्ये वा निष्टपति ।

अरातय इत्यन्तः । निरतिशयेन तपति तापयतीत्यर्थः । आपस्तम्बो नाश्वपर्शुमित्याह दाहप्रसङ्गात् ।

---

१ क. ग. च. ठ. ड. °रणम° । २ क. ग. च. ठ. ड. °श्वः । श° । ३ ड. °ज्ञाऽऽधार° ।

प्रेयमगादुर्वन्तरिक्षं प्रेहीत्यन्यतरेण प्राचीनमुदीचीनं वाऽभिप्रव्रज्य यतः कुतश्चिद्दर्भमयं बर्हिराहरति ।

सद इत्यन्तः प्रथमस्य । द्वितीयः शाखान्तरीयः । यत्र निष्टपति ततोऽग्नेः सकाशात्प्राचीनं क्रियाविशेषणं किंचिद्गत्वा तथोदीचीनमिति शाखान्तरीयम् । द्वौ त्रींश्चतुरः प्रक्रमानिति बौधायनः । अभिप्रव्रज्याभिमुखं गत्वा यस्यां दिशि बर्हिरस्ति तां दिशं गत्वाऽऽहरतीत्यर्थः । प्रथमे पुरस्तादिति मन्त्रलिङ्गात्तद्ब्राह्मणाच्च प्राचीनगमने प्रथमः । प्रेयमितिलिङ्गादश्वपर्श्वा सह गमन एव । धिषणापेक्षया स्त्रीत्वमित्यसिदेन सह गमनेऽपि प्राचीनो मन्त्र इति केचित् । तन्न । एवं कल्पनायां प्रमाणाभावात् । तदिदं दर्शयितुमन्यतरेणे-त्यधिकः प्रयत्नः । अन्यतरेण विधिना स्वशाखीयेनैव वा परशाखीयेनैव वा । परशाखीयाः पदार्था उर्वन्तरिक्षमिति मन्त्रोऽसिद इदीचीनं गमनं न ते व्यत्ययं गच्छन्ति संनियोगशिष्टत्वादिति भावः । नोचेद्वेति ब्रूयाल्लाघवेनातो व्यवस्थितं त्रितयं त्रितयमिति ज्ञापयति । दिङ्नियमस्तु ब्राह्मणानुसारेणादृष्टार्थः । प्रव्रज्येत्यस्योपसर्जनत्वेनाऽऽहरतीत्यनेन मन्त्रसंबन्धविधानमिति न वाच्यम् । आहरणं वक्ष्यमाणमनूद्यते न विधीयते, गमनं तु ल्यपा निर्दिष्टमप्यपूर्वत्वाद्विधेयं, तदेवोभयमन्त्रप्रकाश्यमिति तत्रैव मन्त्रविधिः कल्पनीयः । आहरतीति प्रतिज्ञा क्रियत आहरणस्यातः परं वक्ष्यमाणमङ्गमिति दर्शयितुम् । सूत्रान्तरे समुच्चयोऽनयोर्मन्त्रयोर्दृष्टस्तन्निवारणमप्यन्यतरग्रहणेनेत्यपि प्रयोजनम् । यतः कुतश्चिदिति ब्राह्मणमेवानुकृतं ‘ अथो यदेतदुक्त्वा यतः कुतश्चाऽऽहरति । तत्प्राच्या एव दिशो भवति ’ इति । दर्भमयम् । दर्भा दशप्रकाराः सप्तप्रकारा वा । कुशादिमध्ये पूर्वः पूर्वो ग्राह्यः । दर्भरूपं दर्भमयं तदेव बर्हिः । तत्रैव बर्हिःशब्दो मुख्यस्तृणजातिवाची चामुख्य इति ज्ञापयितुं पूर्वं दर्भमयमित्युक्तं, दर्भमयमेव बर्हिर्नान्यदित्यर्थः । बर्हिरेव सत्पश्चाद्विधिना नयति । जातिवाचित्व बर्हिराज्याधिकरणे स्थितम् । बर्हिरित्येकवचनमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । तथाऽप्येकजातीयमेवेत्यस्ति विवक्षा ।

विष्णोस्तूपोऽसीत्यभिप्रेतानामेकं[1] स्तम्बमुत्सृजती-न्द्रस्य परिषूतमसीत्यन्यं परिषौति देवानामिति वा ।

वर्षवृद्धमसीत्यन्तोऽन्त्यस्य । अभिप्रेता ग्रहणयोग्यत्वेन, स्थलविशेषनिष्ठस्तम्बा दर्भास्तेषां मध्य एकं स्तम्बं छेद्येभ्यो बहिर्लक्षयित्वाऽन्यमवशिष्टं स्तम्बजातं परिगृह्णाति । छेदनीयत्वेन बुध्या परिग्रहः । स्तम्बत्यागेन सर्वेषामपादानभूतानां दर्भाणां संस्कार इति त्याज्यं स्तम्बमुपादेयं तद्गतं विशेषणं च विवक्ष्यते । तथाऽप्येकमिति संख्योपादानं न प्रतिमुष्टि स्तम्बत्याग इति प्रदर्शनार्थम् । अन्यमित्येकवचनमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । स्तम्बशब्दः पुंलिङ्गोऽग्निवान्नै दर्भस्तम्ब इति दर्शनात् ।

---

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. °रेण द° । २ ख. °कृतम् । तथाहि । अ° ।

तं सर्वं दाति ।

तं परिषूतं, सर्वग्रहणमसर्वेण पर्याप्तावपि परिषूतावशिष्टस्योपघातो मा भूदेवमर्थम् । स्तम्बजातं सर्वं दाति वक्ष्यमाणविधिना तन्मध्ये किमपि न त्यजति ।

विधिना त्यागपक्षमाह—

अपि वा पशूनां त्वा भागमुत्सृजामीति परिषूतस्यैकां द्वे वा दर्भनाड्यावुत्सृजति ।

नाड्यौ शलाके । अत्रापि संख्योपादानं पूर्ववद्व्याख्येयम् । अयमपि परिषूतानां संस्कारस्तस्मादेकत्वमविवक्षितम् । परिषूतस्येति जात्या वाऽन्यं परिषौतीति च ।

इतः परं सर्वच्छेदननाड्युत्सर्गपक्षयोः साधारणं विधिमाह—

इदं देवानामिति परिषूतमभिमृशतीदं पशूनामित्युत्सृष्टमनुत्सृष्टो गवां भाग इति वा ।

अनुत्सृष्टोत्सृष्टनाडिकं परिषूतमविशेषेण । मन्त्र इदमिति नपुंसकं बर्हिर्मात्रविवक्षया । तत एव परिषूतमुत्सृष्टमिति च नपुंसकम् । अथोत्सृष्टायां नाड्यामसंगतं स्यान्नाड्योरपि । अभिमृशतीत्युभयत्र संबन्धः । एते संस्कारा अदृष्टार्था एते मन्त्राः संस्कारार्थाः ।

दृष्टानाह—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां बर्हिर्देवसदनमारभ इति विशाखेष्वभिपद्यते ।

विगताः शाखा येभ्यः पर्वसंधिभ्यस्तानि विशाखानि परूंष्युच्यन्ते 'यत्पुरुषि दिनम् । तद्देवानाम्' इति श्रुतेस्तेषु च्छेत्तुमभिपद्यते मुष्टिनाऽऽरभते गृह्णातीति यावत् । बहुवचनं सर्वेषु मुष्टिमात्रतृणेष्वित्येवं वक्तुम् ।

देवेभ्यस्त्वोर्ध्वबर्हिभ्य इत्यूर्ध्वमुन्मार्ष्टि ।

गृहीतस्थानादूर्ध्वं दक्षिणहस्तेनोन्मार्ष्टि दक्षिणेनैव वाऽऽरभते तेनैवोन्मार्ष्टग्रपर्यन्तं, बर्हिरिति शेषः ।

देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वङ्मा तिर्यगित्यसिदं निदधाति माधो मोपरि परुस्त ऋध्यासमिति वा ॥ ५ ॥

पूर्वस्य राध्यासमित्यन्तः । पूर्वं गृहीतमसिदं निदधाति पर्वसंधौ नाधस्तादुपमूलस्य पितृत्वात्तोपर्युपरि लूनस्य मानुषत्वात् । गुरुनिर्देशेनैतदेव दर्शितं पूर्वं व्यवस्थितौ प्रेयमगादित्यादिकौ मन्त्रावुक्तौ । तथाऽत्र शाखान्तरीयो मन्त्रः शाखान्तरीयेऽसिद एवेति मा भूदित्यसिदमित्युक्तं शाखान्तरेऽसिदेऽप्ययं मन्त्रोऽध्रपर्शा शाखान्तरे परुस्त इति,

तस्मादुभयमुभयत्रेति ज्ञापितम् । असिदमपीति न तु पर्शुमेवेत्यर्थः । केचिदसिदमेवेति नियमार्थत्वं वदन्त आहुर्मन्त्रे पुंस्त्वेन निर्देशादिति हेतुं तदभिप्रायं न विद्मः । कथं मन्त्रे पुंस्त्वेनाऽऽयुधनिर्देशः । किंचाश्वपर्शुरेवास्मच्छाखायां देवबर्हिरिति मन्त्रोऽपि तत्कथमुभयोरसंबन्धो द्वयोरेवास्मच्छाखीयत्वात् ।

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । तासां पर्व राध्यासं परिस्तरमाहरन्नित्यभिमन्त्र्य ।

बर्हिरिति शेषः । अभिमुखः प्रकाशयेदित्यर्थः संस्कारोऽदृष्टार्थो बर्हिषः ।

आच्छेत्ता ते मा रिषमित्याच्छिनत्ति ।

शस्त्रमाकर्षन्बर्हिश्छिनत्ति शस्त्रयोरुभयोरपि वक्रत्वा[1]दवान्तरधारत्वाच्च ।

संसर्गिद्रव्याणामेकद्रव्यत्वं बर्हिषामेव तथाऽपि मुष्टेस्तदवयवत्वं वक्तुं परिमाणमाह—

सनखं मुष्टिं दाति ।

मुष्टिर्नखप्रधानः पुंलिङ्गो मुष्टिशब्दो बर्हिष इति शेषः । बर्हिर्मुष्टिं सनखमङ्गुष्ठाङ्गुलिसंबन्धेन मण्डलीकरणेऽवान्तरावकाशो मुष्टिस्तत्तिर्यङ्मानं बर्हिर्मुष्टिस्तावत्पर्याप्तं छेदनीयमाच्छेत्तेति सकृदुच्चारितेन मन्त्रेणैकमेव तत्संसृ[2]ष्टं द्रव्यस्यावयवस्ततोऽधिके मुष्टिना ग्रहीतुमशक्ये पुनर्मन्त्रोऽवयवद्रव्यत्वेन पृथग्द्रव्ये विचेष्टा पृथक्त्वेनार्थनिष्पत्तेर्वामहस्तेन गृहीतं न तन्मुष्टिनैव मितम् ।

प्रथमबर्हिर्मुष्टेर्विशेषसंज्ञामाह—

स प्रस्तरः ।

स बर्हिर्मुष्टिः प्रस्तरसंज्ञकः । संस्कारनिमित्तः शब्दः ।

मुष्टिपरिमाणे सर्वेषां बर्हिषामविशेषेण प्राप्ते प्रस्तरे वैकल्पिकैः परिमाणैर्बाधमाह—

स्रुग्दण्डमात्रमूर्वस्थिकुल्मिमात्रं वा ।

तिर्यक्प्रमाणानीत्यापस्तम्बः । स्रुग्दण्डो नवाङ्गुलपरिणाह उक्त एव । उरुणोऽस्थि प्रसिद्धं, कुल्मिर्गोपुच्छं, मात्रशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धः ।

एवं प्रस्तरे परिमाणविशेषानभिधायेतरबर्हिषामुक्तमेव प्रमाणं न प्रस्तरगतेन परिमाणेन बाध्यत इत्याह—

एतेनै[3]व कल्पेनेतरान्दाति ।

एतेनेति परामृष्टो विशेषः प्रस्तरपरिमाणादन्यो बर्हिर्मुष्टिमात्रविषयस्तस्य द्रव्यपृथक्त्वेन प्रतिमुष्टि प्राप्तावपि प्रस्तरविधानेन व्यवधानादनुसंहितः स एव पुनरेवमितरा-

---

१ क. ग. च. ठ. ड. °त्वावा° । ख. °त्वादेवा° । २ क. ग. °सृष्ट्र° । ३ क. ग. च. छ. ट. ड. ढ. °तेन क° ।

नित्येतावता सिद्धे गुरुनिर्देशेन सर्वेषु मुष्टिषूत्सर्गतः पदार्थानुसमयः प्राप्नुयात्स मा भूत्काण्डानुसमयो यथा स्यादित्युक्तम् । एतेनैकस्मिन्मुष्टौ कृतेन कल्पेन समर्थेन काण्डानुसमययुक्तो हि समर्थः संयुक्तान्येकापवर्गाणीति वक्ष्यमाणत्वात् । अतस्तेन विधिविशेषेण दातीतरान्बर्हिर्मुष्टीन्प्रत्येकं छिनत्तीत्यर्थः ।

तत्र प्रतिमुष्टि त्वावर्तनीयं परिच्छिनत्ति—

यदन्यत्परिषवणादुत्सर्जनाच्च ।

द्वयस्य सर्वार्थत्वं स्पष्टमिति न तस्याऽऽवृत्तिप्राप्तिरिति मत्वा यदन्यत्परिषवणादिति परिवर्जनीयमुक्तं, सर्वेषां परिग्रहो जातः परिषवणाख्यो विभुत्वात्संकल्परूपस्य परिषवणस्य नाऽप्युत्सर्गो वैकल्पिकः । सोऽपि सर्वस्य परिषूतस्येत्युक्तमेव । अतो द्वयं विहायान्यद्देवस्य त्वेत्यादि समानमित्यर्थः । परिषवणोत्सर्गशब्दाभ्यां परिषूताभिमर्शनोत्सृष्टाभिमर्शने च परिसंख्याते । उभयोः संस्कारप्रतिपत्तिरूपयोः सर्वार्थत्वेन जातत्वात् ।

सर्वं यथार्थं लुत्वा ।

उत्तरविधानार्थमनुवादमात्रं, दित्वेति वक्तव्येऽप्याच्छिनत्ति दाति लुनाति लुनोति । एते प्रयोगाः समानार्थाः क्वचिच्छाखायां कश्चिदिति दर्शयितुमाच्छिनत्तीति प्रयुज्य गुणविध्यर्थं दातीत्युक्त्वा लुत्वेति प्रत्ययेनानुवदति यथार्थं वेदेर्दैर्ध्यानुसारेण मुष्टीनां संख्या बर्हिर्दैर्ध्यानुसारेण च । देवस्य त्वेत्यादिना मन्त्रजातेनाभिप्रतिपद्यत इत्यादि कर्मजातं प्रतिमुष्ट्यावर्तत इति न्यायः स्मारितः ।

देवबर्हिः शतवल्शं विरोहेत्यालवानभिमृशति ।[2]

उलपाः स्तम्बशेषा आव्रश्चनानि भूमौ येऽवशिष्टाश्छेदकालेऽपादानभूता इति यावत्तत्प्रतिपत्तिरियं सकृदेव प्रभत्नावृत्तावपि न मन्त्रावृत्तिर्यत्रैकस्मिन्द्रव्य इति न्यायात् ।

सहस्रवल्शा वि वयꣳ रुहेमेत्यात्मानं प्रत्यभिमृशति ।

आत्मानं हृदयदेशं तत्रैव पुमान्हस्तं दत्त्वाऽहमस्मीत्यात्मानं दर्शयति हस्तेन स्पृशति आत्मानं प्रतिसंधायाभीति न मनोमात्रेण पश्यन्नपि तु चक्षुषाऽपीत्यर्थः । अपामुपस्पर्शनं स्मार्तम् ।

अयुजो युजो वा मुष्टीन्निधनानि वा लुनोति ।

नेदं मुष्टीनां निधनानां च विकल्पार्थं मुष्टीनामेव नित्यं[3] छेदनीयत्वेन विधानात् । निधनानि मुष्टिराशयो धान्यादिलवने प्रसिद्धास्तेषामेव संभरणं नित्यं विधास्यते । अतो द्वयं नित्यमयुक्त्वं युक्त्वं च विकल्पमानमन्यतरन्मुष्टिषु वा स्यान्निधनेषु वेति विकल्पार्थः ।

---

१ ख. °ति प्रथमं प° । २ क. ख. ग. च. छ. हेत्युलपान° । ३ ख. नित्ये ।

मुष्टीनामयुक्त्वयुक्त्वे त्वविवक्षिते । तैः कृतानि निधनानि समानि विषमाणि वाऽथवा मुष्टय एव समा विषमा वेति । न चात्र कोऽप्यन्तरासंभवादवाच्यमिति वाच्यम् । युग्मविधानेऽपि द्वयोस्त्रयाणां च निषेधः फलति बहुवचनेन विधानात् । एवमयुग्मविधाने बहुवचनेनैकस्य द्वयोश्च प्रतिषेधः । तथा च ब्राह्मणद्वयानुरोधेनैवमुक्तम् । फलं तु चतुःप्रभृति समत्वं विधेयं त्रिप्रभृति विषमत्वं वेति । अत्र परिभोजनीनामका-न्दर्भाञ्शुष्कानशुष्कांश्च परिस्तरणाद्यर्थे लुनन्ति याज्ञिकाः । तथैव वैखानसेनोक्तम् ॥

अदित्यै रास्नाऽसीति प्रदक्षिणꣳ शुल्बमावेष्टयति ।

आवेष्टयतीत्यनेन सामन्ते सिद्धे प्रदक्षिणमित्यवाच्यं वाच्यं द्विगुणत्वनिरासार्थ-मन्यथा सव्यं गुणं वेष्टयित्वा प्रदक्षिणं स्यात् । शुल्वं बन्धनार्था रज्जूस्तथा मा भूदिति किं तु प्रथमत एव प्रदक्षिणमेकसरामेवाऽऽवेष्टयतीत्यर्थः ।

अयुपिता योनिरिति प्रतिनिदधाति त्रिधातु पञ्चधातु वा धातौ धातौ मन्त्रमावर्तयति ।

मन्त्रेण प्रतिनिधानं प्रतिसंधानं मुष्ट्यन्तरस्य पूर्वमेकमुष्टिमात्रमावेष्टितं तस्य संधानेन द्वितीयमुष्टिं प्रतिसंदधातीत्यर्थः । कथं, त्रिधातु त्रयो धातवोऽवयवाः संधानार्था यस्मिञ्छुल्बे, तथा धातवो यावन्तः प्रक्षिप्यन्ते प्रतिप्रक्षेपं मन्त्रावृत्तिः । कुतः, धातूनां संख्यया पृथग्द्रव्यत्वात् । यावान्संहितस्तावानेव संस्कृतोऽन्यस्य संधीयमानस्य संस्कारार्थं भवितव्यं मन्त्रेण । तत्र पूर्वसूत्रे शुल्बमावेष्टयतीत्यावेष्टनम-भिहितं, तत्तु दर्भमुष्टिनैवेत्यर्थात्सिद्धम् । ततस्तु संधानार्थे मन्त्र उक्तस्तत्र संख्योक्ता धातूनां सा संख्या प्रथमधातुना सहेति गम्यते । तदुक्तं कात्यायनेन—' अयुग्धातूनि पूनानि ' इति । पूनानि बन्धनानि, तेन रज्ज्वा एव तथात्वमुक्तम् । प्रतिसंधानक्रि-याविशेषणत्वे तु धातूनां भवत्येव पूर्वेण सह ग्रहणं, न हि प्रतिसंधानमेकस्य भवति । तथा च त्रिधातुशुल्बे द्विःसंधाने चतुरावृत्तिरिति ज्ञेयम् । नन्वत्र मन्त्रावृत्तिर्न वाच्या द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तेत इति प्राप्तत्वात् । सत्यं, नेयमावृत्तिर्मन्त्रस्य संधानार्थोच्यतेऽपि तर्ह्यावेष्टनार्था । तत्र शुल्बस्यैकत्वे च सकृत्प्राप्ताविदमुक्तं यद्द्रव्यैकत्वेऽपि मध्ये मध्य आवेष्टनक्रियायाः संधानार्थं मन्त्रेण व्यवधानात् । यथा कालदेशकृते भेदे द्रव्यभेदोऽभि-धास्यत एवं मन्त्रकृते व्यवायेऽपि द्रव्यभेदान्मन्त्रावृत्तिरिति । तदेव भरद्वाजवचनेन द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तेत इत्यत्र सूत्रे व्याख्यातं न विस्मरणीयम् ।

पृथिव्याः संपृचः पाहीति प्रागग्रमुदगग्रं वा शुल्बं निदधाति ।

विततं पृथिव्यां स्थापयति । स्पष्टमन्यत् ।

अपरिमितानां परिमिताः संनह्ये सुकृतायकम् । एनो मा निगां कतमच्चनाहं पुनरुत्थाय बहुला भवन्त्विव्त्यभिम- न्त्र्य सुसंभृता त्वासंभारमीति शुल्बे निधनानि संभरति ।

अभिमन्त्र्य निधनानि मन्त्रलिङ्गात्तेषामेव प्रतीतेः । संभरति निदधाति । संभरामी- त्यन्तः । अभिमन्त्रणं तन्त्रं विभुत्वात्संभरणे तु प्रतिनिधानं मन्त्रो न हि तानि सकृत्संभर्तुं शक्यन्ते, न च मेलनीयानीति विधिरस्ति । तथाचाऽऽह वैखानसः–'यथालूनं संभरति' इति । लवनक्रमेणैव संभरणविधानात् । तथाच प्रस्तरस्योत्तमे निधाने संभरणमुपपद्यते सुसंभृता त्वेति प्रकृतनिधनैकत्ववचनाच्च न संभरणं सकृत् ।

अलुभितो योनिरित्युत्तमे निधने प्रस्तरमादधाति ।

स्पष्टम् ।

इन्द्राण्यै संनहनमिति संनह्यति पूषा त इति प्रदक्षिणं ग्रन्थिमावेष्ट्य ।

ग्रश्नात्विति मन्त्रान्तः । संनह्यति शुल्बेन संगृह्णाति शुल्बान्तावुपर्यानीय विपर्यस्य वितनोतीति यावत् । ग्रन्थिमावेष्टयतीत्येतावता प्रादक्षिण्यं सिध्यति परिभाषयैवेति प्रदक्षिणमित्यवाच्यं वाच्यं प्रकारान्तरग्रन्थिनिरासार्यमुपरिगुणावेष्टनमात्रेण ग्रन्थिर्यथा स्याल्लोकसिद्धप्रकारान्तरग्रन्थिर्मा भूदिति ।

स त इति पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपकर्षति पश्चाद्वा प्राञ्चम् ।

मा स्यादित्यन्तः । ग्रन्थिमित्यावर्तते । बर्हिषि दिशोरभावाद्बर्हिषो वेष्टनस्य पूर्वभागेन (ण) ग्रन्थिमधस्ताद्वेष्टनस्यैव प्रत्यञ्चं प्रतीचीनं कर्षति निर्गमयति, ग्रन्थिमात्रं न तु शुल्बप्रान्तावपि, ग्रन्थिरेव मध्ये द्विगुणीकृतोऽपकर्षणीय इत्यर्थः । विपरीतं वाऽपकर्षति ।

आपस्त्वामश्विनौ त्वामृषयः सप्त मामृजुः । बर्हिः सूर्यस्य रश्मिभिरुषसां केतुमारभ इत्यारभते ।

बर्हिरिति शेषः प्रकृतत्वात् । आरभत आहरणार्थमारम्भं हस्ताभ्यां गृहीत्वा करोतीत्यर्थः ।

इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्युद्यच्छते ।

ऊर्ध्वमुद्यौति बर्हिरेव । उद्यच्छत इत्यात्मनेपदं छान्दसम् ।

---

१ क. ख. ग. 'वेष्टयति' । ग्रं' ।

बृहस्पतेरिति शीर्षन्नधिनिधाय हरति।

हरामीत्यन्तः। शीर्षन्निति सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्तस्यासिद्धत्वान्न नलोपः। शिरसि निधाय यजमानस्य विहारं प्रति नयति मन्त्रेण शिरसि निधानं विधीयते न तु हरणं तस्य प्राधान्याद्विधिप्रत्ययश्रवणाच्च। मन्त्रसंबन्धप्राप्तावपि तत्र मन्त्रान्तरस्यानन्तरमेव विधास्यमानत्वान्नायमपि तत्रैव मन्त्रानर्थक्यप्रतिहतत्वादुपसर्जनेनापि संबन्धनीयः। तथा चाप्राप्तविधिः शीर्षन्नधि निदधातीति। हरतीत्येतदग्रिमप्रतिज्ञाऽधिनिधानहरणयोरविनाभावार्थं, तेन यत्र देशान्तराद्बर्हिष आहरणमस्ति तत्रैवाधिनिधानम्। यत्र सिद्धा एव दर्भा यथोपपन्नसंस्कारैर्बर्हिर्गृह्यते तत्र न। न ह्येतद्धर्ममात्रं किंतु दृष्टार्थं नियम्यते।

यौ गमनौ तौ प्रत्यायनौ।

गम्यते याभ्यां मन्त्राभ्यां तौ गमनौ, पूर्वं गमनार्थत्वेन प्रेयमगादुर्वन्तरिक्षं प्रेहीति मन्त्रावुक्तौ तावेवात्र प्रत्यायनौ प्रत्ययते प्रत्यागम्यते याभ्यां तौ प्रत्यायनौ। अस्मच्छाखायां गमनप्रक्रमे प्रेयमगादिति पठितस्तत्स्थान एव शाखान्तर उर्वन्तरिक्षं प्रेहीति पठितः। शाखान्तरे पुनः प्रत्यायनस्थाने द्वावपि पठितौ स्वशाखायां यत्रोर्वन्तरिक्षमन्विहीत्ययमध्यायान्ते पठितस्तेस्मादयमपि तौ च गमनार्थत्वेन ज्ञेयौ। अन्यथा स्वशाखामन्त्रस्यान्विहीत्यस्य त्यागः स्यात्।

अदित्याः सद आसीदेति परिधिदेशेऽन्तर्वेद्यनधः सादयति।

मध्यमपरिधिदेशे वेदेर्मध्ये तृणादिना प्रदेशं व्यवधाय तत्र बर्हिरासादयति।

देवंगममसीत्यासन्नमभिमन्त्रयते।

तत्रैवाऽऽसादितं बर्हिरभिमन्त्रयते।

अदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयामीति गार्हपत्यदेश उपरि निदधाति॥ ६॥

गार्हपत्यस्योपरिष्टात्कटादौ यथा न निपतति तथा स्थापयति परिभोजनीयानपि बर्हिषा सहाऽऽनीय स्थापयति। अत्रानुग्रहं बर्हिराहण आह बौधायनः—'आहृतं यजुषा करोति' इति। कात्यायनस्तु निखातलूनच्छिन्नावहतपिष्टदुग्धेषु यजुष्क्रियासंभवादिति।

इति बर्हिराहरणविधिः।

पालाशं खादिरं वैकविंशतिदारुमिध्मꣳ संनह्यति।

संज्ञासंख्याप्रदर्शनार्थमेतत्। पलाशस्य विकारस्तं पालाशं, खदिरस्य विकारस्तं वा, एकविंशतिर्दारूणि काष्ठानि यस्मिन्नसावेकविंशतिदारुस्तम्। इध्ममिति व्युत्पन्नोऽयं

१ क. च. छ. ट. °तस्ताद°। २ म. ठ. ड. °स्तद°।

शब्द इध्यतेऽग्निरनेनेति ननु (तु) संस्कृतवाचीत्युक्तं दारूण्यतष्टकाष्ठानि संनह्यति वक्ष्यमाणप्रकारेण ।

काष्ठानां विनियोगमाह—

पञ्चदश सामिधेन्यर्थानि ।

सामिधेन्यनुवचनकाले समिन्धनार्थत्वेन प्रक्षेप्यमाणानि सामिधेन्यः प्रयोजनं येषां तानि सामिधेनीभ्य इति वा सामिधेन्यर्थानि सामिधेनीप्रयुक्तानीति यावत् । सामिधेनीभिः प्रकाश्यमानोऽर्थः समिद्भिः समिध्यमानोऽग्निस्तस्य विशिष्टस्य विशेषणान्यपि सामिधेनीभिरर्थ्यन्तेऽभिधीयन्तेऽतस्तान्युपकारकत्वात्तदर्थानीत्युक्तम् । न ह्यसत्यर्थे शब्दः प्रवर्तते ।

त्रयः परिधयोऽनियतवृक्षाः सत्वकाः ।

अग्नेः परितो धीयन्ते तानि दारूणि परिधयः, अनियतवृक्षा नानाजातीयो वृक्ष उपादानं येषां ते । अत एवाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—' त्रयः परिधयः पलाशकार्ष्मर्यखदिरोदुम्बरबिल्वरौहीतकविकङ्कतानां ये वा याज्ञिका वृक्षाः ' इति । समिधां सत्वकत्वं स्मृतिसिद्धम् । परिधीनां तु शम्याकारत्वं स्वेन विधास्यते स्मार्ते, आकारस्तु तक्षणेन विना न भवति तच्छङ्कानिवृत्त्यर्थं सत्वका इत्युक्तम् ।

तत्रैव वैशेषिकं सार्थवादं विधिद्वयमाह—

आर्द्रा भवन्ति ते हि सरसा इति विज्ञायते
शुष्का भवन्ति मेध्यत्वायेति विज्ञायते ।

विज्ञायत इति शाखान्तरीयसाक्षाच्छ्रुतित इत्यर्थः । ते हि सरसा इति मेध्यत्वायेति चार्थद्वयप्रदर्शनं कर्माङ्गज्ञानार्थम् । उक्तं च बौधायनेनार्थवादैरभ्युदयायेति । अर्थवादाज्ञाने यजुर्भ्रेषप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ । एवं यत्र यत्रार्थवादानुदाहरति तत्र दृष्टं प्रयोजनं येषु लभ्यते[1] तत्र तथा । यत्र न लभ्यते तत्र कर्माङ्गज्ञानार्थमेव ग्रहणम् । त्रय आर्द्रा एव वा कर्तव्याः शुष्का एव वा ।

स्थविष्ठो मध्यमोऽणीयान्द्राघीयान्द-
क्षिणार्ध्योऽणिष्ठो ह्रसिष्ठ उत्तरार्ध्यः ।

अत्र हि स्मृतिकारैः[2] कनिष्ठिकास्थूलाः समिधोऽनामिकास्थूला इध्मसमिध इतराङ्गुलिस्थूलाः परिधयः समिधामपि प्रादेशमात्रत्वं स्मृत्य(त)म् । द्विप्रादेश इध्मस्त्रिप्रादेशाः परिधयो बाहुमात्रा इति भारद्वाजः । द्विचत्वारिंशदङ्गुला इत्यर्थः । एतानि प्रमाणानि मध्यम एव । इध्मसमिधामपि प्रादेशमात्रत्वं स्मृत्यन्तरे । कात्यायनीयैस्त्वायतनमानते-

---

१ ख. छ. ट. ड. लक्ष्यते । २ ख. छ. ठ. ड. °मिधस्तु ।

ध्मसमिधामुक्ता । स्थविष्ठत्वं स्थूलत्वमुत्तरापेक्षया च मध्यमे किंचिदणुत्वं पूर्वापेक्षया दक्षिणार्ध्य एव तथैव द्राघीयस्त्वं दीर्घत्वं दक्षिणार्ध्य एव । अणिष्ठो ह्रसिष्ठ उत्तरार्ध्यः । मध्यमापेक्षया ह्रस्वत्वं तदपेक्षयैवाणुत्वं च । अर्धशब्दो भागवाची । दक्षिणभागे भवो दक्षिणार्ध्यः । एव मुत्तरार्ध्योऽपि ।

द्वे आघारसमिधौ ।

आघारप्रदेशे आधीयमानत्वात्तथा ।

अनूयाजसमिदेकविꣳशीति ।

अनूयाजार्थं समिदनूयाजसमित् । सर्वासां समिधां भूम्नाऽग्नीन्धनत्वेन तदपेक्षयेध्म इति संज्ञा ।

समूलानाममूलानां वा दर्भाणामयुग्धातु
शुल्बं कृत्वा प्रागग्रमुदगग्रं वा निदधाति ।

शुल्बशब्दो जातिनिमित्तो न संस्कारनिमित्त इति ज्ञापयति यदाहायुग्धात्विति । संस्कारवत्त्वे(त्वं) तु प्राप्तमेव शुल्बत्वेन । तथा पूर्वोक्तमन्त्रनिवृत्तिः । समूलानाममूलानामिति विधानमन्यत्र ज्ञापयति नियमं पूर्वस्मिञ्छुल्बेऽमूला एव कर्तव्यारछेदनस्य प्रकृतत्वात् । पित्र्ये समूला एव । ‘ यत्समूलम् । तत्पितृणाम् । ’ इति श्रुतेः । अत्रानियमः । अत्रैव वा नियमः समूलानामेवामूलानामेव वा ।

यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं वनस्पतीन् । ततस्त्वा-
मेकविꣳशतिधा संभरामि सुसंभृता । त्रीन्परिधीꣳ-
स्तिस्रः समिधो यज्ञायुरनुसंचरान् । उपवेषं मेक्षणं
धृष्टिꣳ संभरामि सुसंभृतेति शुल्ब इध्मꣳ संभरति ।

प्रागग्रमुदगग्रं वा निदधाति शुल्बानुसारेण व्यवस्थया । अत्र यज्ञायुरनुसंचरानिति पुंलिङ्गः शब्दः समिधां परिधीनां च वाचकः*स्तथाऽपि पुमान्स्त्रियेति सूत्रेणैकशेषे पुंलिङ्गताविधानात् । तथा च यत्र न परिधयस्तत्र स्त्रीलिङ्गेनोहः । ननूपवेषं मेक्षणं धृष्टिमिति पुनरपि पुंलिङ्गताप्राप्तिरिति चेत् । न । तिस्रः समिध इति स्त्रीत्वेनापि प्रतिपादनात् । अत्र भाष्यकृन्मतं पूर्वं द्वे आघारसमिधावनूयाजसमिदेकविꣳशीत्युक्तं तस्मादातिथ्यायामनूयाजसमिदभावाद्धृष्टिशब्दस्योपसत्सु चाऽऽघारानुयाजसमिधामभावाद्धृष्टिमेक्षणशब्दयोर्निवृत्तिरिति । केचिदुपवेषादिशब्दा न कर्मसमवेतार्थप्रकाशका अपि तु संभ्रियमाणस्येध्मस्य स्तुतिस्तत्पक्षे तु न त्यागः । प्रकृतौ काम्यत्वेन काष्ठवृद्धा-

* तथाऽपीत्यधिकम् ।

१ क. ख. ग. छ. ट. ठ. ड. ॰शी अ॰ ।

वपि नोहो मन्त्रलोप एव तूष्णीं संभरणं न काम्यो गुणो मन्त्रं गृह्यात्यप्रकरणत्वात् । अत एव वक्ष्यति तूष्णीकं संनहनमिति । विकृतौ यथार्थमूहः—ततस्त्वां त्रयोविंशति-धेति । आतिथ्यायां द्वे समिधाविति । उपसत्सु त्वेकां समिधमिति । अस्मिन्पक्ष उपवेषादिशब्दानामनिवृत्तिरसमवेतार्थत्वात् । अयं पक्षः साधीयान् । उपवेषादिश-ब्दानामाघारानूयाजसमित्सु प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् ।

कृष्णोऽस्याखरेष्ठो देव पुरश्चर सध्यासं त्वेति संनह्यति ।

पूर्ववत् ।

पूषा त इति प्रदक्षिणं ग्रन्थिमावेष्ट्य[१] तेनैव कल्पेन यथा बर्हिषि ।

ग्रथ्नात्वित्यन्तः । तेनैव कल्पेन सत इत्यादि अपकर्षणान्तं, नायमतिदेशः शाखा-न्तरीयस्योपदेशस्य लक्षणेन कथनम् ।

विप्रतिपाद्य वा ।

अथवा विप्रतिपत्त्या विलक्षणग्रन्थिप्रतिपादनेन यथाकथंचिदेव ग्रन्थ्यपकर्षणं कार्यं न तत्पुरस्तात्प्रत्यञ्चमित्यादिविशेषेण ।

तेनैव मन्त्रेण ।

सत इत्यनेन मन्त्रेण यथाकथंचिद्ग्रन्थ्यपकर्षणपक्षेऽपीत्यर्थः ।

बर्हिषा सह निदधाति ।

सर्वं तूष्णीमेव ।

वेदोऽसि येन त्वं देव वेददेवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूया इति दर्भाणां वेदं करोति ।

मध्य इध्मेन व्यवधानात्पुनर्दर्भाणामित्युक्तं, वेदशब्दोऽयं संस्कारवाची, य एवं क्रियते स वेदशब्दवाच्य इत्यर्थः ।

कर्तव्यताप्रकारमाह—

वत्सज्ञु मूतकार्यं पङ्क्तिकार्यं त्रिवृतं वा ।

वत्सस्य जान्विव वत्सज्ञुः । जानुशब्दस्य ज्ञुरादेशः । दर्भमुष्टिं गृहीत्वा ह्यप्रदक्षि-णमावेष्ट्य किंचित्प्रदक्षिणमावेष्टनेन द्विगुणं कृत्वा द्विगुणप्रदेशानन्तरमेव शुल्बेन बध्नाति । यथा मूलाग्रे विविच्य तिष्ठतः । वत्सो ह्युपविष्टस्तस्य जानुनि संनमनेनोरु-जङ्घयोर्जानुसमीपे च संनिकर्षः परतोऽसंनिकर्षस्तथा कार्यं इति भावः । मूतकार्यं यत्र राशीभूते तृणपुञ्जविशेषेऽधस्तादुपरिष्टाच्च बद्धे मध्ये धान्यं निधीयते तद्वन्मूत-सदृशमित्यर्थः । पङ्क्तिकार्यं विस्तीर्णं गुम्फितमुपवेशनाद्यर्थं तत्पङ्क्तिस्तद्वत्कार्यं, तद्वत्त्रि-वृतं त्रिरावर्तनेन संपादितस्त्रिवृतो वेणीसदृश इत्यर्थः ।

---

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. 'वेष्टयैते' ।

काम्यान्कल्पानाह—

वत्सज्ञुं पशुकामस्य मूतकार्यमन्नाद्यकामस्य पङ्क्तिकार्यं प्रजाकामस्य त्रिवृतं ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिवृच्छिरसं ब्रुवते ।

यजमानगताः कामास्त्रिवृच्छिरसं ब्रुवत इत्येतद्विना पूर्वं चतुष्टयं नित्यं काम्यं चेदं काम्यमेव । त्रिवृच्छिरसं त्रिवृच्छिरो यस्यासौ त्रिवृच्छिरास्तं त्रिगुणशिरसमिति यावत्, ब्रुवते यजमानाय काम्यप्रायपाठाद्व्यक्तवाक्त्वकामाय ।

तृणात्प्रादेशे परिवासयति ।

शुल्बेन बद्ध्वा तत ऊर्ध्वं प्रादेशमात्रे समाप्ते छिनत्ति । स वेद इत्यर्थः ।

इध्मप्रव्रश्चनानि वेदपरिवासनानि च सह निदधाति ॥ ७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

इध्मस्य प्रव्रश्चनानि च्छेदनकाले पृथग्जातानि मूलाग्रादीनि वेदस्य च्छेदनकाले पृथक्कृतानि तृणानि तानि प्रज्ञातानि सहैव निदधाति शेषकार्याय ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां महादेवकृतायां प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

इध्माबर्हिराहरणानन्तरं संहिताब्राह्मणपाठक्रमप्राप्तं शाखापवित्रकरणपूर्वकं सायंदोहं व्याचष्टे—

अन्तर्वेदि शाखायाः पलाशानि प्रशात्य सर्वाणि मूलतः परिवास्य ।

अन्तर्वेदि वेद्या अन्तरन्तर्वेदि, तत्र करिष्यमाणवेदिदेशे कृतायां तु मध्ये वेद्यामुपगूढां शाखामानीय तस्या विद्यमानानि पलाशानि पर्णानि प्रशात्य च्छित्त्वा, पलाशान्यसर्वाणीत्ययमकारः प्रतिषेधार्थः, न सर्वाणीत्यर्थः । सर्वस्या अपि कियन्ति च्छित्त्वा छेदनेन शाखासंस्कारो वेदिदेशे पातनेन पर्णप्रतिपत्तिः । मूलतः परिवास्येति मूलतो मूलभागमेव परिवास्य च्छेदनेन पृथक्कृत्वा । अयमपि शाखासंस्कारः ।

उपवेषोऽसि यज्ञाय त्वां परिवेषमधारयन् । इन्द्राय हविः कृण्वन्तः शिवः शग्मो भवासि न इति तमुपवेषं करोति ।

तं छिन्नं शाखाया मूलभागं मन्त्रेणोपवेषं करोति कल्पयति न तु मन्त्रेण च्छित्त्वा यत्र न शाखाहरणं तत्रोपवेषकार्यं याज्ञिकेन केनापि काष्ठेन कार्यं, मन्त्रं च केचिदि-

च्छन्ति । न चेन्द्रपदविरोधस्तस्यँ पदस्यासमवेतार्थप्रकाशकत्वात् । तस्मान्न महेन्द्रपद-वान्मन्त्रोऽपि मृग्योऽत्र । तन्न । मन्त्रत्वसांनाय्यमन्त्रपाठसंदंशमध्यपठितत्वेन सांनाय्य-प्रयुक्तशाखानुनिष्पादिन्येव मूलभागे न तु काष्ठान्तरकृते सूत्रकृताऽपि तमुपवेषं करो-तीति पदेन प्रासङ्गिकत्वमुक्तम् । ग्रहणेन संकल्पेन वा मन्त्रजेन संस्करोति भाव्युप-योगाय न शाखाहरणप्रयुक्तमन्त्रः । तदभावे च नास्ति । तथाऽपि काष्ठमात्रं तु युज्यत एवाङ्गारानिर्हरणार्थम् । तदाह भारद्वाजः—चोद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेद्य-था पौर्णमास्यामुपवेष इति । भाष्यकृत्पूर्वं परिवासितस्य पुनः परिवासनायोगान्मन्त्रेण करणमुपादानमात्रमित्याह ।

तस्यां त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रमविदलं करोति ।

सामान्यप्रतिज्ञेयम् । तस्यामग्रभागेन(ण) विद्यमानायां शाखायां त्रिवृत्रिभिर्दर्भैः कृतं दर्भमयं पवित्रं पयःपवनयोग्यमविदलमविलग्नान्यसंश्लिष्टानि दलानि यस्य तत्तथा । अत्र त्रिवृदादिगुणयुक्तं पवित्रमादौ पृथगेव तूष्णीं करोतीति वाक्यार्थः । तस्यां मूले मूलमुपसृजतीत्यन्वयः । अत एवाऽऽपस्तम्बः—‘ त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रं कृत्वा वसूनां पवि-त्रमसीति शाखायां शिथिलमवसृजति ’ इति । अथ वा तस्यामविदलं करोतीति संबन्धः । अविदलमविलग्नदलं शिथिलमिति यावत् ।

त्रिवृत्पलाशे दर्भ इयान्प्रादेशसंमितः । यज्ञे पवित्रं पोतृतमं पयो हव्यं करोतु म इति मूले मूलमुपसृजत्यग्रेऽग्रं न ग्रन्थिं करोति ।

उपसृजति श्लेषयतीत्यर्थः । कथं, शाखाया मूले पवित्रस्य मूलं तथैवाग्रेऽग्रं न ग्रन्थिं करोतीति । पवित्रावयवेन ग्रन्थिं करोति संश्लिष्टं मूलाग्रयोर्यथा तिष्ठति तथा प्रकारा-न्तरेण कर्तव्यमेवेति प्राप्ते दर्भान्तरेण बन्धनमप्यनुज्ञायत एव । मन्त्रलिङ्गाद्दर्भाणां प्रादेशमात्रत्वेऽवगते मूले मूलमित्यादिना लिङ्गेन शाखाऽपि प्रादेशमात्रैवावशेषणीये-त्यवगम्यते । तेन तावतीमवशेषयित्वाऽवशिष्टस्य मूलभागस्योपवेषार्थं इ(त्यमि)-त्यवगम्यते ।

एवं पलाशशाखायां लिङ्गेन प्रथमं मन्त्रमभिधायोभयोरपि शाखयोः पवित्रकरणे शाखान्तरीयं मन्त्रमाह—

वसूनां पवित्रमसि शतधारमिति वा ।

गतम् । अनन्तरमपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः । अथ सायंदोहः ।

साय॑ हुतेऽग्निहोत्रे ।

इष्ट्यर्थमुद्धृत एवाग्नावग्निहोत्रं नानुगमनादिविधिरिति दर्शयितुं हुतेऽग्निहोत्र इत्यु-

---

१ ट. °स्मान्महे° ।

क्तम् । हुत एव दोहारम्भोऽन्यथा मा भूदिति । हुते यजमानेनेति दर्शयितुं त्वाप्रत्ययो न प्रयुक्तो हुत्वेति ।

द्वंद्वं सांनाय्यपात्राणि प्रक्षाल्य न्यञ्चि प्रयुनक्ति ।

स्थापयति द्वंद्वं द्वे द्वे संभरति सह, सायंदोहपात्राणीति वक्तव्ये सांनाय्यपात्राणीति सामान्यनिर्देश उभयत्र पात्रेषु समानधर्मता यथा स्यात् । प्रक्षाल्याद्भिर्न्यञ्चि अधोबिलानि बिलवन्त्युत्तरेण गार्हपत्यं दर्भान्स्तीर्त्वेति सूत्रान्तरे दर्शनात्तत्रैव कार्यमासादनम् ।

तान्येव दर्शयति—

अग्निहोत्रहवणीमुखामुपवेषं शाखापवित्रमभिधानीं
निदाने दोहनमयस्पात्रं दारुपात्रं वा पिधानार्थम् ।

अष्टावत्र पात्राणि पिधानार्थपात्रयोरन्यतरस्यैकस्यैव ग्रहणात् । एकैकविभक्तिनिर्दिष्टमेकैकं निदाने द्वे अपि एकविभक्तिनिर्देशादेकम् । अग्निहोत्रहवणीमिति व्युत्पन्नः । उपवेषं शाखापवित्रमिति शब्दसंस्कारनिमित्तौ । व्युत्पन्नो दोहनमिति । उखाभिधान्यादिशब्दास्तु जातिनिमित्ता एव । उखा मृन्मयं पात्रमभिधानी गोबन्धनार्था रज्जुर्निदाने पश्चिमपादयोरधस्तादुपरिष्टाच्च बन्धन्यौ रज्ज्वावथवा धेनुविषाणयोर्वत्सस्य च बन्धन्यौ । दोहनं दुह्यतेऽनेनेति यस्मिन्वा तद्दोहनपात्रमायसदारुमयपात्रयोरपिधानार्थयोर्विकल्पः । एतानि यथावत्प्रयुनक्ति ।

समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति ।

सामान्यप्रतिज्ञयम् । समौ वर्णरूपाभ्यां प्रादेशमात्राविति परिमाणस्य विधानात् । एतादृशौ यौ दर्भौ तौ पवित्रे पवनयोग्यौ संस्कारैः करोति । पवित्रशब्दो यद्यपि विशेष्यलिङ्गोऽप्यस्ति तथाऽपि पवनसाधने नपुंसक एव दृश्यते द्विवचनं तूद्भूतावयवत्वात् । आचारप्राप्तग्रन्थिकरणं श्रौते कर्मणि दुर्लभमेवाविधानात् । अच्छिद्रेणेति लिङ्गं च द्वयोर्व्यवधिं निवारयति । तेनाऽऽर्द्रौ कृत्वा श्लिष्टौ कार्यौ ।

कथं करोतीत्यपेक्षित आह—

पवित्रे स्थो वैष्णवी वायुर्वो मनसा पुनात्विति
तृणं काष्ठं वाऽन्तर्धाय छिनत्ति ।

दर्भावग्रे प्रादेशमात्रमवशेषयित्वा(व्य) तत्र तृणं काष्ठं वा व्यवधाय तदुपरि छिनत्ति दर्भावपि च्छिन्नौ यथा स्यातामिति । छेदन एव मन्त्रः । अप उपस्पृश्य ।

तत्तु नखव्यतिरेकेणान्येनोपायेन न तु नखैरित्याह—

न नखेनेमौ प्राणापानौ यज्ञस्या-

ङ्गानि सर्वशः । आप्याययन्तौ संच-
रतां पवित्रे हव्यशोधन इत्यभिमन्त्र्य ।

तौ दर्भौ पवित्रत्वेन क्रियमाणौ ।

विष्णोर्मनसा पूते स्थ इत्यद्भिरुन्मार्ष्टि ।

अनुलोममूर्ध्वं च । अद्भिरितिविधानं सर्वत्रोन्मार्जनमेवोदकैरनुमार्जनादिकं तु केवलेन हस्तेन ।

गां दोहपवित्रे रज्जु सर्वा पात्राणि शुन्धतेति संप्रेष्यति ।

गामिति जात्यभिप्रायं, रज्जुमित्यपि । प्रेषस्य कर्ताऽत्र नोक्तो नापि प्रैषानन्तरं प्रैषानुसारि किंचित्कर्म विहितं गवादिशोधनरूपम् । न [redacted] शुन्धध्वमिति प्रोक्षणार्थोऽयं प्रैष इति वाच्यम् । पात्राणीति प्रोक्षणविधानात् । शुन्धध्वमिति सकर्मके कर्तारो बहवोऽत्र प्रकृता न सन्ति, तस्माददृष्टार्थोऽयं प्रैष आत्मानं प्रति यद्यपि संभवतीत्यग्रे प्रतिपादयिष्यते तथाऽपि प्रकृते प्रैषानुरूपः कोऽप्यर्थो नास्तीत्यदृष्टार्थमुच्चैर्जपमात्रमिति सूत्रान्तरेऽत एव वदतीत्युक्तम् ।

अग्निहोत्रहवण्यां पवित्रान्तर्हितायामप आनीय ।

पवित्राभ्यामन्तर्हिता अन्तर्बिलमध्ये स्थापिताभ्यां पिहिता अन्तर्धानप्रदेश एव । अप आनीयापः प्रक्षिप्य ।

देवो [redacted] इति पच्छो गायत्र्योदग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पुनाति ।

देवो वः सवितोत्पुनात्विति प्रथमम् । अच्छिद्रेण पवित्रेणेति द्वितीयम् । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति तृतीयम् । पच्छ इति विधानात्त्रयो मन्त्रा इत्येकां व्याख्यामाहुः केचित् । तन्न । गायत्र्येति तृतीयया सर्वस्या एव ऋचः साधनताऽवगम्यते न पादानां, गायत्र्या पच्छ इत्यनभिधानात् । द्वितीयतृतीयपादयोस्तु क्रियापदाभावाच्च । अतः पच्छः पठितया गायत्र्यैवोत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति युक्तम् । त्रिरुत्पुनातीति संख्ययाऽभ्यावृत्तौ विहितया न कर्मभेदः । संस्कारकर्मणि हि नोत्पत्तिविधिः । उत्पत्तिविधिर्हि संख्यासहकृतो भेदकः । तस्मादेकस्यैव कर्मणोऽभ्यासोऽभ्यासस्य गुणभूतस्य च न मन्त्रोऽङ्गं किं तु प्रधानभावनायास्तस्या एकत्वान्मन्त्रे गायत्र्येति पुनरेकमन्त्रत्वावगतेः प्रत्येकं मन्त्रेषु वाक्यपरिसमाप्त्यभावात् । अतस्त्रिपदया गायत्र्या प्रथममुत्पवनं तूष्णीं द्वे । अनवानं मन्त्रोच्चारणं मा भूदित्येतदर्थं पच्छ इत्युक्तम् । उत्पवनमुदग्राभ्यां पवित्राभ्यामूर्ध्वपवनं शोधनमपाम् । याज्ञिका हस्तद्वयेन पवित्रे गृहीत्वोत्पुनन्ति तन्मूलमन्वेष्टव्यम् ।

---

१ ख. ग. [redacted] छ. झ. ञ. ट. ठ. ड. °यत्रियोद° । २ क. ग. च. छ. ठ. ठ. ड. °दस्तस्मा° ।

आपो देवीरित्यनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥

प्रोक्षिताः स्थेति मन्त्रान्तः । अयं मन्त्र उभयदोहयोः ।

आपो देवीः शुद्धाः स्थेमा पात्राणि शुन्धत । उपा-
तङ्क्याय देवानां पर्णवल्कमुत शुन्धतेति वा ।

अत्र तूपातङ्क्याय देवानां पर्णवल्कमिति लिङ्गात्सायंदोह एव ।

शुन्धध्वमिति त्रिः सर्वाभिरुत्तानानि पात्राणि प्रोक्षति
शुन्धन्तां विश्वकर्माणि देवयज्यायै दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं
यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुस्तद्व एतेन शुन्धतामिति वा ।

यज्याया इत्यन्तः । सर्वाभिरिति शेषं नावशेषयेत् ।

एता आचरन्ति मधुमद्दुहानाः प्रजावतीर्यशसो
विश्वरूपाः । बह्वीर्भवन्तीरुपजायमाना इह व
इन्द्रो रमयतु गाव इति गा आयतीः प्रतीक्षते ।

मन्त्रान्तेनेक्षणं प्रतीपं गत्वाऽऽयतीरग्निशालासमीपमागच्छन्तीः ।

धृष्टिरसीत्युपवेषमादाय ।

ब्रह्म यच्छेति मन्त्रान्तः ।

निरूढं जन्यं भयꣳ सह तेन यं द्विष्मः सुभूताय
श्रयध्वमिति तेन गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरूह्य ।

गार्हपत्याद्गार्हपत्यायतनात्तेन गृहीतोपवेषेणोदीच उदीचीं दिशं प्रति निरू(रु)-
ह्याऽऽयतनात्पृथक्कृत्वा ।

मातरिश्वन इति तेषु कुम्भीमधिश्रयति ।

दृꣳहस्व मा ह्वारिति मन्त्रान्तः । उखाशब्देन प्रयुनक्तीत्युक्तम् । अत्र तु कुम्भीम-
धिश्रयतीत्याह तज्ज्ञापयति जातिनिमित्तौ पर्यायशब्दावेताविति ।

वैकल्पिकं मन्त्रान्तरमाह—

अस्रस्꣱साय यज्ञस्योखे उपदधाम्यहम् । पशुभिः
संनीतं बिभृतामिन्द्राय शृतं दधीति वा ।

अत्रोखे इति द्विवचनं प्रातर्दोहोखापेक्षम् । अत एव संनीतमिति शृतं दधीति
च दधिपयसोः संस्तवः । तद्यद्यप्येकैकस्मिन्दोहे न संभवति तथाऽपि व्यक्तिविशे-
षोपस्थित्या जातिमात्रं स्तूयते । महेन्द्रपदवानपि ज्ञेयो मन्त्रः ।

भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्वेत्यङ्गारैः परीन्धे ।

इन्धे दीपयति परितः ।

उपसृष्टां मे प्रब्रूतादिति संप्रेष्यति।

उपसृष्टां वत्सेन संगताम्। गोदुहं प्रत्येव प्रैषः।

वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारामिति कु-
म्भ्यां प्रागग्रꣳ शाखापवित्रमादधाति।

स्पष्टमेतत्।

अन्वारभ्य वाचं यच्छति धारयन्नास्ते।

कुम्भीमन्वारभ्य पवित्रं धारयन्नास्त इत्युभयेन संबध्यते। तथा चान्वारम्भं कृत्वा मध्ये न त्यजति वाचं यच्छति यावद्विसर्गविधानं शाखापवित्रं धारयन्निति संबन्धः।

अदित्यै रास्नाऽसीत्यभिधानीमादत्ते ॥ ९ ॥

अभिधीयतेऽनया साऽभिधानी तां रज्जुमादत्ते गोधुक्। अध्वर्योः कुम्भ्यन्वारम्भादादानादिकर्मणां विरोधादसंभवादन्यः कर्तेत्युक्तमेव। तूष्णीं निदाने। द्रव्यपृथक्त्वेन मन्त्रावृत्तिः प्राप्ता वचनेन निवार्यते। ताभिः कृत्यमपि तूष्णीम्।

वैकल्पिकं मन्त्रान्तरमाह—

त्रयस्त्रिꣳशोऽसि तन्तूनां पवित्रेण सहाऽऽगहि।
शिवेयꣳ रज्जुरभिधान्यघ्नियामुपसेवतामिति वा।

आदानं पूर्वमन्त्र उक्तं तस्यायं मन्त्रो विकल्पतेऽभिधान्यामेव मन्त्रलिङ्गात्।

पूषाऽसीति वत्समुपसृजति।

गोधुगेव गोसमीपं नीत्वा विसृजति मुञ्चतीति यावत्। पुंस्त्वमविवक्षितमुपसर्जनेन संस्कार्यत्वात्। वत्सेन च दोहार्थं प्रस्रवः साध्यः।

धावन्तं वाऽनुमन्त्रयते।

अध्वर्योरशक्यत्वात्स एव कर्ता मनसा लक्षीकृत्य पठेत्। उपसृष्टां मे प्रब्रूतादिति संप्रैषबलाद्दोग्धा होपसृष्टेति ततोऽध्वर्युः।

विहारं गां चोपसृष्टामन्तरेण मा संचारिष्टेति संप्रे-
ष्यति न दुह्यमानामन्तरेण यन्ति विहारं गां च।

अन्तरेण मध्य उपसृष्टां वत्सेन संगतामुपसृष्टामित्यनेनोपसर्जनसंस्कारेणोपलक्षितां दुह्यमानां गां विहारं चान्तरेण न[1] यान्तीत्युक्तं सर्वेऽपि।

व्यवाये प्रायश्चित्तमाह—

यदि व्यवेयात्सांनाय्यं मा विलोपीति ब्रूयात्।

व्यवेयाद्यः कश्चन तदा सांनाय्यं मा विलोपीत्यध्वर्युर्ब्रूयादिदमेव प्रायश्चित्तम्।

---

१ ख. ग. छ. ट. नयन्ती।

अयक्ष्मा वः प्रजया संसृजामि राय-
स्पोषेण बहुला भवन्तीरित्युपसृष्टाम् ।

गोदुहोपसृष्टेत्युक्ते तामनुमन्त्रयत इत्यग्निममाकृष्यते व्यवहितं वा पूर्वम् ।

ऊर्जं पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो
जीवन्तीरुप वः सदेयमित्युपसन्नाम् ।

दोग्धा दोहार्थमुपविश्यानुमन्त्रयते, उप वः सदेयमिति लिङ्गात् । न वा विधाना-भावात् । स्वयमेव प्रयोजकत्वेन कर्त्रा यत्पुरुषेण प्रयोज्येन कृतं स्वयमेव तत् । तदाऽध्वर्युरुपसृष्टामुपसन्नामनुमन्त्रयते ।

द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहातां धाता सोमेन सह वा
तेन वायुः । यजमानाय द्रविणं दधात्विति दुह्यमाना-
मुत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलमिडां देवीं मधुमतीꣳ
सुवर्विदम् । तदिन्द्राग्नी जिन्वतꣳ सूनृतावत्तद्य-
जमानममृतत्वे दधात्विति धाराघोषमनुमन्त्रयते ।

घोषं शब्दम् ।

दोग्धा हरति ।

दुग्धमिति शेषः । कुम्भीं प्रति नयति दोग्धेत्यत्राऽऽनिधानात्पूर्वमशक्यमध्वर्यो-र्दोग्धा करोत्यन्यदध्वर्युरेवेति ज्ञापितम् ।

तं पृच्छति कामधुक्षः प्र णो ब्रूहीन्द्राय हविरिन्द्रियम् ।

तं गोदुहं कां गामधुक्ष इति पृच्छति । महेन्द्रपदवानपि मन्त्रो ज्ञेयः ।

गोधुक्प्रत्याह—

अमूं यस्यां देवानां मनुष्याणां
पयो हितमित्यसाविति गोधुगाचष्टे ।

अध्वर्युं प्रति किममूमिति नाम गृह्णातीति ब्राह्मणं द्वितीयान्तं नाम गृह्णाति गङ्गामित्यादि ।

सा विश्वायुरिति प्रत्युच्य ।

अध्वर्युः प्रतिवचनं दत्त्वा ।

देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण
शतधारेण सुप्वेति कुम्भ्यामानयति ।

---

१ च. °त्रत्र नि° । २ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. °मामिति । तं ।

दुग्धमिति शेषः । सपवित्रायां कुम्भ्याम् ।

यदन्यत्संप्रैषात्तेनोत्तरे दोहयति ।

संप्रैषव्यतिरिक्तेन दोहनविधिना द्वे गावौ दोहयति । उपसृष्टां मे प्रब्रूतादिति यत्रै-कस्मिन्द्रव्य इत्यादिन्यायस्य विलक्षणता क्रियाऽव्यवधानेन द्रव्यपृथक्त्वेन बाधमाशङ्क्य विजातीयक्रियाभ्यः पूर्व[२]मेव कृतस्य प्रैषस्याविवक्षितोद्देश्यविशेषणत्वेनैव विभवैस्तदर्थ-त्वात्पुनःप्रैषाप्राप्तिरिति भावः । पूषाऽसि न विहारमिति संप्रैषस्यापि न प्राप्तिः पूर्ववत् । अयक्ष्मा वः । ऊर्जं पयः० । द्यौश्चेमं० । उत्सं दुहन्ति० । कामधुक्षः० । अमूं य० । सा वि० । देवस्त्वा० । एतैर्मन्त्रैर्द्वे दोहयति ।

तत्र विशेषमाह—

सा विश्वव्यचा इति द्वितीयां[४] सा विश्वकर्मेति तृतीयाम् ।

अध्वर्युप्रतिवचने विशेषो गोदुहा द्वितीयान्तनामग्रहणेऽपि यथा नाम यदि न तादृक्संकेतस्तदा यमुनां सरस्वतीमिति क्रमेण दोग्धा वर्णत्रयान्यतमो वा सच्छूद्रो वाऽग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छूद्र इति विशेषप्रतिषेधाच्छूद्रोऽप्यधिक्रियते तस्य मन्त्रोच्चा-रणमपि स्थपतिवत् ।

तिस्रो दोहयित्वा बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाप्यायतां पुनर्व-त्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्पतामिति त्रिः संप्रेष्यति ।

अत्र संप्रैषार्थस्य कर्तुमशक्यत्वान्न दृष्टार्थोऽयं प्रैषः । यतः कल्पतामिति पुनर्दोह-सामर्थ्यमाशास्यते । अतो मन्त्रमेवोच्चारयेदित्यर्थः । अथ वा बहु दुग्धीत्येतावान्संप्रैष इतरदनुवादमात्रं स्तुतिरिति गोदुहं प्रति प्रैषः ।

विसृष्टवागनन्वारभ्य ॥ १० ॥ उत्तरा दोहयति तूष्णीं वा ।

दोहनपक्षे पूर्ववदेव मन्त्राः । वाङ्नियमान्वारम्भत्यागमात्रमधिकं, पुनरपि सा विश्वा-युरित्यादि *पुनरावर्तनीयं षडधिकास्वपि, तथैव विगृह्य दोहेऽपि । अत्र दोहस्य तूष्णीं-पक्षे मन्त्रवर्जं सर्वं गृह्यते षण्णां गवां दोहनं नित्यमुत्तरा दोहयति सर्वासु दुग्धास्वित्यत्र संख्याया अदर्शनाच्छास्त्रान्तरेण गवाधिक्यमुक्तं तदप्यनुज्ञातम् । षण्णां मध्ये कति-पयीनामभावे विगृह्य दोहनं व्याख्यातमेव । नामानि तु श्वेतां पीतामित्यादिगुणैर्ज्ञेयानि । सर्वाभावे लौकिके पयसि तदभावे दधिन वा सर्वमन्त्राज्ञपतीत्ययमर्थो बौधायनभरद्वा-

---

* पुनःशब्दोऽधिक इति प्रतिभाति ।

---

१ क. ख. ग. च. ट. ड. °क्षता । २ क. ग. च. ठ. डं. °मेवाहृ° । ३ ख. °वत्वस्य स° । छ. ट. °वता स° । ४ क. ग. त. छ. ट. ठ. ड. °पि प्रा° ।

आदिभिरुक्त आपदि ज्ञेयः। यजुष्करणं सूत्रकारस्यानभिमतमपि लोकगर्हापरिहारार्थमपि कर्तव्यम्।

सर्वासु दुग्धासु हुतः स्तोक इति विप्रुषोऽनुमन्त्रयते।

द्यावापृथिवीभ्यामिति मन्त्रान्तः। विप्रुषः स्कन्ना दोहबिन्दवो यदि सन्ति।

द्यौश्चेमं यज्ञमिति सांनाय्यम्।

अनुमन्त्रयत इत्यनुषज्जते।

दोहनꣳ संक्षाल्य संपृच्यध्वमिति कुम्भ्यामानयति।

दोहनं दोहनपात्रमद्भिः प्रक्षाल्यान्तरे वाऽऽलोड्य सातय इति मन्त्रान्तेन तत्प्रक्षालनोदकमधिश्रितसांनाय्यकुम्भ्यामानयति। दोहनमिति द्वितीयानिर्देशात्संक्षालनेन तस्य प्रतिपत्तिर्निनयनेन संक्षालनस्य प्रतिपत्तिरिति गम्यते। प्रक्षालननाशे पुनः प्रक्षालनं कुम्भ्यामानयतीति नास्ति विद्यमानस्य कुम्भ्यामभिकरणे प्रतिपत्तिमात्रविधानान्न त्वानयनविधिप्रयुक्तं तत्।

श्रपयित्वा तूष्णींकेन सर्पिषाऽभिधार्य।

सम्यक्पक्त्वा तूष्णींकेन मन्त्रवर्जितेन विधिना संस्कृतं तूष्णींकं तेन स्मार्तावृता संस्कृतेनेति गम्यते। अन्यथा पदं व्यर्थं स्यात्तूष्णीमि(केने)ति। सर्पिषेति जातिवचनो लौकिकं घृतमाह। अतस्तेन कुम्भीगतसांनाय्यमभिधार्याभिचारयेत्। अपूर्वत्वाद्विधिः।

इꣳह गा वृꣳह गोपतिं मा वो यज्ञपती रिषदिति
प्राचीनमुदीचीनं प्रागुदग्वा कर्षन्निवोद्वासयति।

प्रागुदगीशान्ययं त्रिप्रकारो विकल्पः। नपुंसकनिर्देशात्कुम्भ्या सह सांनाय्यमित्यवगम्यते। कर्षन्निव वर्त्म कुर्वन्निवोद्वासयति अङ्गारेभ्य उत्कृष्योक्तदिग्भागं प्रति निर्गमयति। आर्थिकं स्थापयतीति मन्त्रान्तेनोत्कर्ष्यमाणस्य संनिपातः—

पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविरातञ्चनमेकस्या द्वयोस्तिसृणां
वैकाहे त्र्यहे ऽयहे वा संततमभिदुग्धमौपवसथाद्भवति।

औपवसथ्यात्पूर्वेद्युश्चतुर्दश्यां दुग्धं लौकिकं गोपयो दधि कृत्वा हविरातञ्चनं सायंदोहातञ्चनमङ्गत्वेन दधित्वलक्षणविकारजनकमौपवसथ्यो यष्टव्यानां देवतानां योऽग्निसमीपे वासः स उप वसथस्तत्संबन्ध्यहरौपवसथमन्वाधानदिनमिति यावत्। तस्मात्पूर्वेद्युर्दुग्धमातञ्चनार्थं दधि संपादितं भवति। तत्रैकस्ये(स्या इ)त्यादिविकल्पे नैकः पक्षो त्र्यह इत्यादि द्वितीय एतयोः कालभेदाद्विरोधादेव विकल्पो वाशब्दयोरन्यत्रान्वयात्। द्वितीये पक्षे तु संततमभिदोहोऽत्रापि पूर्वेद्युरित्यनुवृत्तिः। यद्येकस्या गोस्तद्दधि तदा चतुर्दश्यां प्रातर्दुग्ध्वा तस्मिन्नेव दोह आतञ्चनेन दधिकृते

---

१ छ. ठ. °श्यां वा प्रा°।

सायमभिदोग्धि। तथा त्रयोदश्यां द्वादश्यां वा प्रातर्दुग्ध्वा दधिकृते तत्रैव सायं प्रातः संततमभिदोग्धि, तथाऽपि चतुर्दश्यां त्रयोदश्यां द्वादश्यां वा प्रातर्दुग्धे दध्नि पुनर्द्वे संततमभिदोग्धि। एवं तिसृणामपि। एवंरूपेण द्वितीयः पक्ष आपस्तम्बे दृष्टः।

सोमेन त्वाऽऽतनच्मीति तेन शीतं बुध्नं कृत्वाऽऽतनक्तीन्द्रस्य त्वा भाग१ सोमेनाऽऽतनच्मीति वा।

इन्द्राय दधीति मन्त्रान्तः। पूर्वस्योभयत्र महेन्द्रपदं महेन्द्रयाजिनस्तेन पूर्वकृतेन दध्नाऽऽतनक्ति दधित्वलक्षणं विकारं प्रापयति। शीतं बुध्नं कृत्वा कुम्भ्या यावदधस्तात्कुम्भी न शीता तावदातञ्चने कृते पयो विकृतिं गच्छेन्न दधि भवेत्तदर्थं शीतमित्युक्तम्।

आतञ्चनदध्यभावे वैकल्पिकानि पञ्च द्रव्याण्याह—

तण्डुलैः पर्णवल्कैः कलैर्बदरैः पूतीकैर्वा।

मन्त्रस्तु पूर्वोक्त एव। पर्णवल्कैः पर्णत्वगवयवैः कलैर्ग्राम्यैर्बदरैर्बदरैरारण्यैः पूतीकैः सोमप्रत्याम्नायौषधिखण्डैः।

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनुसंतनोमीत्यग्निहोत्रोच्छेषणमानयति तूष्णीं वा।

अग्निहोत्रोच्छेषणमग्निहोत्रे हुते यदुच्छिष्यते स्थालीगतमिति केचित्स्रुग्गतमिति न्याय्यं वाजसनेयिश्रुतेश्च ततस्यां कुम्भ्यामानयति प्रापयति मन्त्रेण तूष्णीं वा। अग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्तीति विद्यमानस्योच्छेषणस्य प्रतिपत्तिः संस्कारो दोहस्य। तेन नोच्छेषणनाशे बौधायनोक्तमिव पुनरग्निहोत्रम्। उच्छेषणाभावेऽनुग्रहमाहाऽऽपस्तम्बः—'उच्छेषणाभावे तण्डुलैरातञ्च्यात्तण्डुलाभाव ओषधीभिः' इति। एताभ्यां तूष्णीमेव। सौम्ये पयसि प्रतिनिधिनैवाऽऽतञ्चनं भवति। अत एव ज्ञायते न पुनरग्निहोत्रं होतव्यमुच्छेषणनाश इति। यवाग्वाऽग्निहोत्रहोमोऽमावास्यायां रात्रौ स्वयं यजमानस्य संनयतो नैमित्तिको नोच्छेषणप्रयुक्त उच्छेषणं चानुनिष्पादि वाजिनवत्तस्येयं प्रतिपत्तिरग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्तीति द्वितीयानिर्देशात्संस्कारोऽयं दोहस्यापि आनयतेर्द्विकर्मकत्वान्मन्त्रलिङ्गाद्यज्ञस्य संतत्या इति ब्राह्मणाच्च यज्ञेनाग्निहोत्रिणाऽस्य यज्ञस्य सांतत्यसंस्तुतेः। न ह्यग्निहोत्रोच्छेषणप्रतिपत्तिर्दर्शपूर्णमासब्राह्मणप्रतिपाद्या भवति। ततस्तु संस्कारलोपो मा भूदिति प्रतिनिधिराश्रित आपस्तम्बाचार्येण। नोक्तस्त्वस्मदाचार्येण प्रतिनिधिर्न्यायेन लौकिकी यवागूस्तत्प्रकृतितण्डुला अन्यास्तत्सदृशा ओषधयो वा प्राप्नुवन्त्येवेति।

---

१ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. ट. ठ. ड. °मेन त्वाऽऽत°।

आपो हविःषु जागृत यथा देवेषु जाग्रथ। एवम-
स्मिन्यज्ञे यजमानाय जागृतेत्यपिधानार्थे पात्रेऽप आन-
यत्यदस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञायापिदधाम्यहम्।
अद्भिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः परिशेरत इत्यपिदधाति।

अयस्पात्रेण दारुपात्रेण वेति श्रुतेरायसे दारुमये वा।

तयोरभावे विशेषमाह—

यदि मृन्मयꣳ स्यात्तृणं काष्ठं वाऽनुप्रविध्येत्।

पात्रे मृन्मये प्रक्षिपेत्।

इमौ पर्णं च दर्भं च देवानाꣳ हव्यशोधनौ। प्रातर्वेषाय गोपाय
विष्णो हव्यꣳ हि रक्षसीत्युन्मुच्य शाखापवित्रं प्रज्ञातं निदधाति।

पलाशशाखापवित्र एवायं मन्त्रो न शमीशाखापवित्रे लिङ्गविरोधात्। तत्र तूष्णीमेव निधानं पूर्वत्रापि निधानमेव मन्त्रेण न तून्मोचनम्।

विष्णो हव्यꣳ रक्षस्वेति सांनाय्यं गार्ह-
पत्यदेश उपरि निदधाति ॥ ११ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

शिक्यादौ स्थापयति। अत्र सांनाय्येऽनुग्रहं बौधायनः—दुग्धमलभमानस्य वत्सापाकरणप्रभृतिमन्त्रान्संधयेदिति[1] बौधायन आसेचनप्रभृतीति शालीकिरिति। गवामभावे दोहाशक्तौ वा दुग्धमेव ग्राह्यं, तत्रैव प्रागुक्तसंस्काराः कार्याः। आचार्यस्य तु दुग्धे दोहनमन्त्रप्रयोगस्यानिष्टत्वाद्द्वाराभावे सति शालीकिमतमिष्ट-माचार्यस्याऽऽसेचनगोदोहनप्रक्षालननिनयनं तत्प्रभृति मन्त्रैः कार्यम्। दध्नि[2] प्रति-निधिभूते तु नैव यजुष्क्रिया बौधायनपक्षादन्यत्र पक्ष आचार्यपक्षे च नेति ज्ञेयम्।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां
महादेवकृतायां प्रथमप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पटलः।

अन्याꣳ शाखामाहृत्य तेनैव कल्पेन तया दर्भैर्वा
प्रातर्दोहाय वत्सानपाकरोति यथा सायंदोहाय।

तेनैव कल्पेन पलाशशाखां शमीशाखां वाऽऽहरतीत्याद्युक्तेनाऽऽहरणेन संबद्धं

---

१ ङ. °न्सादये°। २ क. ग. च. ठ. ड. दधिप्र°।

वत्सानपाकरोत्येतद्यथा सायं दोहायेत्यनेन संबध्यते । दोहायेति वदता दोहात्पूर्वतनः सर्वोऽपि विधिः समान इत्युक्तम् । तन्मध्ये देवो व इति प्रस्थापनमेकस्या उपस्पर्शनं प्रस्थितानुमन्त्रणं चार्थलुप्तानि न विद्यन्ते । अन्यत्सर्वं क्रियत उपगूहनान्तं, तस्या अपि शाखायाः प्रस्तरेण सह प्रतिपत्तिः । यदा तु दर्भैर्वत्सापाकरणमिति पक्षस्तत्र न पुनः शाखाहरणं प्रयोजनाभावात् । शाखापवित्रस्य च पूर्वस्यैव मन्त्रलिङ्गाद्विधानात्स्थितिरुत्तरदोहार्थम् । अत्राऽऽरण्याशनपरिस्तरणं यद्यपि विधेयमस्मिन्समये तथाऽपि सायंदोहस्य प्रातर्दोहस्य च समानं विधानमौपदेशिकमेवेति दर्शयितुं न व्यवधानेनैकप्रकरणतया प्रदर्श्येते । तथोभौ सायंप्रातर्दोहौ सांनाय्यमतोऽप्यव्यवधानेन व्याख्येयौ ।

तत्रापि क्रमविशेषं वक्तुमाह—

उपधाय कपालानि प्रातर्दोहं दोहयति
तस्य सायंदोहेन कल्पो व्याख्यातः ।

स्पष्टमेतत् ।

विशेषमाह—

अप्रस्रꣳसाय यज्ञस्योखे उपदधाम्यहम् । पशुभिः
संनीतं बिभृतामिन्द्राय शृतमिति मन्त्रान्तꣳ संनमति ।

एवं पाठेन पठतीत्यर्थः ।

विशेषान्तरमाह—

उदगग्रꣳ शाखापवित्रमादधाति ।

सायं दोहे प्रागुदगग्रमत्रोदगग्रमिति विशेषः । संक्षालननिनयनान्तं समानं, तूष्णीकेनेत्येतन्नास्ति स्थालीगतेनाभिघारणस्याभिधास्यमानत्वात् ।

विशेषान्तरमाह—

नाऽऽतनक्ति ।

अर्थलुप्तस्यानुवादोऽयमग्रिमपदार्थनिवृत्त्यर्थम् । तेनाग्निहोत्रोच्छेषणानयनमपिधानं शाखापवित्रनिधानं सांनाय्यनिधानं च निवर्तन्ते । एवमुभौ दोहावुक्तौ दर्शमात्रं प्रकृत्य संनयतः सांनाय्यमिति ।

इदानीं संनयदसंनयतोर्विभागमाह—

नासोमयाजी संनयेदथो खल्वाहुः कापेया संनेयमेवासोमयाजिनेति ।

नासोमयाजी संनयेदित्यस्मच्छाखास्थमथो खल्वाहुरिति शाखान्तरस्थमथो खलु कल्पान्तरं कापेयशाखिन आहुः, तत्किं, संनेयमेवेत्यादि । तथा च विहितप्रतिषिद्धत्वादसोमयाजिनोऽपि विकल्पः ।

असोमयाजिनः सांनाय्ये देवतामाह—

ऐन्द्रꣳ सांनाय्यꣳ सोमेनेष्ट्वा महेन्द्रं यजेत ।

व्यवस्थिते देवते सोमेनेष्ट्वैवानन्तरे दर्शे महेन्द्रं यजेत। सोमात्पूर्वमिन्द्रमेवानन्तरं पूर्वकृतसांनाय्योऽकृतसांनाय्यो वा महेन्द्रमेव यजेत ।

इदानीं स्वशाखीयं सोमयाजिनः पक्षान्तरमाह—

अपि वा संवत्सरं द्वौ वेन्द्रामिष्ट्वाऽग्नये व्रतपत-
येऽष्टाकपालं निरुप्य[1] कामं महेन्द्रं यजेत ।

पूर्वं कृतसांनाय्यो वाऽकृतसांनाय्यो वा सोमेनेष्ट्वाऽपि संवत्सरं द्वा वा संवत्सराविन्द्रमेव सांनाय्येनेष्ट्वाऽग्नये व्रतपतयेऽष्टाकपालामिष्टिं कृत्वा ततो महेन्द्रं यजेत काममिति सत्यामिच्छायामग्नय इत्यादीष्टिस्ततो महेन्द्रयागः । असत्यां तु नेष्टिर्न महेन्द्रयागोऽपि त्विन्द्रयाग एवेति सूचितम् । कथं, निरू(रु)प्येति ल्यपाऽधिकारसंपादकत्वात् (त्वं) वदता पौर्वापर्यमेव दर्शितं, तेन नेयं नैमित्तिकेष्टिः संवत्सरेऽतीते विधीयतेऽपि तु महेन्द्रापेक्षायामेव विधीयत इति व्याख्यानलाभात् ।

कल्पान्तरमाह—

और्वा गौतमो भारद्वाजः शुश्रुवान्ग्रामणी
राजन्य इति सर्वत्र कामं महेन्द्रं यजेरन् ।

इति एत इत्यर्थे वार्थे वा । और्वादयस्त्रयस्तद्गोत्राः शाखान्तरोपात्ता अन्ये स्वशाखायां गतश्रीशब्देनोपात्ताश्च 'त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्' इत्यादिना । शुश्रुवान्सर्ववेदांस्त्रीन् । ब्राह्मणे 'यमृषयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूꣳषि । सा हि श्रीरमृता सताम्' इति श्रुतेः । गता प्राप्ता श्रीर्येन स गतश्रीः । शुश्रुवान् । 'शुश्रुवाꣳसो वै कवयः कविः क्रान्तदर्शनः' इति निर्वचनमपि । ग्रामणीर्महत्तमो वैश्यानां परमसमृद्धौ श्रीशब्दः स्पष्ट एव । राजन्योऽभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्रः । सोऽपि महदैश्वर्ययोगाद्गतश्रीः । एते षडपि । सर्वत्रेति सोमात्पूर्वमपि पश्चाच्चेन्द्रमेव महेन्द्रमेव वा सांनाय्येन स्वेच्छयैव यजन्त्वित्यर्थः । अत्र याजमान आरण्याशनम् ।

एवं प्रासङ्गिकं समाप्य सायंदोहानन्तरं कर्तव्यमाह—

परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितोऽग्निर्यजमानं भुनक्तु ।
अपाꣳरस ओषधीनाꣳसुवर्णो निष्का इमे यजमान-
स्य सन्तु कामदुघा अमुत्रामुष्मिँल्लोक इति संप्रेष्यति ।

अनियतकर्तृकं परिस्तरणं परिस्तृणीतेत्यादिबहुवचनेनोक्तम् । तत आग्नीध्रोऽन्यो वार्त्विकपरिस्तृणाति । दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना नेति भाष्यकृत् । तदिदं व्याख्यानं

१ क. ग. च. छ. ज. झ. ञ. ट. ड. ढ. निरूप्य ।

नानुमन्यन्तेऽन्ये प्रेष्यस्य कर्मकर्तुरनिर्देशादध्वर्युसमाख्या च केन बाध्यताम् । न च प्रैषसामर्थ्येन बाध इति वाच्यं, प्रैषस्याऽऽत्मानं प्रत्यपि दर्शनात्त्वयमग्निहोत्रहोमे चोद्धरेत्युन्नयेत्यात्मविषयत्वदर्शनात् । न च प्रैषवैयर्थ्यम् । स्मृतिर्हि यथाऽन्यस्य निगदेन जन्यते तथा स्वस्यापि जन्यमाना दृष्ट एव संस्कारो भवेत् । तथोक्तं कात्यायनेन ‘ यथा प्रेषितमन्यः करोति पराधिकारात्तथा स्वयं वा करोत्यविरोधात् ’ इति । भारद्वाजेनापि—‘ आग्नीध्र एतानि कर्माणि कुर्यादित्येकमध्वर्युरित्यपरम् ’ इति । सन्ति प्रैषवचनानि च प्रैष्यस्याभावेऽपीति सूचितमेव भगवता परिभाषायाम् । * यत्प्रैषस्य परप्रत्यायनार्थस्य यजुर्वेदविहितस्यापि सामर्थ्यादुच्चैरुच्चारणे प्राप्तेऽपि यदयमन्यत्र प्रवरसंवादाश्रावणप्रैषेभ्य उपांशुत्वं यजुर्वेदविहित इत्याह । तेन ज्ञापयत्यात्मानं प्रति प्रैषेऽप्युच्चैरुच्चारणं विधानसामर्थ्येन निर्देशादन्य इति । परिभाषाकरणाच्चानिर्दिष्टकर्तृके याजुर्वेदिकेऽध्वर्युरेव कर्तेति सूत्रकृतो मतम् ।

परिस्तरणप्रकारमाह—

दर्भैरग्नीन्परिस्तृणाति ।

परिभोजनीयैर्दर्भैरुपादेयविशेषणविवक्षया बहुत्वं विवक्षितं, तेनैकैकस्मिन्भागे चत्वारो दर्भा आचारान्न्यायेन तु बहुत्वं त्रित्वे पर्यवस्यति ।

क्रममाह—

आहवनीयं परिस्तीर्य गार्हपत्यमथ दक्षिणाग्निं गार्हपत्यं वा परिस्तीर्य दक्षिणाग्निमथाऽऽहवनीयम् ।

पूर्वो मुख्यक्रमो द्वितीय आधानक्रमो विशेषाद्विकल्पः । यदपि श्रूयते ‘उपस्तीर्यः पूर्वश्चाग्निरपरश्चेत्याहुः ’ इति तत्रापि पूर्वं इति पूर्वभागे पूर्वमाहित इति व्याख्यानसंभवात् । सभ्यावसथ्ययोस्तु क्रमेणात्रैवेति ज्ञेयम् ।

परिस्तरणसंनिवेशविशेषमाह—

उदगग्राः पश्चात्पुरस्ताच्च भवन्ति ।

पश्चाच्चेति मध्ये चकारः पश्चात्पुरस्तादित्येकपदभ्रमनिवारणार्थम् । दक्षिणत उत्तरतस्तु प्रागग्रा इत्यर्थसिद्धम् । नात्रोत्तराधरभावोऽविधानात् । अत्र भरद्वाजेनोक्तं ‘दक्षिणः पक्ष उपरिष्टाद्भवत्यधस्तादुत्तरः’ इति । सूत्रकृता स्मार्ते नियमविधानादनियमः श्रौत इति गम्यते ।

---

* यत्पदमधिकम् ।

---

१ क. ख. ग. च. छ. ठ. ड. °षाकार° ।

ननु पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिकरणमिति वक्ष्यति, प्रकृते दर्शतन्त्रं दर्शयता कथं नोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—

एतत्कृत्वोपवसत्यमावास्यायाम् ।

सत्यं तत्रोच्यते शाखान्तरीयं तदनेन विकल्पते । कुतः, अस्मच्छाखायामेतदेव कृत्वोपवसतीति यत उक्तम् । अयमाशयः—न चायमध्वर्योरुपवासविधिर्न तस्य याजमानधर्मत्वात्तस्मादुपरतेऽध्वर्योरुप वा समीपे निवासो वा विधीयते । स च पूर्वोक्तपाठक्रमेण परिस्तरणान्ते प्राप्नोति तत्रैतदित्यनूद्यते, तदनर्थकं सदेतदेवेति साधारणमन्यशाखाविधिपरिसंख्यार्थमिति गम्यते । न च पाठेन श्रुतेरपरिसंख्येति वाच्यम् । वाशब्दमप्रयुञ्जानेनैतादृश्याः श्रुतेरेवानुवादो दर्शितः । सा श्रुतिरेतत्कृत्वोपवसत्यमावास्यायामिति । सा च ततोऽपि श्रुत्यन्तरात्प्राप्तममावास्यायां वेदिकरणं तत्प्रतिषेधति, न तत्र वाशब्दापेक्षा, विहितप्रतिषिद्धत्वादस्मच्छाखायां विकल्पो भवतीति नात्र वाशब्दो नापि वेदिकरणसमयेऽपीति श्रुतिभिरेव विकल्पो दर्शितः । पूर्वेद्युर्वेदिकरणमपि बर्हिषः पूर्वं वेदादनन्तरमित्यपि वक्ष्यते । भाष्यकारेणैक एव प्रयोगो बर्हिष आहरणात्पूर्वतनः प्रदर्शितः प्राथम्यात् । न चान्तर्वेद्ययनयः सादयति तथाचान्तर्वेदि शाखाया इत्यनुवादबलाद्वेदिकरणं पूर्वेद्युरेवामावास्यायामिति वाच्यम् । प्रथमानुवादेन पौर्णमास्यामपि प्राप्नोतीति नायं मुख्योऽनुवादोऽपि तु वेदिशब्देन वेदिदेशग्रहणम् । यथा विध्यपराधेऽग्निहोत्रेऽन्तःपरिधि निनयेदिति देशलक्षणा तथैवात्रापि ततो न काचिदनुपपत्तिः ।

ननु पौर्णमास्यामपि मन्त्रब्राह्मणानुसारेण सांनाय्यप्रयुक्तं विहायान्यदस्त्येव समानं तत्कथममावास्यायामित्युक्तं व्यावर्त्याभावादित्याशङ्क्य शाखान्तरविधिवशात्तु न समानं पौर्णमास्यामित्याह—

पौर्णमास्यां तु ।

त्विति मन्त्रब्राह्मणोक्तपदार्थक्रमानिवृत्तिः क्रियते ।

कथं तत्राऽऽह—

पूर्वेद्युरग्न्यन्वाधानमग्निपरिस्तरणं च ।

एतावदेव पूर्वेद्युरित्यर्थः ।

पदार्थान्तरं तु कुत्र, तत्राऽऽह—

श्वो भूत इध्माबर्हिर्वेदं च करोति ।

श्व इत्यव्ययमागाम्यनन्तरादिनाधिकरणत्वप्रतिपादकमुत्तरत्राव्यवहितेऽह्नीत्यर्थः । भूते प्राप्ते भूप्राप्ताविति स्मरणात् । इध्मादि करोति शाखान्तरीयविधिवशादित्यर्थः ।

ननु मन्त्रब्राह्मणपाठप्राप्तः पदार्थक्रमः शाखान्तरीयश्रुत्या यद्यपि बाध्यते तथाऽपि पूर्वेद्युरिध्माबर्हिः करोति । यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोपवसतीतिश्रुत्या विहितस्य कथं

बाधनं, न च तत्सांनाय्यसमभिव्याहारात्संनयत एवेति वाच्यं, तथा सत्यसंनयतो दर्शेऽपि न स्यात्तथा चामावास्यायामित्यविशेषोपसंहारोऽपि न स्यात्तौ च समानविधानाविति परिभाषितत्वाच्च । किंच ' बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामेतद्ध्येतयोरायतनमुपस्नीर्यः पूर्वश्च ' इत्येतत्क्रमसादेश्यानुगृहीतालिङ्गेन सांनाय्यसंनिधेः शैथिल्यान्निरङ्कुशा श्रुतिः पूर्वेद्युरिति प्रवृत्ता कथं बाध्येतेति तत्राऽऽह—

सद्यो वा ।

करोतीत्यनुवर्तते । श्रुत्योः समानबलत्वाद्विकल्प इत्यर्थः । समानेऽह्नि सद्य इध्माबर्हिर्वेदं चान्वाधानदिने यथाऽस्मच्छाखायां विहितं तथा कार्यं न श्वो भूत एवेत्याशयः ।

ननु सद्यस्कालपौर्णमास्यामपि पूर्वेद्युर्वा सर्वं प्राप्नुयादिति तत्राऽऽह—

सर्वं क्रियते* ॥ १२ ॥ सद्यस्कालायामुपरिष्टाद्वेदकर्मणोऽग्नीन्परिस्तृणाति ।

सद्यस्कालत्वेनोपवसथयजनीयदिनयोः समानमेकमेव दिनमित्येवंरूपेण प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रवृत्तया सद्यस्कालसंज्ञया सर्वं सद्य एव । सर्वमिति पूर्वेद्युः परेद्युः शास्त्रान्तरवशात्प्राप्तमेकस्यामेव सद्यस्कालायां तिथौ करोति न तिथिद्वय इति भावः । भारद्वाजेनोक्तं 'सद्यस्कालां पौर्णमासीम्' इति, तदपि चेदनुसंधेयं तर्हि पूर्वसूत्र एवं व्याख्या— सद्यो वेत्येतावत्सूत्रं पूर्वेद्युः श्वो भूते चोक्तं समानेऽह्नि पूर्वेणाह्ना परेण वा करोति । पूर्वेण यदा तदा पूर्वोक्त एव द्वितीयोऽन्यन्वाधानमिध्माबर्हिराहरणं वेदकरणं परिस्तरणमुपवासः श्वो भूते कर्मणे वामित्यादि यथापाठमेव पक्षो वैकल्पिकः । परेणाह्ना समानेऽह्नि यदा तदा सद्यस्कालां पौर्णमासीमिति भारद्वाजोक्तः पक्षस्तृतीयः । यजनीय एव दिनेऽन्वाधानमिध्माबर्हिर्वेदं परिस्तरणं च करोतीत्यर्थः । सूत्रान्तरेऽयं पक्षः पूर्वतनाभ्यां पक्षाभ्यां समविकल्पतया पौर्णमासीमात्रनिष्ठतया व्याकृतो व्यवस्थयोक्तः । सर्वं करोति सद्यस्कालायामिति पक्षः सद्यस्कालायामेवेति व्याख्यातः । अत्र भाष्यकृता सद्यो वेति द्वितीयपक्षस्य पूर्वपक्षतया कृतस्य निराकरणेन सद्यो वेति व्याख्यातं, तेनैक एव पक्षः स्थापितस्तद्व्याख्यानं सूत्रकृतः प्रयत्नाधिक्यस्य सार्थक्यासंपादकत्वादुपेक्ष्यम् । सूत्रान्तरेषु चैतयैव विधया नानापक्षस्वीकारात् । सद्यस्काले सायमग्निहोत्रानन्तरं प्राप्तं परिस्तरणं तत्तत्कालालाभेऽपि पदार्थक्रमेणैव कार्यं न्यायबलेनेति दर्शयितुं सद्यस्कालायामुपरिष्टाद्वेदकर्मणोऽग्नीन्परिस्तृणातीति दर्शितं, कालाभावेऽपि क्रमपदार्थयोरुभयोर्लोपो मा भूदिति । अत्र सद्यस्कालपौर्णमास्यामयमपरो विशेषः ।

संग्रहः—श्वःपदं लुप्यते मन्त्र उभावग्नी च सर्वशः ।
नोहोऽस्ति प्रकृतौ नापि विकृतौ तद्विकारतः ॥

---

*टीकापुस्तकेषु क्रियत इति स्थाने करोतीति वर्तते ।

इति पूर्वेद्युर्विधिः समाप्तः ।

अथ श्वो भूते विधिः ।

प्रातरग्निहोत्रꣳ हुत्वोदित आदित्ये पौर्णमास्या-
स्तन्त्रं प्रक्रमयति प्रागुदयादमावास्यायाः ।

अत्राविशेषात्प्रातरग्निहोत्रं हुत्वोदित इति श्रवणात्पर्वद्वयेऽपि पूर्वमुदयाद्धोमनियमः । तन्त्रोपक्रमे तु व्यवस्थेति समञ्जसं सूत्रम् । उदित आदित्ये प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पौर्णमास्यास्तन्त्रमित्येतत्तु व्याख्यानमसमञ्जसम् । प्रक्रमयतीति स्वार्थे णिच्, परिकर्मिणः प्रक्रमार्थं प्रेरयतीत्यर्थो वा ।

कर्मणे वामिति पाणी प्रक्षाल्य ।

शकेयमित्यन्तः । अद्भिः प्रक्षालनमदृष्टसंस्कारः कर्मणि शक्तत्वलक्षणो मन्त्रलिङ्गाद्वाक्यशेषाच्च । अत एव नोलपराजिस्तरणमात्रात्पूर्वभावित्वेन तावन्मात्राङ्गमपि तु सर्वयज्ञार्थत्वेनाङ्गमिति न्यायसिद्धम् ।

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि
संतत्यै त्वा यज्ञस्येति गार्हपत्यात्संततामुलपराजीꣳ
स्तृणात्याहवनीयात्तूष्णीं दक्षिणां तूष्णीमुत्तराम् ।

गार्हपत्यायतनादारभ्याऽऽहवनीयायतनमा मर्यादीकृत्य विच्छेदवर्जितां शुष्कदर्भपङ्क्तिं तनोति । तूष्णीमिति प्रत्येकश्रुतिपाठस्य शाखान्तरीयस्य प्रदर्शनार्थम् । किं प्रयोजनं पाठप्रदर्शनस्य, तूष्णीमिति श्रुत्या न्यायप्राप्तमन्त्रावृत्तिनिवारणं यथा स्यादिति । तथा हि राज्या भूतभाव्युपयोगाभावान्न द्वितीयया संस्कार्यत्वं बोध्यते, गार्हपत्याहवनीययोरपि पञ्चमीनिर्दिष्टयोर्न संस्कार्यत्वं मन्त्रान्तयोरप्रतीतेश्च यज्ञस्य संतानकरणमात्रं प्रतीयते यज्ञस्याविच्छेदायेति वाक्यशेषाच्च । तस्मादारादुपकारकं प्रधानकर्म । तथा चास्मच्छाखायां यद्यप्याहवनीयात्संतनोतीत्येतावतैकं कर्म विधीयते तथाऽपि शाखान्तरे गुणभेदेन द्वे अन्ये दक्षिणोत्तरे राजी विधीयेते । तथा च त्रीण्येतानि प्रधानकर्माण्येवेति । यत्रैकस्मिन्निति न्यायेन मन्त्राभ्यासनिवारणं न संभवति, ततस्तु प्रतिप्रधानमन्त्रावृत्तिरिति मन्त्रावृत्तौ प्राप्तायां तूष्णीमिति पाठप्रदर्शनमावृत्तिनिवारणार्थमिति सिद्धम् ।

दक्षिणेनाऽऽहवनीयं ब्रह्मयजमानयोः सदने करोति ।

आहवनीयस्यादूरे दक्षिणभागे याज्ञिकैस्तृणैरुपवेशनार्थमासने करोति । ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्येति दर्शनात्तृणमये आसने । तत्रारत्निपरिमाणाहवनीयायतनस्य दक्षिणत आञ्जस्येनोभयोरुपवेष्टुमशक्यत्वात्साक्षाद्व्यवधानयोश्चाग्रिमे सूत्रे पूर्वं ब्रह्मणेऽपरं

यजमानायेति निवारितत्वादुभयोर्मुख्यदक्षिणावस्थितित्यागायोगादन्यतरस्य प्राप्तावपि प्रथमस्य ब्रह्मण एव मुख्यं यजमानस्य तदनुरोधेन किंचिन्निर्ऋतिकोणेऽपि च न दुष्यति। तथा च 'दक्षिणतआयतनो वै ब्रह्मा' इति तथा 'दक्षिणतःशय एतद्वै यजमानस्याऽऽयतनम्' इति च समानश्रुत्योरपि दक्षिणं वेद्यंसं श्रितो यजमान इति श्रुत्यन्तराद्विरोधपरिहारोऽपि दृश्यते।

पूर्वं ब्रह्मणेऽपरं यजमानाय।

चतुर्थ्यौ तादर्थ्ये। अत्र ब्रह्मयजमानयोः सदने पूर्वापरे करोतीति व्याख्यातमेतत्।

उत्तरेण गार्हपत्यं दर्भान्सꣳस्तीर्य द्वंद्वं पात्राणि प्रक्षाल्य न्यञ्चि प्रयुनक्ति।

प्रागग्रानुदगग्रान्वा परिभोजनीयेभ्यो दर्भानास्तीर्य तेषु पात्राणि प्रयुनक्ति स्थापयति। उत्तरेणेत्यदूर उत्तरेण प्रयुनक्तीति वोभयत्र संबन्धः। द्वंद्वमित्यपि प्रयुनक्तीत्यनेनैव संबध्यते। तथा पात्राणि न्यञ्चीत्यपि प्रक्षाल्येत्यपि प्रधानेनैव संबध्यते। पश्चात्परस्परसंबन्धः[1] सामर्थ्यात्। ततस्तु पात्राण्यद्भिः प्रक्षाल्य न्यञ्चि बिलवन्त्येवावाङ्मुखानि द्वंद्वं सर्वाणि प्रयुनक्तीत्यन्वयः। द्वंद्वं द्वे द्वे संभरतीति श्रुतेः।

तान्येवाऽऽह—स्फ्यमित्यादीडापात्रमित्यन्तम्। ततश्चकारः श्रूयमाणो द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकेन वा संबध्यते श्रौतस्य चकारस्य प्रत्येकं श्रूयमाणस्य व्याख्यानाय। श्रूयते हि—स्फ्यश्च कपालानि चेति। अत्रैकधिया क्रोडीकृतयोर्द्वयोः पदयोरर्थौ द्वे पात्रे विवक्षिते। तद्गतं द्वित्वं द्वंद्वमित्येतेनोक्तं, तद्व्यक्तौ क्वचित्कचिज्जातौ पर्यवस्यति ततस्त्वेकप्रातिपदिकार्थ एकोऽर्थोऽनेन द्वंद्वपूर्तिः कार्या।

तद्यथा—

स्फ्यं कपालानि।

सर्वाणि कपालान्येकं पात्रम्। स्फ्योऽस्याकृतिरित्यापस्तम्बः। असिः खड्गः। अहोमार्थत्वादु[2]द्वारणवृक्षस्य। आपस्तम्बस्तु स्फ्यः शम्याः प्राशित्रमिति खादिराणीत्याह। स्फ्यः शम्या च बाहुमात्राविति भारद्वाजः। द्वात्रिंशदङ्गुलेति बौधायनः। षट्त्रिंशङ्गुलेत्यन्ये। कपालानि नूतनस्य भिन्नस्य मृन्मयस्य पात्रस्य शकलानि पुरोडाशाधिश्रयणयोग्यानि। रौहिणकपालेषु चाऽऽकृतिविधानात्तथा मृन्मयानि कृत्वा रेखाभिर्विभागं किंचित्कृत्वा पक्त्वा भङ्क्त्वा कार्याणि वा, न तु पृथगेकैकस्मिन्कृते पक्वे कपालशब्दो युक्तः। उत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयतीति दर्शनात्। सोऽवयववाची। रौहिणेषु तु

१ ख. ङ. ट. °रस्य सं°। २ ख. ट. °त्वाद्र°।

विधानादेकैकं कर्तुं शक्यम् । तत्र कपालशब्दो गौणो भविष्यति कपालधर्मप्राप्त्यर्थम् । द्वितीयान्तता प्रयुनक्तीत्यनेन संबन्धार्थम् ।

अग्निहोत्रहवणीꣳ शूर्पम् ।

अग्निहोत्रं हूयतेऽनया साऽग्निहोत्रहवणी स्रुग्लक्षणलक्षिता । सा वैकङ्कती होमार्थत्वात् । यान्यनादिष्टवृक्षाणि विकङ्कतस्य तानीति वक्ष्यति । शूर्पं लोकप्रसिद्धं, तद्वैणवं नलमयं वेति भरद्वाजः । वर्षवृद्धमसीति शूर्पे मन्त्रदर्शनाद्वर्षवृद्धा इषीका इति लिङ्गादैषीकमिति केचित् । इषीका इषीकासदृशतृणानि ।

कृष्णाजिनꣳ शम्याम् ।

कृष्णमृगत्वक्सग्रीवमसत् । शम्या स्फ्येन व्याख्याता । आकारस्तु यथार्थः । शम्या तु युगबिले प्रविष्टं काष्ठम् ।

उलूखलं मुसलम् ।

तत्प्रमाणमर्थसिद्धमेव । वरणस्यैवैते ।

दृषदमुपलाम् ।

लोकप्रसिद्धे पेषाणार्थौ ग्रावाणौ कृत्रिमौ जातिवचनौ ।

खादिरꣳ स्रुवं पालाशीं जुहूमाश्वत्थीमुपभृतं वैकङ्कतीं ध्रुवाम् ।

वषट्कारो वै गायत्रिया इत्यनुवाके तथोक्तत्वात् ।

शाखान्तरीयं मानमाह—

अरत्निमात्र्यो बाहुमात्र्यो वा मुखवत्यो हंसमुख-
प्रसेचना अग्राग्रा भवन्ति त्वक्तोबिला वाय-
सपुच्छय इत्येकेषाꣳ हस्त्योष्ठच इत्येकेषाम् ।

इदमग्निहोत्रहवण्याः स्रुवस्य च मानं तयोर्मानान्तरानभिधानात् । अरत्निमात्र्य इत्यादि यद्यपि स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तथाऽपि स्रुचः संमार्ष्टि स्रुवमग्र इत्यादिभूम्ना स्रुवस्यापि ग्रहणात् । तथा च मानमात्रमेव स्रुवेण संबध्यते । आकारविशेषः स्रुचां चतसृणामेव । स्रुवस्याऽऽकारस्तु स्रुगाकारेण विरुध्यते । यतोऽस्यावदानार्थत्वेनैव संस्तवः । ‘ यस्य खादिरः स्रुवो भवति छन्दसामेव रसेनावद्यति ’ इति वाक्यशेषात् । अक्षप्रमाणबिलत्वेनाङ्गुष्ठपर्वमात्रबिलत्वेन च शाखान्तरे विधानाच्च । अग्राग्रत्वं त्वक्तोबिलत्वं चाविशेषादत्रापि संबध्यते । अरत्निस्तु चतुर्विंशत्यङ्गुलः । बाहुरङ्गुल्यग्रमारभ्य जत्रुसंश्लिष्टास्थिपर्यन्तो द्विचत्वारिंशदङ्गुल इति केचित् । षट्त्रिंशदङ्गुलो बौधायनभारद्वाजयोर्मते । स्रुचां प्रादेशमात्रत्वमपि बौधायनेनोक्तम् । मुखवत्यो मुखं बिलभागादूर्ध्वभागो न तु स्रुववद्बिलमात्रे समाप्तिरित्यर्थः । हंसस्य मुखमिव प्रसेचनं यासां ताः प्रसिच्यतेऽनेन

प्रसेचनमित्युच्यते। हंसस्य मुखं चञ्चुपुटस्याधःप्रणालिका तत्सदृशप्रणालिकमित्यर्थः। स्रुग्गतं द्रव्यं प्रणाल्या गच्छदग्नौ पतति येन प्रदेशेन विभागं गच्छति तत्प्रसेचनं काष्ठाग्रमग्रिमोऽवधिस्तदेवाग्रं यासां ताः। भवन्तीत्यनेन नानाश्रुतिसामर्थ्यसिद्धतोक्ता। त्वक्सारा वै वृक्षा इति श्रुतेः, त्वक्तः सप्तम्यर्थे तसिल्, त्वग्भागे बिलमाज्यादिद्रव्यसंग्रहार्थं खातं यासां तास्तथा। द्वेधा पाटितस्य काष्ठस्यान्तर्भागे बिलं न कार्यं किं तु त्वग्भागे समीकृत्य तत्रैव बिलम्। अपाटितस्य तु मध्यभागादधिकभागे बिलं न्यूनभागे बुध्नं त्वक्समीपे यथा बिलं भवति तथा कार्यमित्यर्थः। वायसस्य पुच्छमिव पुच्छं यासामिति दण्डमूले स्थूलाः परिणाहे नतास्तत ऊर्ध्वं पात्रपर्यन्तं सूक्ष्मं किंचिदित्यर्थः। अत्रैकेषामिति विशेषदर्शनार्थं न विकल्पार्थम्। हंसमुख्यो वायसपुच्छच इत्येतयोर्गुणयोरविरोधात्। हस्तिन ओष्ठ इवौष्ठा यासामिति विरुद्धधर्मोपसंहारेण विकल्पप्रतिपादनार्थमेकेषामिति वचनम्। हंसमुख्य इत्यनेन हस्त्योष्ठ्य इत्यस्य विकल्पः। यथाशोभं कार्या इति बौधायनः। भरद्वाजः—अङ्गुष्ठपर्वमात्रबिलः स्रुवो भवत्यर्धप्रादेशमात्रबिलाः स्रुच इति। अश्वस्याकृति पात्रं स्रुचामिति शास्त्रान्तरम्।

आज्यस्थालीं कुटरुम्।

आज्यनिर्वापार्था स्थाली मृन्मयी। कुटरुः पाषाणः कुट्टनसाधनम्।

पात्रीं मेक्षणम्।

पिष्टसंवपनार्था मृन्मय्येव। मेक्षणं पिष्टस्य मेलनार्थं दर्वीसदृशं वारणम्।

वेदं प्राशित्रहरणम्।

वेदो व्याख्यातः। ब्रह्मणेऽवदानं प्राशित्रं येन ह्रियते तत्पात्रं प्राशित्रहरणं, गोकर्णाकृतिचमसाकृतीति भरद्वाजः। आदर्शाकृतीति कात्यायनः।

प्रणीताप्रणयनमिडापात्रं च।

प्रणीता आपः प्रणीयन्ते येन स चमसो वारणः। तथेडावदानाधानार्थमपि चमसो द्रोणीकंसमृन्मये कांस्ये पात्रे (?) प्रणयनार्थम्। चकारो द्वाभ्यां संबन्धनीयः।

एकामन्वाहार्यस्थालीम्।

एकामित्यर्थसिद्धम्। मानुषे पात्रे च न द्वंद्वसंपत्तिः। अन्वाहार्यो ह्यृत्विग्भ्यः परिक्रयणार्थं दीयतेऽतो मानुषम्। सह सर्वाणि मानुषाणीति श्रुतेरन्येषामभावाच्चार्थादेकस्यैव प्रयोगस्तस्माच्च पूर्वेण दैवेन सहैकत्वकरणेन द्वंद्वसंपत्तिर्न कार्येत्यर्थः। एतेनान्यत्र विकृतिष्वपि पदार्थद्वयमप्येकीकृत्य यथाकथंचिद्दैवेषु द्वंद्वसंपत्तिः कार्येति ज्ञापितम्।

एवं स्वशाखानुसारेण स्रुचां व्यवस्थितोपादानवृक्षत्वं व्याख्यायेदानीं शाखान्तरानुसारेण वैकङ्कतैकवृक्षोपादानत्वं व्याचष्टे—

तेषां यान्यनादिष्टवृक्षाणि विकङ्कतस्य तानि ।

अत्र वाशब्दाभावेऽपि विकल्पो ज्ञेयो विरुद्धगुणविधायिकयोः श्रुत्योरेकत्रोपसंहारायोगात् । तूर्णं द्वितीयां शाखान्तरीयां विरुद्धगुणविधायिकामस्मत्सूत्रे दर्शेऽविरोधिनी(?)प्रदर्शयन्नर्थतो व्याख्यातवाननेन सूत्रेण । तेषां नानावृक्षजानां पात्राणामस्मच्छाखोक्तानां मध्ये यान्यवैकङ्कतानि शाखान्तरे च वैकङ्कतोपादानत्वेन निर्दिष्टवृक्षाणि अस्मच्छाखायावत्त (यां च त)त्त्वेनानिर्दिष्टवृक्षाणि तान्यपि विकङ्कतस्यैव । अग्निहोत्रहवणीध्रुवयोः शाखान्तरवदस्मच्छाखायामपि वैकङ्कत एवाऽऽदिष्टः । तत्राविकल्पः । इतरेषां तु वैकङ्कतवृक्षजत्वेन विकल्प इत्यर्थः । तत्राऽयहोमार्थानि वरणस्येति[2] वक्ष्यते । तत्राप्राप्तैव वारणता विधीयते नियतैव । परिशेषाद्धोमार्थानामेव वैकङ्कतत्वेन विकल्पः ।

अहोमार्थानि तु वारणस्य ।

शम्यादीनि सर्वाण्यपि । इदमनेन वाक्यद्वयं व्याख्यातं यदाधाने पठ्यते शाखान्तरे । तस्माद्वारणो वै यज्ञावचरः[3] स्यान्नत्वेतेन जुहुयाद्वैकङ्कतो वै यज्ञावचरः[4] स्याज्जुहुयादेवैतेनेति जैमिनीयैरुदाहृतम् । यज्ञावचरो[5] यज्ञपात्राणि । तत्राऽऽधानेष्टीनां स्वप्राधान्येनाङ्गत्वं यज्ञत्वेन, तत्रेदं पात्रविधानमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तो यदाहवनीये जुह्वति तेन सोऽस्याभीष्ट इत्यादिना । अग्निसंस्कारत्वावगमादिष्टयोऽप्यग्निसंस्कारत्वेनाऽऽधानरूपा एवेति तासामयज्ञत्वमतो वाक्यमुत्कृष्यते प्रकरणात्तेनानारभ्यविधिवाक्यमिति । दर्शपूर्णमासयोरग्निष्टोमे वेदं[6] गच्छति प्रकृतौ । तत्रापि यानि होमार्थानि विकङ्कतस्य तानीत्येको वाक्यार्थः । द्वितीयस्तु यान्यहोमार्थानि तानि वरणस्येति । एवमेव भरद्वाजेनाप्युक्तम् ।

स्रुचां लक्षणं याज्ञिका उपदिशन्ति—

आयामं पञ्चधा कृत्वा चतुर्धा वाऽग्रतो द्वयोः ।
उपान्त्यः पात्रमित्युक्तो हविराश्रयभावतः ॥ १ ॥
उपान्त्यभागे विस्तारः स्वदैर्घ्येण समो भवेत् ।
सोऽङ्गुल्याकृतिरुद्दिष्टो बिलमत्र च वर्तुलम् ॥ २ ॥
षडङ्गुलं बाहुमात्र्यां तदर्धेन च निम्नता ।
अरत्निमाने हस्तस्य तलमानं बिलं स्मृतम् ॥ ३ ॥

---

१ ख. छ. द. °मस्मत्सु° । २ च. ङ. °नि वार° । ३ छ. ट. °ववरः । ४ क. ग. च. °बरः । छ. ट. °ववरः । ५ क. ग. च. छ. ट. °ववरो । ६ ट. वेदं ।

विस्तारार्धेन निम्नं स्यादन्त्यभागेऽथ निर्णयः ।
भागेऽन्तिमे भवेद्ग्रीवा दैर्घ्यार्धेन च विस्तृता ॥ ४ ॥
तस्या मुखं हंसमुखं हस्त्योष्ठमुखमेव वा ।
बिलात्प्रणालिका तावत्पर्यन्तार्थानुरूपतः ॥ ५ ॥
कर्णौ ससुषिरौ ग्रीवापार्श्वयोश्चोदितौ तथा ।
बिलस्य बुध्ने पद्मं स्यादथ दण्डस्य लक्षणम् ॥ ६ ॥
अविशिष्टास्त्रयो द्वौ वा भागौ दण्ड इतीर्यते ।
तस्य मूले भवेत्स्थूलः परिणाहो नवाङ्गुलः ॥ ७ ॥
अन्ते पञ्चाङ्गुलः श्लक्ष्णो यन्त्रतो वर्तुलो भवेत् ।
दण्ड एवं स्रुचां काकपुच्छत्वं समुदीरितम् ॥ ८ ॥
यथाशोभं स्रुचः कार्या इति बौधायनोऽब्रवीत् ।
शास्त्रान्तरात्तु विज्ञेयं विशेषान्तरमत्र यत् ॥ ९ ॥
प्रादेशमात्रताऽपि स्याद्बौधायनमतादि तत् ।
दण्डो भागद्वयेन स्यात्पात्रं भागद्वयेन च ॥ १० ॥
ऊर्ध्वमेकेन भागेन ग्रीवा चेति यथार्थतः ।
स्रुचः सह स्रुवेण स्युरुक्तवृक्षा अथापि वा ॥ ११ ॥
वैकङ्कत्यो वारणानि पात्राण्यन्यानि सर्वतः ।

आपस्तम्बेनाप्युक्तम्—'एतेषां वृक्षाणामेकस्य स्रुचः कारयेत्' इति । एतेषां खदिरपलाशाश्वत्थविकङ्कतानामन्यतमेन वृक्षेण स्रुचः कारयेदित्यर्थः ।

अत्र प्रातर्दोहपात्राणि प्रयुनक्ति ।

अत्रापि द्वंद्वमित्यादि पूर्ववत् । तत्र विशेषः सायंदोहपात्रेभ्य उपवेषं शाखापवित्रमभिधानीं निदाने दोहनमिति षडेव । अग्निहोत्रहवण्याः सर्वार्थत्वेन प्रयुक्तत्वात् । पिधानं तु नास्ति प्रातर्दोहे । अत्रास्मिन्काले ।

इतः पूर्वं संनयत एव प्रयोगो मन्त्रब्राह्मणानुसारेण प्रदर्शितः । तत्र न्यूनं शाखान्तरेण पूरणीयं पूर्वेद्युर्वेदिकरणं, तदग्रे सिंहावलोकनन्यायेन वक्ष्यति वेदिकरणसमये, तद्वदिहापि सामर्थ्यसिद्धौ विशेषौ व्याचष्टे—

अत्रासंनयतः पवित्रे करोति ।

सायंदोहाभावात्तदर्थमकृते अत्र काले करोतीत्यर्थः । इदं संनयनममावास्यायां दाक्षायणयज्ञिनः पौर्णमास्यामपि । दर्शेऽपि च 'दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत पूर्णमासे संनयेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽमावास्यायां यजेत' इति वक्ष्यति च । ततस्तु पर्वद्वये

प्रयोगौ समानाम्नाताविति *न पौर्णमासीमतिक्रम्य दर्शप्रयोग एव कथं सूत्रकारेण प्रद-र्शित इति शङ्काऽपि निरस्ता । पर्वविशेषप्रयुक्तौ विशेषौ त्वेतत्कृत्वोपवसतीत्या-दिनोक्तौ ।

संनयतः पवित्रे पूर्वकृते एवेत्यर्थात्सिद्धेऽपि सायंदोहकाले कृतयोरपि पवित्रयोः प्रकरणेन सर्वार्थता गम्यत इत्याह—

पूर्वेद्युःकृते संनयतो धार्येते ।

पूर्वेद्युःकृते धार्येते । अधारणे तु प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

दक्षाय त्वेति प्रणीताप्रणयनं चमसमादाय ॥ १३ ॥

चमसग्रहणात्कांस्यं मृन्मयं च तूष्णीमेव । तथैवाऽऽपस्तम्बेनाप्युक्तम् । कुत एत-दिति चेत् । कांस्यद्रव्यं हि न क्रत्वर्थमतो न प्रकरणेन गृहीतं ततस्तु प्रकरणगृहीतो मन्त्रो न कांस्यमपेक्षते । नापि कांस्यं तेनान्वेति तस्याप्राकरणिकत्वात् । तथा च विकृतौ न पुरुषार्थस्यातिदेशः ।

वानस्पत्योऽसि देवेभ्यः शुन्धस्व देवेभ्यः शुम्भस्व देवेभ्यः शुध्यस्वेति त्रिः प्रक्षालयति ।

जलैरित्यर्थात् । अत्र प्रत्येकं क्रियादर्शनादसीतिक्रियायाः प्रक्षालनप्रकाशकत्वाद्वा-नस्पत्योऽसि देवेभ्यः शुन्धस्वेत्येको मन्त्रस्तथाऽन्यौ द्वौ । त्रयाणां कर्मकरणानां समु-च्चयावेदकं प्रमाणं नास्तीति बलादेकमन्त्रता न कल्प्या । चेष्टापृथक्त्वेन चार्थो निष्पद्यते त्रिः प्रक्षालयतीति साभ्यासविधानात् । मन्त्रविकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वादभ्यासाङ्गता मन्त्राणामवगम्यते । तेन त्रीण्यपि प्रक्षालनानि समन्त्राणीति सिध्यतीति भाष्यकारः तदन्ये नानुमन्यन्ते । कुतः, देवेभ्य इत्यादित्रयमुच्चार्येतिकरणेन शाखान्तरीयब्राह्म-णस्यैवानुवादो न च लिङ्गप्रातानामस्पष्टलिङ्गत्वात् । तस्माद्यथोपदिष्टं ब्राह्मणवन्त इति भवत्येव समुच्चय इति सर्व एक एव मन्त्रस्तं समुच्चार्य प्रथमं प्रक्षालनं ततो द्विस्तू-ष्णीमिति पक्षमेव साधयांबभूवुः । [यत्र]सूत्रकारस्येष्टं मन्त्रनानात्वं तत्र हि करोत्येव प्रयत्नाधिक्यम् । यथा शुक्रं त्वा शुक्रायामित्येतैर्जुह्वामिति बहुवचनान्तमेतच्छब्दं प्रयुङ्क्ते । वैखानसेन सकृत्प्रक्षालने मन्त्रो विनियुक्तः सर्वोऽपीति ज्ञायते ब्राह्मणमेव विनि-योजकमिति ।

तथा च प्रकृतौ पुरुषार्थत्वेन प्रणयने पात्रद्वयं विधत्ते—

---

* नेत्यस्य प्रदर्शित इति व्यवहितेन संबन्धः ।

---

१ क. ख. ग. च. छ. °मादत्ते ॥ १३ ॥ २ ख. छ. ट. °स्याप्रकरणित्वा° । ३ छ. ट. ड. °यनपा° ।

क॰सेन ब्रह्मवर्चसकामस्य प्रणयेन्मृन्मयेनान्नाद्यकामस्य ।

ब्रह्मवर्चसं वेदवेदाङ्गार्थज्ञानानुष्ठानाभ्यां यो यजमानो वर्चः शोभामात्मनः कामयते तस्याध्वर्युः कंस्ये(से)न पात्रेणापः प्रणयेन्मृन्मयेन पात्रेणान्नाद्यमन्नमत्तीत्यन्नादः प्रकृष्टान्नस्यान्नादस्य भावोऽन्नाद्यं तत्कामस्य यजमानस्येति पूर्ववत् । चमसेनापः प्रणयेदिति शाखान्तरीयं दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितम् । तद्वाक्यमङ्गत्वमावेदयति प्रणयनं प्रति चमसस्य । अप इति द्वितीयया संस्कार्यत्वमवगम्यते प्रणयनेनापः संस्कुर्यादिति । संस्कृतानां च विनियोगः प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति । न्यायदर्शन उदाहृत्य दृष्टार्थत्वमेव स्थापितम् । प्रणीतानामादाय पिष्टेष्वानयतीति सूत्रकारेणाप्युक्तम् । यदा न संयवनप्रयुक्ताः स्युस्तदा न प्रातिनिधिं विदध्यात् । यदि प्रणीता न विद्येरन्याः काश्चिदापो यजुषोत्पूय ताभिः संयौतीति । ततो ज्ञायते दृष्टार्थत्वमविप्रतिपन्नं सूत्रकृतामिति । तथा यत्राऽऽज्यपयसी चरौ श्रपणार्थे श्रूयेते तत्र ते प्रणयतीत्येवं वक्ष्यति । तस्मात्पिष्टेष्वानयतीति सूत्रेऽर्थ एव निर्दिष्टो वाक्यं तु प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति न्यायशास्त्रे दर्शितमेव । अन्यथा कः प्रसङ्गश्चरौ प्रणीतानाम् । तस्माद्धविःसंयवनार्थाः प्रणीताः । अदृष्टार्थता चावगम्यते, यत उपनयनादिषु प्रणीताप्रणयनं विधत्ते । आह च भरद्वाजः सर्वसंस्थासु प्रणीता इति । एवं च प्रणयनस्यादृष्टार्थत्वे दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितानां सर्वेषां यागानां प्रकरणैर्गृहीतस्य प्रणयनस्य सर्वाङ्गता सिध्यति । दृष्टार्थत्वमात्रे तु पुरोडाशमात्राङ्गता स्यादुपांशुयाजसांनाय्ययागाङ्गता प्रकरणगता बाध्येत । तस्मात्तौ समानविधानाविति सूत्रकारवचनाच्चादृष्टार्थं, तथा सर्वयागाङ्गता युक्ता । तथा प्रणीताब्राह्मणेषु च प्रणयनस्तुतिः समस्तदर्शपूर्णमासयागफलार्थत्वेन दृष्टा चादृष्टार्थत्व एव युक्ता भवति । एवं वा दृष्टार्थप्रणनयने विनियुक्तानामप्यपां संयोगे(ग)पृथक्त्वन्यायेन हविःसंयवनार्थत्वेनैकदेशस्य दृष्टार्थत्वेनाविनियुक्तस्यापि शास्त्रान्तरबलाद(दृ)ष्टार्थत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः । न चापः प्रणयतीति द्वितीयानिर्देशादपां प्रणयनसंस्कार इति वाच्यम् । प्रणयनव्यतिरेकेणान्यस्य कर्मणः सर्वयागार्थत्वेनादृष्टार्थस्यासंभवात् । न च हविःसंयवनोपयोक्ष्यमाणस्य संस्कार इति वाच्यम् । प्रकरणैः सर्वयागार्थत्वमवगतं बाध्येतेत्युक्तमेव । तस्मात्सक्तूञ्जुहोतीतिवद्द्वितीया व्याख्येया । ततः प्रणयनमुपांशुयाजसांनाय्ययागाङ्गमपीति तद्विकृतिषु केवलाज्ययागपश्वामिक्षादिष्वपीति । प्रणयनं कार्यमेवादृष्टार्थमिति सिध्यति । ननु यदि पशौ प्रणयनं स्यात्तदा पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यति, वाग्यतः पात्राणि संमृशति, प्रोक्षितेषु वाचं विसृजत इति क्रमनियमो बाध्येतेति चेत् । न । नेदं क्रमनियमार्थं पशौ सूत्रं वक्ष्यति, किं तु पशावप्राप्तपवित्रविधानार्थं तथैवाप्राप्तवा-

१ क. ग. ङ. कांस्येन । २ ट. ङ. °याजसां° । ३ क. ख. ग. छ. ट. °णवता ।

विसर्गकालविधानार्थं च । पशुं प्रातर्दोहविकारं वक्ष्यति । प्रातर्दोहे च सायंदोहकृतपवित्रं गृह्यते । पशौ तदसंभवात्क कार्यमिति जिज्ञासिते पवित्रकार्ये चोदकप्राप्त उपस्थितं तदेव कार्यमिति दर्शितम् । ब्रह्मणि स्वस्थानमवस्थिते पवित्रं कृत्वा ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यतीति वक्तव्येऽपि यथा चोदकप्राप्तं कर्मणे वामित्यादिनोक्तमेवं ब्रह्मन्नित्यादिनोक्तं प्राप्तत्वादेव यथाकालम् । अतोऽप्राप्तं पवित्रकरणमेवोक्तम् । वाचं यच्छत्या हविष्कृत इति याजमाने हविष्कृता वाचं विसृजत इति चाध्वर्यवे वाग्विसर्गकालस्य पशावसंभवाद्वाङ्नियमविधानमपि निवर्तते । कुतः, नियमस्य समाप्त्यसंभवाद्यावत्कर्मसमाप्ति वाङ्नियमः प्राप्नुयात्तच्च नेष्टम् । तस्माद्यावद्धविष्कृदाह्वानात्पशौ पूर्वतनवाङ्नियमव्याप्तकर्मसंभवस्तावदेव नियमोऽथ त्याग इति न्याय्यं न तु प्रकृत्युक्तविसर्गकालाभावान्नियमाङ्गीकाराभाव इति युक्तमिति वक्तुं यजमान वाचमित्यादिना नियमस्तद्विसर्गश्च प्रदर्शितो यजमानस्य । तस्याध्वर्योरपि प्रणयन्वाचं यच्छति हविष्कृता विसृजत इति विसर्गासंभवेऽपि यजमानवदेव विसर्गकालसंभव इति साक्षादेव दर्शितमाध्वर्यवं यथा याजमानम् । कथं, पवित्रे कृत्वा संप्रेष्यति संमृशति प्रोक्षिते विसृजत इत्यध्वर्योरेव कर्म प्रदर्शितम् । यजमान वाचं यच्छेति संप्रेषकालाद्यजमानस्य प्रदर्शितमर्थात् । यदि प्रणयन्वाचं यच्छतीति चोदकप्राप्तं नाङ्गीकृतं स्यात्तदा कः प्रसङ्गो विसर्गकालविधानस्य । न च वाग्यतः पात्राणीत्यनुवादबलात्प्राप्तस्य विसर्गकालविधानमिति वाच्यम् । वाग्यत इति विधेरभावादतिदेशाभावाच्च कथं प्राप्तिः स्यात् । तस्मात्प्रणयन्वाचं यच्छतीति चोदकप्राप्तस्य वाङ्नियमस्य व्याप्यं पदार्थं पूर्वोक्तन्यायेन दर्शयन्विसर्गकालमेव दर्शितवानिति प्रणयनानुज्ञालिङ्गमेवेदं न प्रणयनपरिसंख्यार्थं पवित्रे कृत्वेत्यादि वचनमिति सिद्धम् । न च सति पशौ प्रणीताप्रणयने पशुपुरोडाशे प्रणीतापात्रासादनमयुक्तमिति वाच्यम् । पशौ प्रणयनस्यादृष्टार्थत्वमात्रप्रयुक्तस्य न प्रसङ्गेन पुरोडाशे दृष्टद्वाराऽप्युपकारकता भवेत् । तस्मात्पुरोडाशार्थमन्यद्दृष्टप्रयोजनमेव प्रणयनं कार्यम् । अदृष्टद्वारा प्रसङ्गेनोपकारे सत्यपि दृष्टप्रयोजनस्य प्रसङ्गेन सिद्ध्यभावात् । न च प्रसङ्गेनादृष्टद्वारोपकारिणीनामपामेकदेशेन दृष्टद्वारोपकारकत्वमपां प्रसङ्गेनैव स्यादिति वाच्यम् । प्रणयनमदृष्टद्वारा प्रसङ्गेनोपकरोति तत्साधनत्वेनैव विनियुक्तानामपां कर्मान्तराणां साधनत्वं न प्रसङ्गसिद्धमिति युक्तम् । यथा पश्वर्थसमवत्तवान्याः प्रयोगेऽपि तस्यास्तदर्थत्वेनाविनियुक्ताया न पुरोडाशेडार्थत्वं प्रसङ्गेन सिध्यति । तत्तथोपकारान्तरेण प्रसङ्गादुपकारकं च रूपान्तरेण प्रसङ्गादेवोपकारकमिति प्रणयनान्तरमेव विहितम् । यदपि कात्यायनापस्तम्बादिभिर्निरूढपशौ प्रणीताविधानं तत्तेषां शास्त्रान्तरेणाग्नीषोमीये प्रणयनं प्रतिषेधति । तन्मतेन तद्विकृतौ निरूढेऽपि प्रतिषेधे प्राप्ते पुनःप्रणयनप्रतिप्रसवार्थं प्रणयनविधानमिति ।

तत्प्रणयनप्रकारं व्याचष्टे—

अपरेणोत्तरेण वा गार्हपत्यमुपविश्य को वो गृह्णाति स वो गृह्णातु कस्मै वो गृह्णामि तस्मै वो गृह्णामि पोषाय व इति पवित्रान्तर्हिते पात्रेऽप आनयत्यनया वो गृह्णामीति पृथिवीं मनसा ध्यायन् ।

अपरेणोत्तरेणेति वायव्यां पात्रेऽप आनयतीति काम्यपात्रयोरपि मन्त्रेण ग्रहणं यथा स्यात् । तत्रापि प्रणयनस्य क्रत्वर्थत्वात् । कथमानयतीत्यनया वो गृह्णामीति पृथिवीं मनसा ध्यायन्नप आनयतीत्यन्वयः । अनयेति तृतीयान्तेन पृथिवीं स्मरन्गृह्णामीति पूर्वमन्त्रलिङ्गानुवादो न त्विदं मन्त्रान्तरं, पृथिवीध्यानं प्रति ध्यायन्निति शतृप्रत्ययेन ध्यानानयनयोरेककालत्वे मन्त्रद्वयोच्चारणानुपपत्तेः । तस्माद्गृह्णामि पोषाय व इति मन्त्रेऽनया पृथिव्या वो गृह्णामीति तदर्थं पृथिवीं मनसा ध्यायन्गृह्णाति । मनसा प्रणयतीतिश्रुतेर्न मन्त्रस्योच्चारणम् । आनयनेन पात्रपूरणम् ।

तद्विशिनष्टि—

उपबिलं पूरयित्वा ।

बिलं पात्रमध्यपुष्करं तत्र पूरणीयमद्भिर्यथा न प्रणयनसमये स्कन्देत् ।

उत्पूयाभिमन्त्रयते ।

अप इत्यनुषज्यते । पवित्रेणेति यौगिकसंज्ञया पूयतेऽनेनेति पवित्रं संस्कारक्रियानिमित्तः शब्दस्तेनोर्ध्वं शोधयित्वाऽभिमन्त्रयते । आभिमुख्येन मन्त्रेण प्रकाशनमर्थस्य । संस्कारौ चादृष्टार्थौ ।

तत्रेतिकर्तव्यतामाह—

यथा प्रोक्षणीः ।

त्रिरुत्पुनाति येन च मन्त्रेण येन चाभिमन्त्रयते तथा तेन तेन मन्त्रेणोत्पूयाभिमन्त्रयते ।

अभिमन्त्रणे वैकल्पिकं मन्त्रान्तरमाह—

याः पुरस्तात्प्रस्रवन्त्युपरिष्टात्सर्वतश्च याः । ताभी रश्मिपवित्राभिः श्रद्धां यज्ञमारभ इति वा ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यति ।

मन्त्रेणोभयोरुपदेशार्थं प्रेष्यतीति ब्रूयादित्यर्थलक्षणया सामर्थ्याद्ब्रह्मयजमानौ प्रति । तत्र ब्रह्माणं प्रत्यामन्त्रयते यजमानं प्रति प्रेष्यति । स्वयं कर्म कर्तुं यत्रानुज्ञा

१ क. ख. ग. च. ट. ठ. ड. पूर्णं पूर° ।

पृच्छ्यते तत्राऽऽमन्त्रणशब्दः । यत्र तेन किंचित्कारयति तत्र प्रैषशब्दः प्रयुज्यते । ब्रह्मयजमानयोः स्मृतिजननलक्षणः संस्कारो दृष्टार्थः प्रसङ्गवाग्यमजनकत्वात् ।

तदेवाऽऽह—

सर्वेष्वामन्त्रणेषु प्रसव उक्ते करोति ।

सर्वेष्विति वचनं प्रस्तुतमामन्त्रणं ब्रह्माणं प्रत्येवेति तन्मात्रं मा भूदितिप्रदर्शनार्थम् । यत्र यत्र योऽयमामन्त्रितस्तेन तेन प्रसवेऽनुज्ञानार्थे वचस्युक्त एव करोतीतिनियमार्थं व्याप्त्यर्थं च ब्रह्मणा यजमानेन वा प्रसव उक्ते यत्कर्मानुज्ञातं तत्तत्करोतीत्यर्थः ।

प्रणयन्वाचं यच्छति ।

प्रणीताप्रणयनकाले वाचं यच्छति प्रणयनमन्त्रोच्चारणे न वाङ्नियमभङ्गः । अन्यं वाग्व्यापारं न च कुर्यात् ।

ताꣳ हविष्कृता विसृजते ।

तां वाचमध्वर्युर्यजमानस्य तु याजमाने वक्ष्यते । वाङ्नियमो वदनाभावपरिपालनम् । विसर्गस्तु पालनप्रयत्नत्यागः । ततः परं नियमो नास्तीत्यर्थो न तु किंचिद्वक्तव्यमेवेति । हविष्कृता हविष्कृद्व्यापारेण त्रिष्फलीकरणारम्भेन(णे)ति तत्रैव वक्ष्यते, तेनोपलक्षिते काले ।

को वः प्रणयति स वः प्रणयत्वपो देवीः प्रणयामि यज्ञꣳ सꣳसादयन्तु नः । इरंमदन्तीर्घृतपृष्ठा उदाकुः सहस्रपोषं यजमाने न्यञ्चतीरिति स्फ्येनोपयम्य समं प्राणैर्धारयमाणो विषिञ्चन्हरति ।

स्फ्येनोपयमनं संवरणं तूष्णीं प्रणीतापात्रस्य । मन्त्रस्य त्वपो हरतीत्यनया विधीयमानया प्रधानक्रिययैव नोपयमनेनान्वयस्त्वाप्रत्ययनिर्दिष्टेनाङ्गभूतेन । प्रणयनलिङ्गाच्च मन्त्रस्य । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

हरणे वैकल्पिकं मन्त्रान्तरमाह—

देवा गातुविदो गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्पतिना देवेन वाताद्यज्ञः प्रयुज्यतामिति वा ।

स्वशाखामन्त्रस्याऽऽच्छिद्रिकस्य स्पष्टलिङ्गत्वाभावेऽपि वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्त इति ब्राह्मणेन विनियोगात् । प्रणीयमानासु भूश्च कश्चेति मन्त्रं यजमानो जपति ।

ब्रह्मपूताः स्थ को वो युनक्ति स वो युनक्तु विश्वेभ्यः कामेभ्यो देवयज्याया इत्युत्तरेणाऽऽहवनीयं दर्भेषु सादयित्वा दर्भैरपिदधाति ।

अत्र मन्त्रो दर्भेषु सादन एव नापिधाने, अस्यैव मन्त्रस्य साद्यमानासु जपे विनियोगात् । मन्त्रलिङ्गाच्च योगे स्थापन एव । उत्तरेणाऽऽहवनीयमदूर आहवनीयस्योत्तर-

देशे स्तीर्णेषु दर्भेषु दर्भैरपिधानमाच्छादनं पात्रबिलस्य । उत्तरतउपचारो विहार इति परिभाषितत्वादुत्तरेणैव प्रणयनम् । केचित्प्रायौगिकास्तु दक्षिणेन कुर्वन्ति तन्मूलं चिन्त्यम् ।

ता नैर्ऋ[1]त्या सꣳस्थानात् ।

न चालयति प्रणीता एव, आ संस्थानात्संस्थानसमीपे क्रियमाणात्प्रणीताविमोकात्पूर्वमित्यर्थः ।

संविशन्तां दैवीर्विशः पात्राणि देवयज्याया इति
सपवित्रेण पाणिना पात्राणि संमृशति ॥ १४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

स्फ्यादीनि । अङ्गुष्ठेन पवित्रं प्रागग्रमुदगग्रं वा हस्ततले नियम्य तेन हस्तेन संमृशति । यथा लोके बालादिलालनार्थं सम्यक्स्पृशति तथा पाणिना संस्पृशति पात्राणीति द्रव्यैकत्वात्सकृन्मन्त्रः सर्वेषां स्पर्शनम् ।

संग्रहः—स्वशाखायां न पूर्वेद्युर्दर्शे वेदिकृतिस्तथा ।
पौर्णमास्यां न बर्हिष आहृतिः परशाखया ।
स्वशाखया तु पूर्वेद्युः सद्यस्काले व्यवस्थितिः ।
दर्भसंस्तृतिरगुणकर्मपात्रेषु होमिषु ।
वैकङ्कतत्वं पक्षे स्यात्प्रणीतानां द्विरूपता ।
काम्ये पात्रे न मन्त्रोऽस्ति नित्ये ह्यस्त्यङ्गता मनोः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां
महादेवकृतायां प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः पटलः ।

दृꣳहस्व वानस्पत्याऽसीत्यग्निहोत्र-
हवणीमादत्ते वेषाय त्वेति शूर्पम् ।

निर्वापार्थमादान एवाग्निहोत्रहवण्या मन्त्रो न पशौ प्रोक्षणार्थम् । आदत्त इत्युभयत्र संबध्यते । ग्रहीतुं शक्यत्वाद्दक्षिणेनैव हस्तेन । द्वयोरत्यागो यावन्निर्वापसमाप्ति ।

---

१ क. ख. ग. घ. °र्त्या स°।

प्रत्युष्टमित्याहवनीये गार्हपत्ये वा निष्टपति ।

अरातय इति मन्त्रान्तः । गतार्थम् ।

यजमान हविर्निर्वप्स्यामीत्यामन्त्रयते ।

अनुज्ञार्थं यजमानं पृच्छति ।

भवसति ।

यजमाने ।

अग्ने हविर्निर्वप्स्यामीत्यनुब्रूयात् ।

अदृष्टार्थमेतत् । प्रतिवचनदातुरभावादूब्रूयादित्युक्तम् । आत्मसंस्कारत्वेन दृष्टार्थता वक्तुं शक्या । याजमानमों निर्वपेति । नात्र वाङ्नियमलोपो विधिसामर्थ्यात् । प्रणव उक्ते करोतीति पूर्वमेव परिभाषितं, हविर्व्रीहयो यवा वा, व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति श्रुतेः । वाशब्दाभावेऽपि न समुच्चयः परस्परनैरपेक्ष्येऽसाधनत्वावगमात्समुच्चयस्य । द्रव्यान्तरत्वान्न व्रीहिभिर्नापि यवैरिष्टं भवतीति विधिद्वयबाधभियाऽष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्प एव युक्तः । विकृतावपि विजातीयेऽपि हविषि नोहः सर्वेषां हविष्ट्वात् ।

उर्वन्तरिक्षमन्वेमीति गच्छति ।

यत्र हविः शकटे तिष्ठति तदभिमुखो गच्छति ।

अपरेणाऽऽहवनीयमपरेण वा गार्हपत्यं नद्धयुगꣳ सपरिणत्कꣳ शकटमवस्थितं व्रीहिमद्यवमद्वा प्रागीषमुदगीषं वा ।

भवतीति शेषः । आहवनीये गार्हपत्ये वा हवींषि श्रप्यन्त इति वक्ष्यति तदनुसारेण व्यवस्थितो विकल्पो गार्हपत्ये वेति । कुतः, अपरेण वाऽऽहवनीयमित्यपरशब्दे विद्यमानेऽप्यपरेण वेति पुनर्ग्रहणात् । नद्धं युगं यस्येति तथा, ईषाभ्यां बन्धनप्रकारेण बद्धं युगं यस्य, सपरिणत्कं परिणद्धान्यावस्थित्यर्थं शकटोपरि समन्ततो बद्धं कटादि तेन युक्तं सपरिणत्कं शकटमनः, जातिवाची शब्दो न संस्कारवाची तेन सिद्धमेव लौकिकं ग्राह्यम् । अवस्थितमपरेणेत्यन्वयः । व्रीहिमद्यवमद्वेति विकल्पो व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेताऽऽग्रयणाद्यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेतेति शास्त्रव्यवस्थया । अनारब्धाग्रयणस्य त्विच्छाविकल्पः । व्रीहयो यस्मिन्सन्ति शकटे तत्तथा व्रीहिमदिति मादुपधायाश्चेति न मकारस्य वकारोऽयवादिभ्य इति यवादिगणपरिसंख्यानात् । प्राची ईषे यस्य तत्तथा । तथोदगीषमित्यपि । ईषे शकटयुगयोः संधानकाष्ठे विशेषकृते ।

---

१ क. ख. ग. च. °मीतिब्रू° । २ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. °चनं दा° । ३ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. °क्ष्येण सा° ।

धूरसीति तस्य दक्षिणां धुरमालभ्य ।

अपूर्वत्वाद्विधिः । धूर्यत्र बध्यते बलीवर्दस्तद्युगस्थानम् । आलम्भः स्पर्शः । धूर्वाम इति मन्त्रान्तः ।

त्वं देवानामिति सव्यामीषामालभ्य जपति ।

नायमालम्भे मन्त्र आलम्भानन्तरं जपे । देवहूतममिति मन्त्रान्तः । जपत्वाच्चातुःस्वर्यम् ।

विष्णुस्त्वाऽक्रꣳस्तेति सव्ये चक्रे दक्षिणं पादमादधाति ।

स्थापयति शकटमारोढुं दृष्टार्थत्वात्तेन स्पर्शनमात्रं पादेन कृत्वा पादं नापसारयेत् ।

अह्रुतमित्यारोहति ।

शकटमुत्तरपादेनाऽऽरोहति । मा ह्वारिति मन्त्रान्तः ।

मित्रस्य त्वेति परिणहं प्रेक्षते ।

मा त्वा हिꣳसिषमित्यन्तः ।

उरु वातायेति परिणहो द्वारमपच्छादयति ।

यत्र हविर्निहितं परिणहि पात्रे तद्द्वारमुद्घाटयति । तावानेव मन्त्रः ।

मित्रस्य त्वेति पुरोडाश्यान्परिणहं च प्रेक्षते ।

पुरोडाश्यान्पुरोडाशार्हान् । प्रत्येकं मन्त्रो द्रव्यपृथक्त्वात् । हविर्मात्रविवक्षयैकवचनं मन्त्रगतम् । मन्त्रान्तः पूर्ववत् ।

ऊर्जे धत्स्वेति पुरोडाश्यानभिमृशति ।

पुरोडाशसाधनमात्रविवक्षया मन्त्र एकवचनमेवं सर्वत्र गतार्थम् ।

पयो मयि धेहीत्यात्मानं प्रत्यभिमृशति ।

आत्मानं हृदयदेशस्थं प्रत्यक्तयाऽनुसंधायाहमस्मीति हृदयदेशेऽभिमृशति । स्मार्त उदकस्पर्शः ।

अपहतꣳ रक्ष इति ततस्तृणं लोष्टं वा निरस्याप उपस्पृश्य ।

निरसने मन्त्रः । श्रौतमुपस्पर्शनम् । तयोरभावे तु कात्यायनः—अविद्यमानेऽभिमृशेत् । अनेन मन्त्रेण । 'यद्यु नाम्येव मृशेत्' इति श्रुतेः ।

दशहोतारं व्याख्याय ।

वाक्यशः पठित्वा चातुःस्वर्येण जपरूपत्वात् । चित्तमाज्यमित्यादि सामाध्वर्युरित्यन्तो दशहोता दशहोतृनामको मन्त्रो होतृविनियोगे प्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञेयम् ।

---

१ क. ख. ग. च. 'दमवद' ।

शूर्पे पवित्रे निधाय।

तूष्णीमेव ।

यच्छन्तां पञ्च गोपीथाय वो नारातय इति मुष्टिं पूरयित्वा ।

पुरोडाशपानेकेन मुष्टिना पूर्णं गृहीत्वा ।

स्रुच्योप्य ।

वामहस्तेन गृहीतायामथवा शूर्पे हवनीं निधायेति वैखानसोक्तेस्तस्यामग्निहोत्रहवण्यां मुष्टिमोप्य रेचयित्वा गृहीतं मुष्टिं तूष्णीमेव मन्त्रस्य संनिधिना लिङ्गेन च पूरणं प्रत्येव विधिः ।

देवस्य त्वेति पवित्रान्तर्हिते चतुरो
मुष्टीन्निर्वपति त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ।

पवित्रान्तर्हिते शूर्पे यत्र पवित्रे तत्रैवाग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यन्तेन निर्वपति मुष्टिमात्रमेव तस्यैव स्रुच्यावापात्र चतुर्णामावाप उक्तोऽस्ति । निर्वापस्तु स्रुचैवान्यथा तस्यावापोऽदृष्टार्थः स्यादग्निहोत्रहवण्या चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीत्यापस्तम्बोक्तेश्च । चतुर्णामेकवारं निर्वापः संभवति स्रुचि ग्रहीतुमसामर्थ्यात् । यद्यपि चतुर इति द्रव्यगता संख्या तथाऽपि त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थमिति क्रियाभ्यासस्यैव विधानात् । न च चतुर्मुष्टिपरिमितस्यैको निर्वापस्तादृशानां त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थमित्यभ्यास इति वाच्यम् । चतुरश्चतुर इति वीप्साया अश्रवणात्सर्वस्यैव निर्वापस्य चतुर्मुष्टिमात्रपरिमितत्वं चतुर इत्येतेनावगम्यते । मुष्टीनिति मुष्टित्वेनोद्देश्यत्वात्प्रतिमुष्टि द्रव्यपृथक्त्वादभ्यावृत्त्या निर्वपतीति गम्यते । तथा च चतुर्मुष्ट्यात्मक एकः पदार्थस्तथाऽपि स्रुवेण गृहीतमाज्यं मन्त्रेण संस्कृतं पुनर्गृह्यमाणमसंस्कृतमेवेति । यथा द्रव्यैकत्वेऽप्यवयवस्य स्रुवमात्रत्वेन परिच्छिन्नत्वान्मन्त्रावृत्तिरेवमत्र पदार्थैकत्वेऽपि मुष्टिमानेनावान्तरद्रव्यभेदाद्द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तेत इति न्यायात्प्रत्येकं चतुर्षु मुष्टिषु निर्वापमन्त्रावृत्तिर्निर्वापाङ्गं च मुष्टिपूरणमावापश्च दृष्टार्थं तदपि संयुक्तान्येकापवर्गाणीत्येकस्य मुष्टेः पूरणमावापो निर्वापश्च तथैवान्येषामपि तथैव मन्त्रोऽपि प्रतिमुष्ट्यावर्तते । तथा चायमर्थो भवति देवस्य त्वेति स्रुच्योप्तांश्चतुरो मुष्टीन्प्रत्येकं मन्त्रेण निर्वपति । आवापस्तु सामर्थ्यसिद्ध एकैकस्यैव मुष्टेर्मन्त्रावृत्त्या द्रव्यपृथक्त्वादेव पूरणमपि तथैव । एवं विशिष्टविधिनोत्सर्गतश्चतुर्ष्वपि यच्छन्तामित्यादिमन्त्रेषु प्राप्तेष्वपवादवाक्यं ब्राह्मणं दर्शयति त्रिरित्यादि । त्रिर्यजुषेति प्राप्तस्यानुवादस्तूष्णीमितिविधानार्थः । यच्छन्तामिति देवस्य त्वेति च यजुर्द्वयं यजुःशब्देनानूद्यतेऽनुवादगतमेकत्वं न विवक्ष्यते । अथवाऽस्मच्छाखायामश्रुतं प्रथमं यजुर्नानुवदेदस्मद्ब्राह्मणं तथाऽपि साङ्गस्यैव निर्वापत्वात्सर्वोऽपि चतुर्थमुष्टिनिर्वापस्तूष्णीमेव विधीयते । तथा च यच्छन्तामित्यस्यापि निवृत्तिश्चतुर्थे । अत्र मुष्टिं पूरयित्वेति मुष्टिना पूर्णं

गृहीत्वेत्यर्थः। तेनाध्वर्योरेव मुष्टिनेति संज्ञानुग्रहो भवेत्। यदि मुष्टिमितमिति तदा याजमानमपि स्यात्तदाऽऽध्वर्यवसंज्ञा बाध्येत। निर्देशाद्बाध्यतामिति चेत्। न। ओप्येति समानकर्तृकत्वं चतुरो मुष्टीनित्यनेनासंबद्धं स्यात्। तस्मान्मुष्टिना गृहीतं धान्यमेव मुष्टिः पूर्णग्रहणेन मानमर्थसिद्धं न तु तत्र विधिस्तदेव लक्षणया मुष्टिशब्देन व्यवहृतमिति।

निरुप्यान्वावपति[1]।

निरुप्येति किमर्थं पाठादेव सिद्धिः। तर्हि त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थमित्यस्यानुवृत्त्यर्थं, तेन निरुप्यैवान्वावपति। अग्निहोत्रहवण्या निर्वपतीत्येतावता संबद्धाया निवृत्तत्वाद्धस्तेनान्वावापः। तथा चैकैकमुष्टिनिर्वापान्तेऽपि नान्वावापस्तस्यावयवानङ्गत्वादित्यपि सिध्यति त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थं[2] निरुप्यान्वावपतीति संबन्धादन्यथाऽनुलक्ष्यीकृत्येति किं मुष्टिमात्रनिर्वापं सर्वं वेति न ज्ञायत इति प्रयोजनम्। स्पष्टमुक्तमापस्तम्बेन—चतुरो मुष्टीन्निरुप्य निरुप्तेष्वन्वोप्येति। एवं चैकैकस्यै देवताया एकैकं मुष्टिं निरुप्य पुनर्द्वितीयं द्वितीयमित्यपि नेत्युक्तम्। पदार्थो हि चतुर्मुष्ट्यात्मको निर्वापोऽस्यावयवा एव मुष्टय आश्रिताश्च पदार्थानुसमयबाधेन कृत्स्नमेकैकमित्यनेन काण्डानुसमयो ह्यत्रेत्यर्थः।

तौ समानविधानाविति परिभाषितत्वादन्येषामप्ययमेव विध्यन्त इत्याह—

एतेनैव कल्पेन यथादेवतमुत्तरं पुरोडाशं निर्वपति।

नायमतिदेशोऽपि तु प्रकरणादेतेनैव कल्पेन विधिना यच्छन्तामित्यादिनेत्यर्थः। उत्तरं यद्यस्ति पुरोडाशग्रहणमुपांशुयाजदेवताया आज्यनिर्वापो मा भूदिति। अग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामिति हि पठ्यते नोपांशुदेवतेति भावः। अग्नीषोमीयपक्षे पौर्णमास्यां देवस्य त्वेत्यादिकमनुद्रुत्याग्नीषोमाभ्यां जुष्टं निर्वपामीति निरुप्तेष्वेव निर्वापः। दर्शे त्वाग्नेयानन्तरमिन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामीति शाखान्तरीयो मन्त्रो ब्राह्मणेऽनुसंहितो द्रष्टव्यः। तूष्णीं चतुर्थम्। अपरिमितमेवावरुन्धे स एवमेवानुपूर्वꣳ हवीꣳषि निर्वपतीति बहुवचनात्पुरोडाशत्रयं गम्यते। न चायमूहेन सिध्यत्यर्थो न प्रकृतावूहो विद्यत इत्यूहप्रतिषेधात्। पर्वद्वयाभिप्रायेण ब्राह्मणम्। एवमन्येष्वपि मन्त्रेषु ज्ञेयम्।

विना शकटं शाखान्तरीयं कल्पान्तरमाह—

पात्र्यां वा निर्वपति दक्षिणतः
स्फ्यमुपकृष्य सर्वाञ्शकटमन्त्रानुक्त्वा *।

पात्र्यां मृन्मय्यां शकटस्थाने कृतायां न शूर्पस्थाने तस्यां सर्वाञ्शकटमन्त्राञ्जपतीत्यभिधानान्न हि शूर्पस्थाने कृतायां शकटमन्त्रप्राप्तिरस्ति। वाचनिकः प्रतिनिधिर्मन्त्रज-

* टीकापुस्तकेषु उक्त्वेतिस्थाने जपतीति वर्तते।

१ छ. ट. ड. सिद्धेः। २ क. ख. ग. च. ञ. ट. ठ. ड. चेति।

पश्च स्वेन यजुष्करणानङ्गीकारात् । तस्यां पात्र्यां निर्वपतीत्याधारता हविर्मात्राधारत्वान्न तु क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारो भवति पात्री । अथ वा सामीप्ये सप्तमी पात्रीसमीपे स्थित्वा निर्वपतीति शूर्प एव पूर्ववच्चातुःस्वर्येण जपः शाकटमन्त्राणामिव करणमन्त्रत्वासंभवात् । देवस्य त्वेत्यादयस्तु यथापूर्वमेव । पात्र्या अधस्ताद्दक्षिणभागे स्फ्यमाकृष्य स्थापयित्वा । वैखानसेनोक्तम् ' अपरेण गार्हपत्यं स्फ्यं निधाय तस्मिन्पात्रीम् ' इति ।

प्रकृतमनुसंधत्ते—

इदं देवानामिति निरुप्तानभिमृशतीदमु
नः सहेति यतोऽधि निर्वपति ।

येभ्यः सकाशान्निर्वापः कृतस्तान्परिणहि पात्र्यां वाऽवशिष्टान् । यतोऽपीत्यपिशब्दात्पूर्वेषामत्यागस्तेन द्वितीयमन्त्रेण निरुप्तानवशिष्टांश्च सहैव ।

तदेव द्रढयन्नाह—

स्फात्यै त्वेति निरुप्तानेव ।

नारात्या इति मन्त्रान्तः । एवकारस्तु शिष्टनिषेधार्थः ।

इदमहं निर्वरुणस्य पाशादिति पुरोडा-
श्यानादाय परिणह उपनिःसर्पति ।

शूर्पेण सहेति ज्ञेयम् । तूष्णीमादाय मन्त्रेण परिणहः सकाशादुप समीप एव निर्गत्य तिष्ठति पात्र्याः सकाशाद्वा । अत्र प्रक्रमे नास्मच्छाखायां मन्त्रोऽस्तीति शाखान्तरीयत्वात्सर्वोऽपि पठितः ।

सुवरभिविख्येषमिति ॥ १९ ॥ सर्वं यज्ञमनुवीक्षते ।

यज्ञविहृतानग्नीन्हविः पुरुषान्पात्राणि चान्यानि यज्ञसाधनानि अनु प्रत्येकं लक्षयित्वा विविच्येत्यर्थः । सकृदेव मन्त्रो यज्ञमित्येकत्वेन न द्रव्यपृथक्त्वम् ।

वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयं परेक्षते ।

तत्रैव तिष्ठन्निति परेत्यस्यार्थः । दक्षिणार्धे परेक्षेतेति दर्शनात् ।

दृꣳहन्तां दुर्या इति प्रत्यवरोहति ।

शकटादित्यर्थः । पात्र्यां जपः । द्यावापृथिव्योरित्यन्तः ।

स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति स्कन्नान-
नुमन्त्रयत उर्वन्तरिक्षमन्विहीति गच्छति ।

अन्विहीति मन्त्रान्तः । यत्र श्रपयति हविस्तस्याग्नेः समीपं गच्छति ।

---

१ क. ख. ग. च. यतोऽपि । २ क. ख. ग.. स्कन्नमभिम° । ३ क. ख. ग. च. °क्षमिति ।

अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्यपरेणाऽऽह-
वनीयमपरेण वा गार्हपत्यमुपसादयति ।

हविःशूर्पमन्यतरस्याग्नेः समीपे स्थापयति ।

व्यवस्थामाह—

यतरस्मिन्नग्नौ श्रपयति ।

तस्य समीप एव सादयतीत्यर्थः । अनेन पूर्वमुक्तो गार्हपत्याहवनीययोर्विकल्प ऐच्छिक इत्युक्तम् । यत्र श्रपणं तत्समीप उपसादनमित्यत्रैव व्यवस्थितविकल्पविधानात् ।

अग्ने हव्यꣳ रक्षस्वेति यथादेवतं परिददाति ।

तस्यास्तस्या देवताया वशे परिरक्षणार्थं तेन तेन मन्त्रेण ददाति । अग्ने हव्यꣳ रक्षस्वेत्याग्नेयमग्नीषोमौ हव्यꣳ रक्षेथां, दर्शे तु इन्द्राग्नी हव्यꣳ रक्षेथामिति शाखान्तरीयौ मन्त्रौ लक्षणेन प्रदर्शितौ ।

सशूकायाꣳ स्रुचि प्रोक्षणीः सꣳस्कृत्य यथा पुरस्तात् ।

सशूकत्वं न विधीयते किं तु शूकप्रक्षालनं निवार्यते । शूका व्रीह्यादिद्रव्यस्याग्निहोत्रहवण्यां लग्नाः सूक्ष्मशिखावयवाः । एतेन व्रीहयोऽपि ज्ञेया ये सशूकास्त एव व्रीहयोऽन्याः शालयो व्रीहिसदृशाः । अत एव सशूकत्वसाम्येन व्रीह्यभावे नीवारा एव प्रतिनिधीयन्ते न शालयोऽशूकत्वात् । यवास्तु सशूका एव सशूकानामेव व्रीहित्वं न्यायविद्भिरप्युक्तमेव । प्रोक्ष्यते याभिस्ताः प्रोक्षण्यः सत्यस्ताः संस्कृत्येतिनिर्देशात्संस्कारात्पूर्वमपि प्रोक्षणीत्वमस्तीति न संस्कारवचनः । तेन प्रोक्षणीरासादयेत्यादौ तथाऽऽज्यं प्रोक्षणमित्यादावपि विना संस्कारं प्रोक्षणीत्वं सिद्धम् ।

ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्यामन्त्रयते ।

गतार्थम् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यमुष्मा
अमुष्मा इति यथादेवतं त्रिः प्रोक्षति ।

तन्त्रेणैव विभागाभावात् । अग्नीषोमाभ्यामिति यथापाठं मन्त्रान्तः । न चानुषङ्गोऽग्नीषोमाभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामीति, वाक्यान्तरे ह्यनुषङ्गस्तन्त्रेण प्रोक्षणे न वाक्यान्तरप्रयोगः । कल्पान्तरं स्पष्टमुक्तमेतत् । यथाऽग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा इति च तथा दर्शेऽग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यामिति मन्त्रान्तरं पूर्ववज्ज्ञेयम् ।

नाग्निमभिप्रोक्षेत् ।

अग्निमभि प्रोक्षणं न कार्यं हविः प्रोक्षन्नग्नौ यथा बिन्दवो न पतान्ति तथा कार्यमन्यथोपघातात्प्रायश्चित्तं स्यादित्यर्थः ।

पात्राणि प्रोक्षति यथा पुरस्तात् ।

उत्तानानि कृत्वा शुन्धध्वमित्यनेन त्रिः प्रोक्षतीति पूर्वं यथोक्तं तथेत्यर्थः ।

वातस्य ध्राजिरसीति कृष्णाजिनमादत्ते देवस्य त्वेति वा ।

द्वितीयस्याऽऽदद इत्यन्तः । आसादितं कृष्णाजिनम् ।

अवधूत१ रक्ष इत्यूर्ध्वग्रीवं बहिर्विशसनमुत्करे त्रिरवधूनोति ।

अरातय इत्यन्तः । ग्रीवाभागमूर्ध्वं[1] कृत्वा विशसनं मांसलग्नो देशो विशसनं विशास्यते मांसात्पृथक्क्रियते छिद्यते यत्तत् । कृत्यल्युटो बहुलमिति प्रत्ययः । स भाग आत्मानं प्रति न कार्य इत्यर्थः । अवकृष्यावकृष्य धूनोति कम्पयति निर्झाटयतीत्यर्थः । उत्करो यत्र करिष्यते तत्र व्याख्यास्यतोऽ(तेऽ)पि क्वचित्स्मारयिष्यते च ।

अदित्यास्त्वगसीत्यपरेणोत्करं प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तृणाति ।

उत्करस्य पश्चाद्भागे यथा तथा प्रतीचीनग्रीवमुपरिलोमाजिनमास्तृणाति प्रसारयतीत्यर्थः ।

प्रति त्वा पृथिवी वेत्त्विति पुरस्तात्प्रतीचीं भसदमुपसमस्यति ।

भसदं गुदप्रदेशे त्वचः[2] पुरस्तादिति ब्राह्मणानुकरणमात्रं भसदमित्यनेन गतार्थत्वात् । न तां भसदं प्रतीचीमधस्ताद्उपसमस्येत्संधानं मांसभागेन सह मांसभागस्य कुर्यात् । न च पुरस्तादुपरिष्टात्प्रतीचीं भसदमिति संबन्धुं योग्यम् । उपसमस्यतीत्यनुपपन्नं स्यात्संधानं मांसदेश एवान्यथा द्विगुणी कुर्यादित्येव ब्रूयात् । ब्राह्मणे प्रति त्वा पृथिवी वेत्त्वित्याह प्रतिष्ठित्या इति प्रतिष्ठितत्वमनेन कर्तव्यमुपरि समसने कथं सा तिष्ठेदप्रतिष्ठा स्यादतः पूर्वव्याख्यैव ।

अधिषवणमसीत्यनुत्सृजन्कृष्णाजिनमुलूखलमधिवर्तयति ।

कृष्णाजिनमन्वारब्धमेव कृष्णाजिनमधि उपरि उलूखलं वर्तमानं यथा भवति तथा करोति वर्तयति । त्वग्वेत्त्विति मन्त्रान्तः ।

अग्नेस्तनूरसीत्यनुत्सृजन्नुलूखले हविरावपति त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ।

गृह्णामीत्यन्तः । उलूखलमननुत्सृजन्नित्यर्थात् । हविरावपति बिले निक्षिपति ।

---

[1] छ. ट. °मूर्ध्वं कृ° । [2] छ. ट. °देशा त्व° ।

शूर्पाद्धस्तेन त्रिरित्यादि स्पष्टम् । अग्नेरिति न देवतावाची किं तु प्रकृताग्निवाची वाऽऽहवनीयवाची वा ब्राह्मणे 'अग्नेर्वा एषा तनूर्यदोषधयः' इत्यग्निपोषकत्वेन संस्तवाद्देववीतये त्वा गृह्णामीति शेषस्यैव देवताभिरेवैनत्समर्धयतीति देवतार्थत्वप्रतिपादकत्वात् । तेन नाग्नीषोमयोस्तनूरिति मन्त्रान्तरं कल्प्यम् । अत एव यथादेवतमिति नोक्तम् ।

अद्रिरसि वानस्पत्य इति ॥ १६ ॥ मुसलमादत्ते ।

सुशमि शमिष्वेति मन्त्रान्तः ।

शाखान्तरीयं मन्त्रान्तरमाह—

ऊर्ध्वसूरसि[1] वानस्पत इति वाऽवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमिति त्रिरवहन्त्यप[2]हता यातुधाना अपहतोऽघशꣳस इति वा ।

सकृन्मन्त्रोऽवघातस्त्रिः । ननु यथार्थमवघातो विधीयते तत्रित्वमयुक्तमतो मन्त्रस्य त्रिरुच्चारणविधिरिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि हविष्कृदेहीति प्रैषकालप्रदर्शनार्थं त्रिरवहत्य पश्चादवघ्नन्हविष्कृतमाह्वयतीति संबन्धार्थं, तेन सकृदवहत्यानन्तरं हविष्कृदाह्वानं मा भूदिति ।

हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्हविष्कृतमाह्वयति ।

त्रिभ्योऽवघातेभ्य उपरिष्टादवघ्नंस्त्रिराह्वयतीति त्रिष्फलीकर्तारं हविष्कृतं त्रिराह्वयतीति संबन्धः । हविष्कृतमित्येकवचनं हविःसंस्कारित्वोपाध्यभिप्रायं, ते तु नाना । तथा च ब्राह्मणम् 'य एव देवानाꣳ हविष्कृतः । तान्ह्वयति' इति । बौधायनस्त्वेतद्व्याचष्टे हविष्कृदेहीति पर्जन्य एवैष उक्तो भवत्यथाप्युदाहरन्ति हविःसंस्कारिणमेवैतदाहेति । देवहविष्कारित्वेन पर्जन्यप्राप्तावपि तदाह्वानमदृष्टार्थं स्यात्सति दृष्टस्य संभवे तदन्याय्यमिति । अथाप्युदाहरन्ति याज्ञिका एवं वदन्ति यः प्रकृते हविःसंस्कारी तं प्रत्येवै(वे) हीति प्रैषवचनम् । कुतः, एतद्वचनं पर्जन्योपमया संस्कर्तारमेवाऽऽहेत्यर्थमुक्तवान् । तथा च प्रकृते त्रिष्फली कर्तवा इति प्रैषोत्तरकालमवहनने पत्नी फलीकरणे चान्यो वा दासी पुनराग्नीध्रश्चावहनने कर्तारस्तानेकवचनेनाऽऽह्वयति । अवघ्नन्नवघातं कुर्वन् ।

अनवघ्नन्वा ।

अवघातात्पूर्वमेवाऽऽहूय पश्चादवरक्षइत्यन्यतरेणावघातस्त्रिरिति नास्ति कर्मान्तराभावात्तण्डुलप्रादुर्भावपर्यन्तम् । तदुक्तं भरद्वाजेन ' मुसलमादाय हविष्कृतमाह्वयति हविष्कृ-

१ घ. ढ. °र्ध्वसुर° । २ क. ख. ग. च. °हत्याप° ।

देहीति ततो वदन्त्यवहन्त्यवरक्षो दिव इति ' [इति]। तदवघातात्पूर्वमेवाऽऽह्वानमुक्तं ततोऽस्मिन्पक्षे त्रिरिति नास्ति किं तु अवरक्षो दिव इत्यवहन्त्येतावदेवार्थात्सिध्यति। अथ वा त्रिरभ्येति व्याख्याऽपि। अनवघ्नन्वा हविष्कृतमाह्वयतीत्युपक्रान्तत्वादवहननस्य मध्ये विरामविधानमिति। त्रिरवहत्यानवघ्नन्नवघातमकुर्वंस्त्रिराह्वयतीत्यन्वयः।

आद्रवेति राजन्यस्याऽऽगहीति वैश्यस्य।

वर्णविशिष्टयोर्यजमानयोः शाखान्तरीयौ विकल्पितौ, वर्णत्रयस्य रथकारनिषादयोश्च पूर्वोक्तः स्वशाखीयो नियतः। ब्राह्मणस्येति विशेषस्य सूत्रब्राह्मणयोरनभिधानात्। आपस्तम्बोऽप्याह—प्रथमं वा सर्वेषामिति। निषादरथकारयोरप्याधानादग्निहोत्रदर्शपूर्णमासौ च नियम्येते इति वक्ष्यमाणत्वात्।

प्रादुर्भूतेषु तण्डुलेषूच्चैः समाजहीति संप्रेष्यति।

उच्चैः समाहन्तवा इति ब्राह्मणोक्तो विकल्पेन तस्याधीतस्याऽऽनर्थक्यं मा भूदिति सर्वत्र ब्राह्मणोक्तानामविनियोगे द्रष्टव्यम्।

अद्रिरसि श्लोककृदित्याग्नीध्रोऽश्मानमादत्ते।

कुटरुशब्देनाऽऽसादितेऽप्यश्मानमिति वचनमद्रिरसीति लिङ्गेनावयवरूपाश्माभिधानेन शम्यायां शाखान्तरप्राप्तायां मन्त्रो मा भूदितिज्ञानार्थम्।

कुटरुरसि मधुजिह्व इति वा कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इति वा।

पूर्वेण विकल्पोऽश्मन्येवात्रापि स्पष्टलिङ्गात्।

इषमावदोर्जमावदेति तेन दृषदुपले समाहन्ति।

जेष्मेत्यन्त एक एव मन्त्र उत्तरादिना। तथैव बोधायनेनापि पठित एक एव। नानामन्त्रता यत्राभिप्रेता तत्र करोत्येव प्रयत्नान्तरमित्युक्तमेवेति। दृषदुपले इति दृषदौ समाहन्तीति च द्वितीया निर्देशाद्दृषदुपलयोः संस्कारः। तदुक्तं भरद्वाजेन—' द्रव्याभावे कर्मनिवृत्तिर्यथा चरौ समाहननमाप्यलेपनिनयनं च ' इति। अर्थवचनं तेनेति चेत्। उच्यते—कुटरुग्रहणमदृष्टार्थं मा भूदिति दृषदुपलयोः परस्परं च समाहननं मा भूदिति च। ब्राह्मणे हि पात्राणामेव परस्परं शब्दोत्पत्त्या भ्रातृव्यपराभव उक्तः। तथा च पात्राणां मध्ये दृषदुपले अपि तयोर्दृषदौ च समाहन्तीति साधनान्तरं न श्रूयते तदर्थं तेनेति शाखान्तरवशादित्यर्थः। तेन द्विर्दृषदि सकृदुपलायामित्येव सिद्धौ पृथग्दृषदुपले इति द्वितीयानिर्देशेन संस्कार्यत्वं तयोरेवेत्युक्तम्। ब्राह्मणमपि तयोरेव शब्दस्तावकमिति व्याख्यातं द्वितीयाश्रुतिबलात्।

द्विर्दृषदि सकृदुपलायाम्।

समाहन्तीत्यनुवर्तते। द्विर्दृषदं सकृदुपलामिति वक्तव्ये सप्तम्या निर्देश उत्तरार्थः।

त्रिः संचारयन्नवकृत्वः संपादयति ।

दृषदुपलयोरत्र सप्तम्या निर्देशेनात्र कर्मान्तरमध्याहर्तव्यमित्युक्तं भवति । तद्यत्र समाहन्तीत्यन्तो वाक्यार्थ एव कर्म । तथा च द्विर्दृषदि सकृदुपलायां समाहन्तीत्येतत्त्रिरभ्यस्यन्नववारं संपादयति । समाहन्तीत्येतावदेवाभ्यासेन संचारयन्नवकृत्वः संपादयतीति । संचारयन्निति प्रागपवर्गमुदगपवर्गं वा संचारः क्रियायाः प्रदेशोत्तरे प्रदेशान्तरे करणेन भवति । तत्र दृषदि प्रथमं मन्त्रेण द्वितीयं तूष्णीमेकद्रव्यत्वादुपलायां सकृन्मन्त्रेणैव द्रव्यपृथक्त्वात् । एवं त्रिरिति षट्कृत्वो मन्त्रो नवकृत्वः समाहननम् ।

शम्यया वा तूष्णीꣳ शम्यामादत्ते ।

शम्यया समाहन्ति वेषमावदेतिमन्त्रेणैव । अत्र मन्त्रलिङ्गविरोधादप्राप्ते मन्त्रे तूष्णीं ग्रहणं कल्पान्तरे देवस्य त्वेत्यनेनाऽऽदानमुक्तं तन्मा भूदिति । तदाहाऽऽपस्तम्बः—'सावित्रेण वा शम्यामादाय' इति ।

वर्षवृद्धमसीति पुरस्तादुत्तरतो वा शूर्पमुपोहति ।

उलूखलमुप समीपमूहत्यानयति पुरोभाग उत्तरभागे वोलूखलमुखस्यैव संमुखम् ।

वर्षवृद्धाः स्थेति पुरोडाश्यानभिमृशति ।

गतार्थम् ।

प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्त्वित्युद्वपति ।

उर्ध्वमानीय शूर्पे वपति पुरोडाश्याञ्छूर्पे प्रक्षिपति हस्तेन ।

परापूतꣳ रक्ष इत्युत्करे त्रिर्निष्पुनाति ।

उत्करप्रदेशस्योपरि शूर्पं धृत्वेत्यर्थः । शूर्पेण त्रिर्निर्झटनेन पुनाति शोधयति तुषांस्तण्डुलेभ्यो निर्गमयति शूर्प एव । सकृन्मन्त्रः । अरातय इत्यन्तः ।

पराध्माता अमित्रा इति शूर्पात्तुषान्प्रध्वꣳसयति ।

शूर्पेण तेनोत्करे पातयति तुषान्निःसारणानामभ्यासो यावत्तुषनिर्गमनम् ।

पुरोडाशकपालं तुषैः पूरयित्वा रक्षसां भागोऽसीत्युत्तरापरमवान्तरदेशमधस्तात्कृष्णाजिनस्योपवपति ।

उत्तरापरमवान्तरदेशं कृष्णाजिनस्यैवाधस्ताद्भागमुपलक्ष्य तुषान्निक्षिपति कपालेनैव यावन्तो गृह्यन्ते तावत एवोत्कराद्धस्तेन गृहीत्वा कपालं तैः पूरयित्वा पूरितांस्तुषानित्यर्थात् । हस्तेनेति बह्वृचब्राह्मणं चर्वर्थम् । अत्र मीमांसकैरुदाहृतं वाक्यं पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति । अत्राविशेषेण सर्वतुषप्रतिपत्तिरुक्ता । तदनुसारेण चेत्पूरयित्वा पूरयित्वेत्यभ्यासो यावत्तुषसमाप्ति सकृन्मन्त्र इति ज्ञेयम् ।

नान्वीक्षते ।

उपवापसमये परं च यावत्कृष्णाजिनं निर्गमयति ।

अवबाढ१ रक्ष इत्यवबाधते ।

हस्तेनावष्टभ्योप्ततुषदेशं बाधते भावनैव रक्षसां बाधां भावयेदित्यर्थः ।

अप उपस्पृश्य ।

श्रौतमुदकस्पर्शनम् ।

अभ्युक्ष्य कपालं निदधाति ।

अद्भिरभ्युक्ष्य यथास्थानं स्थापयति ।

वायुर्व इति विविनक्ति ।

विविनक्तु मन्त्रान्तः । विवेचयति अनवहतान्व्रीहींस्तण्डुलांश्च ।

देवो व इति पात्र्यां तण्डुलान्प्रस्कन्दयति ॥ १७ ॥

प्रक्षिपतीति पात्र्यां संवपनार्थायाम् । प्रतिगृह्णात्वित्यन्तः । अत्र सामर्थ्यादनवहतान्व्रीहीनप्यवहत्य तूष्णीं रूपा(तुषा)न्निर्गमय[ति] । तण्डुलान्पात्र्यां स्कन्दयित्वा ततः प्रैषः ।

त्रिष्फली कर्तवा इति संप्रेष्यत्यत्र वाचं विसृजते ।

नात्र त्रिरवघाताभ्यासो विधीयते किं तु यथार्थोऽवघातसमुदाय एकं फलीकरणमेवं त्रिस्त्रीणि फलीकरणानि । तेषां त्रयाणां प्रत्येकं पृथक्पृथक्कर्तारि(रो) हविष्कृदेहीत्यनेन संस्कर्तृत्वमात्रविवक्षयैकत्वेनैवाऽऽहूता अपि । कर्तवा इत्यव्ययं कुरुतेत्यस्मिन्नर्थे व्याख्येयम् । ततो दृष्टार्थमाह्वानं स्यात् । फलं विशरणं विसर्गत(स्त)ण्डुलानां कोशलक्षणत्वगपसारणं त(य)त्फलं तत्कर्तवा इति प्रैषार्थः । अभूततद्भावे च्विर्दीर्घः । त्रिष्फलीकरणं त्रिवारं तण्डुलानामेव कणिकाकोशेभ्यः पृथक्करणेन शुद्धताकरणम् । अत्रैव वाचं विसृजते यदुक्तं हविष्कृता वाचं विसृजत इति तस्यार्थोऽत्र वाचं विसृजत इति न तु हविष्कृदाह्वानात्पूर्वम् । कात्यायनेनोक्तमनन्तरं वाऽनन्तरमेव वैखानसादिभिरप्युक्तं तथा मा भूदिति वक्तुमत्रेत्युक्तम् । अयमाशयः—हविष्कृतेति हविष्कृदेहीति तस्य न शब्दपदार्थको निर्देशोऽपि त्वर्थपदार्थकस्तत्र शब्दो लक्षणीयस्तेन च स्वोच्चारणमुच्चारणेन च कालस्तत्र वाग्विसर्गविधानपतो वरं हविष्कृताऽर्थेन हविःसंस्कारं कुर्वता कर्तुं प्रवृत्तेन त्रिष्फलीकरणेन हविर्भवति तत्कर्तैव हविष्कृदित्युच्यते । तत्र क्रियाऽप्युपाधित्वेन वाच्या तया च काललक्षणेति न लक्षणापरम्परेति । ततस्तु तस्मिन्सति वाग्विसर्गो युक्त इति ।

१ क. ग. च. छ. ट ठ. ड. कर्तव्यानिह । २ क. ग. च. ठ ड. फलीकरणं ।

यजमानस्य पत्न्यवहन्ति यो वा कश्चन तद्दास्यपत्नी स्यात्साऽपि कतिपयकृत्वोऽवहत्यान्यस्मै प्रयच्छेत्सोऽत ऊर्ध्वमवहन्ति ।

अत्र द्वौ प्रैष्यौ दर्शयत्युत्तरसूत्र एकं, पूर्वयोस्तावत्फलीकरणप्रकारं व्यक्तिनियममनेनाऽऽह । तत्र पत्नी यो वा कश्चन तद्दासीति त्रयं विकल्पेनैकः कर्ता । अन्यस्मा इत्यनेनोक्त आग्नीध्रो द्वितीयः । यजमानपत्न्या एव प्रकृतत्वाद्यजमानग्रहणं यजमानस्य पत्न्यवहननाय वक्ष्यमाणा दास्यपि प्रकृतस्य यजमानस्यैवेति प्रदर्शनार्थम् । विकल्पार्थोऽपिशब्दः । दासी प्रसिद्धा । कीदृशी, या पत्नी न भवति या तु वर्णत्रयोत्पन्ना स्मार्ताग्निसाक्षिकं पत्नीत्वेनाङ्गीकृता पश्चाद्दास्यं प्राप्ता तादृशी न भवति पत्नीत्वयोग्या वा न भवति शूद्रजात्युत्पन्नेति यावत् । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति पाणिनिस्मरणान्न शूद्रजाया यज्ञसंयोगोऽस्ति । तस्मात्पत्नीत्वानर्हा शूद्रजैवं । तेषां प्रथमावहनने विकल्पेन प्राप्तानां कतिपयकृत्वोऽवहननं नियम्यते नातितरामिति द्वितीयावहननेन पूर्णीभावो मा भूदिति तेषां मध्येऽन्यतरेण समुचितेनाग्नीध्राऽवहननं द्वितीयं तत्तु यावत्सुफलीकृता भवन्ति तावत्कार्यमिति वक्तुं सोऽत ऊर्ध्वमवहन्तीत्युक्तम् । आध्वर्यवसंज्ञाया अत्यन्ताबाधार्थमन्यशब्देनाग्नीध्रो ग्रहणं तस्याप्यध्वर्युशब्देन सोमे व्यवहारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एवं फलीकरणद्वये जाते तृतीयं फलीकरणमाह त्रिष्फली कर्तवा इति । संप्रेष्याऽत्र[2] हविष्कृदेहीत्यनेन पत्नी । सैव प्रेष्या तस्या एव पत्नी त्रिष्फली करोतीति विधास्यमानत्वात् । कर्तवै कुरु फलीकरणं तण्डुलेभ्यः कणानां वियोगकरणम् ।

देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुम्भध्वं देवेभ्यः शुध्यध्वमिति पत्नी त्रिष्फली करोति सुफलीकृतान् ।

एवमवहननलक्षणफलीकरणद्वयेन सुफलीकृतांस्तण्डुलान् । पत्नीफलीकरणमिदं, तत्र प्रैषार्थे सिद्धे पुनस्त्रिरिति धर्ममात्रार्थं वचनं, मन्त्रस्य सकलस्यापि त्रिः कृत्वा फलीकरणं साध्यं, तन्मन्त्रेण सकृत्, द्विस्तूष्णीं, तद्वघातत्रयं चैकमेव फलीकरणं, पूर्वाभ्यां सह त्रीणि फलीकरणानीति निर्णयः । पत्न्यामनालम्भुकायां तु स्वयमध्वर्युस्तृतीयमवहननं समन्त्रं करोति ।

निदधाति फलीकरणान् ।

विविक्तीकृतान्फलीकरणान् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्प्रत्ययः । ' अतिरिक्ताः फलीकरणाः ' इति ब्राह्मणम् । अतिरिक्तास्तण्डुलेभ्यः पृथक्कृतास्तान्निदधाति पात्रान्तरे स्थापयति प्रज्ञातानित्यर्थः ।

---

१ क. ख. ग. छ. ट. ट. ड. °द । न ते° । २ क. ख. न. छ. ट. ड. °प्रेष्यत्यत्र । ग. °प्रेष्येत्यत्र ।

प्रक्षाल्य तण्डुलान् ।

शूर्पस्थांस्तण्डुलानुदकेन गतमलान्कृत्वेत्यर्थः ।

त्रिष्फलीक्रियमाणानां यो न्यङ्गो अव-
शिष्यते । रक्षसां भागधेयमापस्तत्प्रवहता-
दितः स्वाहेत्यन्तर्वेदि प्रक्षालनं निनयति ।

प्रक्षाल्यन्तेऽनेनोदकेन तन्निनयति प्रक्षिपति वेदिप्रदेशे शूर्पे प्रक्षालितानामुदकं पात्रान्तरे गृहीत्वा तन्निनयति । रक्षोभ्य इदम् । उभयोरुदकस्पर्शनं स्मृतिसिद्धमत्र न श्रौतं, तस्य तुषेष्वेव विधानादप उपस्पृशति मेध्यत्वायेति ब्राह्मणेन ।

व्याख्यातः कृष्णाजिनकल्पः ।

अवहननार्थमुक्तः कृष्णाजिनस्याऽऽदानादिविधिस्तेनाऽऽस्तरणान्तं पुनरपि कुर्यादित्यर्थः । कालदेशापृथक्त्वाभावेऽपि प्रयोजनपृथक्त्वादावृत्तिरिति भावः ।

दिवः स्कम्भनिरसीति कृष्णाजिन
उदीचीनकुम्बाꣳ शम्यां निदधाति ।

कृष्णाजिनमनुत्सृजन्नेवादित्यास्त्वग्वेत्त्वित्यन्तः । तत्र कृष्णाजिनस्य मध्य उदीचीनं कुम्बमूर्ध्वभागो यस्याः सा, युगबिले शम्या यदा प्रवेश्यते तत्र यदूर्ध्वं स्थूलमग्रं स्थाप्यते यथा बिलादधो न पतति स स्थूलभागं (गः) कुम्बमुदगग्रां शम्यां निधायेत्यर्थः ।

धिषणाऽसि पर्वत्येति तस्यां दृषदमधिवर्तयति ।

तस्यां शम्यायां प्रतिष्ठापयति । प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्त्विति मन्त्रान्तः ।

पश्चार्धेनाभिनिदधाति ।

दृषदः पश्चिमेनार्धभागेन शम्यां छादयति ।

धिषणाऽसि पार्वतेयीति दृषद्युपलाम् ।

अधिवर्तयतीत्यनुवर्तते । पर्वतिर्वेत्त्वित्यन्तः ।

अꣳशवः स्थ मधुमन्त इति तण्डुलानवेक्षते ।

अवनत ईक्षते शूर्पस्थितान् ।

देवस्य त्वेति दृषदि तण्डुलानधिवपति ।

अधिवपामीति मन्त्रान्तः ।

त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ।

गतार्थम् ।

प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति पिनष्टि ।

सर्वमन्त्रपाठो विकल्पनिराकरणार्थः । सकृन्मन्त्रस्ततो यथार्थं पिनष्टि ।

अपि वा प्राणाय त्वेति प्राचीं प्रोहत्यपानाय त्वेति प्रतीचीं व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्यव[1]धारयति ।

प्राचीमुपलामीषन्नयति । तथैव प्रतीचीं मध्यदेशे दृषदः स्थितां करोति तृतीयेन मन्त्रेण ।

दीर्घामन्विति प्राचीमन्ततः ।

धामित्यन्तः । मध्यदेशात्प्राचीमुपलां प्रोहतीति योग्यत्वाद्विप्रकृष्टमप्यनुकृष्यते ।

यथासुखमत ऊर्ध्वꣳ संततं पिनष्टि ।

पूर्वोक्तनियमाभावेनैवातः परं मध्ये त्वविरमन् ।

देवो व इति कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयति ।

पातयति दृषदः सकाशादुपलयैवेति वक्तुं प्रस्कन्दयतीत्युक्तम् । गृह्णात्विति मन्त्रान्तः ।

अदब्धेन वश्चक्षुषाऽवेक्ष इत्यवेक्षते ।

अवनम्येक्षते पिष्टानि कृष्णाजिनस्थानि यानि प्रस्कन्दितानि ।

अव्यवाकिरन्ती पिंषाणूनि कुरुतादिति संप्रेष्यति ।

असंवपन्तीत्यनेन विकल्पते मन्त्रः ।

प्रेष्यामाह—

पत्नी पिनष्टि दासी वा ।

उक्तार्थम् ।

सैत[2]त्सर्वं करोति ।

यत्प्रैषेणोक्तं विशिष्टमव्यवकिरन्तीत्यादि तद्दृष्टार्थं प्रेषितम् । पिष्टानि दृषदः सकाशात्कृष्णाजिनाद्वा न व्यवकिरन्ती बहिर्भावमनापादयन्ती तथा पिष्टानि सूक्ष्माणि कुर्वीति यदुक्तं तत्सर्वं कुर्यात् । अनालम्भुकत्वादिना तयोरभावे प्रैषाभावेऽप्यग्नीदेव वा कुर्यादेवेति नियम्यते । अध्वर्योस्तस्मिन्काले कपालोपधाने व्यापृतत्वात् । प्रैषाभावो लिङ्गविरोधात्प्रकृतावनूहाच्च ।

अत्र मदन्तीरधिश्रयति ॥ १८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

मदन्तीरपोऽधिश्रयति गार्हपत्य इति वैखानसोक्तेर्गार्हपत्ये मदन्तीरपः । संस्कार-निमित्तोऽयं शब्दः । तथाऽधिश्रयणेन संस्कारे सत्यनन्तरं भविष्यत्संज्ञया व्यवहरति ।

---

१ क. ख. ग. च. °वस्थापय° । २ क. ख. ग. च. तत्सर्वं ।

प्रणीताभिः संयौतीति वचनमापस्तम्बे दृष्टमिति ताभ्य आनीय मदन्तीरधिश्रयतीति यदुच्यते सोऽर्थोऽस्मत्सूत्र एव स्फुटो भविष्यति । अत्र काले कल्पान्तरे तु कपालोपधानानन्तरमधिश्रयणं दृष्टं तन्मा भूदित्यत्रेत्युक्तम् । अत्राग्नावधिश्रयणं यत्र हविःश्रपणं तत्रैवेत्येके ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां महादेवकृतायां प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः पटलः ।

आहवनीये गार्हपत्ये वा हवीꣳषि श्रप्यन्ते पश्चादग्नेः ।

तत्रेच्छया विकल्पः । तत्र वक्ष्यमाणं कपालोपधानं कार्यम् । श्रप्यन्ते हवींषीति बहुवचने श्रुत्यनुसारेण पर्वद्वयपुरोडाशापेक्षे । सांनाय्यं तु गार्हपत्य एव वचनात् । अग्नेरायतनस्य पाश्चात्येऽर्धभागे श्रप्यन्त इति पूर्वेणान्वयः ।

यथोक्तमुपवेषमादत्ते ।

धृष्टिरसीति पूर्वमुक्तं तत्स्मारयति यथेति । कालपृथक्त्वेन क्रियाभ्यासमन्त्रावृत्तिरे(त्ती ए)कद्रव्येऽपि दर्शितवान् ।

संनयतः प्रातरेव विकल्पेनाऽऽदाने मन्त्रान्तरमाह—

अभिहतꣳ रक्षो रक्षसः पार्णं दहाहिरसि बुध्निय इति वा तेन मध्यञ्चावङ्गारौ निर्वर्तयति।

तेनोपवेषेणाग्नेः सकाशादायतन एव द्वावङ्गारौ पृथक्करोति । अर्थसिद्धे तेनेति तेनैवाङ्गारकृत्यं न तु सव्याङ्गुल्या कात्यायनोक्तया ।

अपाग्न इत्यन्यतरमुत्तरापरमवान्तरदेशं निरस्याप उपस्पृश्य ।

क्रव्यादꣳ सेधेत्यन्तः । दक्षिणमङ्गारमिति वैखानसः । आयतनाद्बहिर्वायव्यादिशि निरस्य श्रौतमुपस्पर्शनम् ।

आ देवयजं वहेत्यवशिष्टमवस्थाप्य ।

यत्र प्रदेशे कपालमुपधास्यति तत्रैव स्थापयित्वा । मन्त्रे बहुपदग्रहणेन मन्त्रसमाप्तिर्दर्शिता । निर्दग्धमिति शाखान्तरीयस्य च ध्रुवमसीत्यनन्तरमपठितस्य विनियोग इति भ्रमः स्यात्तत आ देवयजमित्यस्य पाठानुसारेणारातय इत्यन्तः स्याद्ध्रुवमसीत्युत्तरादिना स मा भूदिति अर्थक्रमेण पाठक्रमविच्छेदादित्यर्थः ।

ध्रुवमसीति तस्मिन्कपालमुपदधाति ।

अवस्थापितेऽङ्गार एकं कपालं स्थापयति । पर्यूहेति मन्त्रान्तः ।

निर्दग्धमिति तस्मिन्नङ्गारमधिवर्तयति ।

उपहिते कपालेऽन्यम् ।

धर्त्रमसीति तस्मात्पूर्वम् ।

अत्रैवमित्यनभिधानादुपदधातीत्येवाऽऽकृष्यते न पूर्वस्य धर्मान्तरमपि । अयमाशयः-एकमग्रे कपालमुपदधातीति श्रुतेस्तस्मिन्कपालमुपदधातीत्यत्र सूत्र एकवचनं कपालमित्युद्देश्यगतमपि विवक्षितं, तेन तस्मिन्नेकस्मिन्नेव प्रथममेकमेव कपालमुपदधातीति, तथा तस्मिन्नङ्गारमधिवर्तयतीत्यत्रापि तस्मिन्नित्येकवचनं विवक्षितं, तस्मिन्नेकस्मिन्नेव तस्मात्प्रथमात्पूर्वं द्वितीयमुपदधाति ।

धरुणमसीति तस्मात्पूर्वम् ।

द्वितीयात् ।

अष्टाकपालस्य द्वे मध्यमाद्दक्षिणे त्रीण्युत्तराणि ।

स्पष्टम् ।

तयोर्धर्मासीति दक्षिणपूर्वं मरुतां शर्ध इति दक्षिणापरम् ।

तयोर्दक्षिणयोर्दक्षिणपूर्वमाग्नेयदिग्भागे दक्षिणापरं निर्ऋतिदिग्भागे ।

यन्त्रमस्याशा दृꣳह रायीं दृꣳह पोषं दृꣳह
सजातानस्मै यजमानस्य पर्यूहेत्युत्तरापरम् ।

वायव्ये ।

विश्वाभ्यस्त्वाऽऽशाभ्योऽच्छिद्रꣳ सजा-
तवनस्याया उपदधामीत्युत्तरपूर्वम् ।

ईशान्ये । इदं द्वयमुत्तरेषां त्रयाणां व्यवस्थार्थम् ।

मध्यमस्य तृतीयस्याऽऽह—

चिदसीत्यवशिष्टमुत्तरतः ।

मध्यमात् । एतानि कपालान्यष्टावाग्नेयस्य पुरोडाशस्याङ्गतया विहितानि । तथा-चेयं संख्याऽप्याग्नेयार्था कपालानि च न तु कपालार्था गुणानां तु परार्थत्वादसंबन्ध इति न्यायात् । तेन विकृतौ यत्राऽऽग्नेयविकारा एकादशद्वादशकपालास्तत्राऽऽग्नेयोपधानधर्मेणैवोपधानं न तु संख्यासाम्येनाग्नीषोमीयैकादशकपालवदैन्द्राग्नद्वादशकपालवद्वा ।

एकादशकपालस्य यथाऽष्टाकपालस्यैवं त्रीण्युपदधाति ।

अष्टाकपालयोगादुत्तरत एव । तदग्रे स्पष्टयिष्यति । उपधेयादानं सर्वार्थमेव कृतम् । पूर्वमन्त्रेण द्रव्यपृथक्त्वार्थपृथक्त्वयोरभावात्सर्वकपालोपधानार्थत्वस्य बुद्धिस्थत्वान्मध्ये त्यक्तस्य पुनरादाने प्राप्ते मन्त्रस्यानावृत्तिः । अङ्गारनिर्वर्तनाद्यावर्तते तस्योत्तरकपालयोगेऽनुपकारकत्वात् । एकादशकपाले द्वादशकपाले चैवमिति पूर्वातिदेशात्प्रथमस्य प्रथमत्वेन प्रथमधर्मप्राप्तिः । नचाङ्गारनिरसनमदृष्टार्थं तन्त्रमिति वाच्यम् । द्वावङ्गारौ हि निव(र्व)र्तनेन संहतौ संस्कृतौ तयोरेकस्य त्यागो वियोगकरणेन भवति । यस्माद्वियुक्तः सोऽस्य संस्कारं जनयति । ततस्तस्य त्यागः प्रतिपत्तिर्द्वितीयानिर्देशात् । दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येत्यावर्तते । तथैव ब्राह्मणे दृश्यते—'अपाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादꣳसेधाऽऽ देवयजं वहेत्याह । य एवाऽऽमात्क्रव्यात् । तमपहत्य । मेध्येऽग्नौ कपालमुपदधाति । निर्दग्धꣳ रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह । रक्षाꣳस्येव निर्दहति' इति । स्थितस्याङ्गारस्य मेध्यत्वं संस्कारोऽन्याङ्गारनिरसनेन श्रूयते । तथा तस्य संस्कारस्य प्रतिपत्त्याऽङ्गेन रक्षोनिर्दहनमेव जातमिति यथाऽष्टाकपालस्येत्यनेन दर्शितम् । अत्रैवमित्यन्तमेकवाक्यं त्रीण्युपदधातीत्यपरं, तत्र यानीति पदमध्याहर्तव्यं तेषामित्यग्रिम सूत्रे दर्शनात् । एवं चैवमित्यतिदेशस्त्रीणीत्यनेन न संबध्यते किंत्वेकादशकपालस्येत्यनेन । अत्र पूर्वतनमुपदधातीत्यनुवर्तनीयम् ।

तत्र विशेषमाह—

तेषां वर्षिष्ठं मध्यमं द्वे मध्यमात्पूर्वे ।

त्रिषु यन्मध्यमं तद्वर्षिष्ठं किंचिद्विस्तीर्णं तस्मान्मध्यन्मात्पूर्वमष्टाकपाल एकमेवात्र [...] द्वयम् ।

अत्रान्तिमे मन्त्रमाह—

तयोश्चिदसीति पूर्वम् ।

उपदधातीत्यनुकर्षः ।

यथोक्तमवान्तरदेशेषु ।

आग्नेयनैर्ऋतवायव्येशानदिग्भागेषु पूर्ववत् ।

चितः स्थेत्यत्रशिष्टान्युत्तरतः ।

पर्यूहेत्यन्तः । उत्तरतो मध्यमात्प्राङ्न्यायम् । अत्र मन्त्रे बहुवचनेऽपि नैकेनैव मन्त्रेण त्रयाणामुपधानम् । एकादशकपालस्येत्यवान्तरसंख्यया द्रव्यपृथक्त्वान्मन्त्रावृत्तिः । बहुवचनमितरेतरसापेक्षमुखे उपदधामीति द्विवचनवत् ।

---

१ क. ख. ग. छ. ठ. ट. ड. °निवर्त° । २ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. ड. °स्थेति सर्वाण्यव
३ क. ग. च छ. ट. ठ. ड. °शिष्टमुत्त° ।

ऐन्द्राग्नस्योपधानमाह—

द्वादशकपालस्य यथैकादशकपालस्यैवम् ।

द्वादशमपि कपालं चितः स्थेत्यनेनैव ।

**भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमि-
ति वेदेन कपालेष्वङ्गारानध्यूहति ।**

सर्वमन्त्रपाठो मन्त्रसमाप्त्यर्थस्तेन यानि घर्म इति मन्त्रः पृथगेवोत्कृष्यते पाठात् । कपालविमोचने विनियोक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथाऽनेन सह पूर्व एक एव मन्त्रः स्यात् । बहुवचनं तप्यध्वमिति व्यक्तं दर्शयितुं, तेन सर्वाण्यपि कपालान्यनेकयोगयुक्तानि सकृदेव मन्त्रेण संस्कुर्यादित्युक्तम् । अङ्गारग्रहणं समर्थेन केनचित्पात्रेण गृहीत्वा तान्वेदेन कपालेषु यथाऽधितिष्ठन्ति तथोहति प्रसारयतीति यावत् । अविदहन्नेदम् । तेनेतः परं योगप्रयुक्ता प्रतियोगं मन्त्रावृत्तिः कार्येतः पूर्वं तु नाऽऽवृत्तिः कपालत्वोपाधिना द्रव्यपृथक्त्वाभावादिति । आचार्येणापि तथैवाभिप्रेत्य कपालेष्वध्यूहतीत्यनतं कपालशब्दप्रयोगेण व्यवहृतं दक्षिणस्मात्कपालयोगादपोह्योत्तरस्मादपोहतीति योगशब्दयुक्तं व्यवहृतमतः परं दृश्यतेऽनेन तेषामितरेतरसंयोगविशिष्टानामेव देशभेदेन पृथग्द्रव्यत्वाद्द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तेत इति न्यायात्प्रतियोगं मन्त्रावृत्तिरिति सूत्रकारमतं तदपि ब्राह्मणानुसारेण । त्रीण्यग्रे कपालान्युपदधातीत्यादिनोपक्रम्याष्टाकपालपर्यन्तमुक्त्वा पुनरष्टौ नव दशैकादश द्वादशेति संख्ययैव विंशतिः पूरिता । तत्रावान्तरभेदाप्रतीतेरुपसंहारेऽपि देवतानामेवैनानि तपसा तपतीति बहुवचनेनैनानीत्यनेन चावान्तरभेदाभावो(वं) दर्शयितुं वदिष्यत्यनन्तरमेवैवमनुपूर्वं कर्माणि करोतीति । ननु कुत इयं व्यवस्थेति चेत् । उच्यते—यावत्पुरोडाशयोर्द्रव्यं संसृष्टं तावत्पुरोडाशद्रव्ययोर्द्रव्यपृथक्त्वाभावात्तदङ्गभूतेष्वपि कपालेषु योगयुक्तं कार्यं नो[1] विभागेन नास्ति पिण्डविभागे प्रतिपिण्डस्यैवाङ्गत्वात्तत्प्रयुक्ता मन्त्रावृत्तिरित्याचार्याभिप्रायः । अत्र प्रातर्दोहः । उपहितेषु कपालेषु प्रातर्दोहमित्युक्तत्वाद्व्याख्यातस्तत्रैव ।

पात्रीं निष्टप्योपवातायाम् ।

निष्टपनं बिलभागे प्रसिद्ध्या श्रपणाग्नावेव निष्टपनेनोपवातायामुपतप्तायाम् । सम्यक्तप्तां कृत्वेति व्याचक्षते तच्चिन्त्यम् । उपवातशब्दस्य शीतलीकरणे रूढत्वात् । अत्र प्रायोगिकाः पात्रीं गार्हपत्येऽधिश्रित्य तस्यां समोप्य भर्जयन्ति । तदन्याय्यं विधानाभावाद्भर्जनेन पाकस्य । अन्तर्वेद्यपरेण वा गार्हपत्यमवस्थितायामिति कात्यायनोक्तेश्चास्माकं व्यवस्थया श्रपणाग्नेस्तथा संभवात् ।

---

१ ख. छ. ट. नौ । २ ख. °ण्डयोगस्यै° ।

देवस्य त्वेति तिरःपवित्रं कृष्णाजिनात्पिष्टानि संवपति।

संवपामीत्यन्तेन न देवतानिर्देशो यथादेवतमित्यविधानात्। पवित्रं तिर्यगवधाय तस्यां पिष्टानि कृष्णाजिनादेव निक्षिपति।

त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम्।

देवस्य त्वेति मन्त्रोऽभिवपामीत्यन्तः संहितायां पठितः। स एवानुषक्तोऽत्र संवपामीत्येतच्छेषत्वेन ब्राह्मणेन व्याख्यातः सानुषङ्गस्य संहितापठितत्वं मत्वाऽत्र प्रतीकेनोपात्त उभयत्रापि देवतानिर्देशाभावेनैव पाठोऽतो यथादेवतमिति नोक्तम्। आपस्तम्बेन तु शाखान्तरीयमेव दृष्ट्वा यथादेवतमित्युक्तं तन्नेष्टमस्माकम्। यद्यपि ब्राह्मणे यथादेवतमिति दृश्यते सा स्तुतिर्न विधिः। किं तु (कुतः) प्रथमस्याग्नेर्मन्त्रब्राह्मणयोरनिर्देशात्। यथाऽग्नये जुष्टमित्यत्र निर्देशस्तान्निर्देशे स एवमेवानुपूर्वमिति विधिः।

संवपन्वाचं यच्छत्यभिवासयन्विसृजते।

भस्मना पुरोडाशमभिवासयन्। अत्र भस्मनाऽध्यूहतीति वक्ष्यति तथाऽपि संहिताब्राह्मणयोर्वेदेनाभिवासयतीति प्रयोगादभिवासयन्नित्युक्तम्।

हर्योस्त्वा बाराभ्यामुत्पुनामीत्युदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पिष्टानि त्रिरुत्पुनाति।

सकृन्मन्त्रः।

देवो व इति वा।

इदं पच्छ इत्याद्युक्तप्रकारेण।

स्रुवेण प्रणीतानामादाय वेदेनोपयम्य समाप इति पिष्टेष्वानयति।

अत्र प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति भरद्वाजेनोक्त्वाऽप आनयतीत्याद्युक्तमतो हविष्पाकः प्रणीताभिरिति गम्यते। मीमांसका अपि प्रणीतानां दृष्टार्थत्वं वक्तुमिदमेव वाक्यं श्रुतिमुदाहरन्ति। प्रणीतानामिति प्रणीतानां संबन्धिनीरप इति संबन्धषष्ठ्याऽप इति कर्मार्थप्राप्तं यथाविहितं धर्ममात्रमेतत्। सृज्यध्वमिति मन्त्रान्तः।

यदि प्रणीता न विद्येरन्या एव काश्चापो यजुषोत्पूय ताभिः संनयेदित्यापदर्थवादः।

यजुषा देवो व इति आपदर्थवादः। प्रणीताभिर्विकल्पे प्राप्त आपदि प्रणीतास्वप्रणीतासु यथोपपन्नसहिते प्रधानमात्रेऽनुष्ठीयमानेऽपि तत्रापद्यर्थस्य वादोऽर्थस्य प्राप्तिविधिर्न प्रणीताभिर्विकल्प इत्यर्थः।

अद्भ्यः परिप्रजाताः स्थेति तप्ता आनयति।

पिष्टेषु तप्ता मदन्तीरित्यर्थः, आनयति।

समद्भिः पृच्यध्वमिति प्रदक्षिणमनुपरिप्लावयति ।

प्रदक्षिणमिति च पारिभाषिकमेवोक्तम् । समन्तत्वव्याख्यानाय परितः समन्तात्परितो बहिरेव स्यात्तदर्थमनुव्याप्येत्युक्तम् । समन्तात्प्लावयति यथा पिष्टान्याप्लुवन्ति तथा करोति मन्त्रलिङ्गादद्भिः पृच्यध्वमिति विपरिणतं तप्ता इति पदं तृतीयान्तं तप्ताभिः सामर्थ्येन पिष्टानि कर्माणि । तदुक्तं भरद्वाजेन—तप्ताभिः पिष्टानीति । सूत्रे संनयेदित्येतत्कर्मतया सप्तम्यन्तस्य द्वितीयान्ततया विपरिणामात्तप्ताः पिष्टान्यानयतीति द्विकर्मकत्वेन संबन्धात्प्रकृते तान्येव ।

जनयत्यै त्वा संयौमीति संयौति जनयीते त्वेति वा ।

संयौति मिश्री करोति पिष्टान्यपश्च भेक्षणेनाऽऽलोडयति, यथा पिष्टानां पाको भवेत्प्रणीताभिर्हवींऽषि सयौतीति श्रुतेः । अत एव मदन्तीरधिश्रयति प्रणीता एव, प्रणीतानां श्रपणार्थत्वं यत्र पयःश्रपणार्थे श्रूयत इति सूत्रे स्फुटी करिष्यतेऽतोऽत्र प्रणीय तप्ता मदन्तीरानयति ।

मखस्य शिरोऽसीति पिण्डं करोति ।

स्पष्टम् ।

यथाभागं व्यावर्तेथामिति विभजति ॥ १९ ॥

पिण्डमित्यनुकर्षः । द्वेधा करोति ।

विभागे मन्त्रान्तरमाह—

देवो वाᳬ सविता विभजतु भगो वाᳬ सविता
विभजतु पूषा वाᳬ सविता विभजतु वायुर्वाᳬ
सविता विभजतु जनयत्यै त्वा विभजामीति वा ।

अत्र न्यायमते पञ्चैते मन्त्रास्तत्रेष्टमाचार्यस्येति गम्यतेऽन्त एवेतिकरणात् । एकस्मिन्पुरोडाशेऽर्थलुप्तो विभागः ।

समौ पिण्डौ कृत्वेदमग्नय इत्याग्नेयमभि-
मृशतीदममुष्मा इति यथादेवतमुत्तरम् ।

समप्रमाणौ पिण्डौ कृत्वाऽऽदौ समावेव च्छित्वा पश्चात्तथैव भागौ पिण्डरूपौ कृत्वेति त्वाप्रत्ययेनेदमुक्तं यत्र विभागस्तत्रैवाभिमृशति केवलविभागाभावान्नाभिमर्शनेन निर्देशो व्यावर्त्याभावात् । जनयत्यै त्वा संयौमीति बहुपाठेन मन्त्रसमाप्तिरुक्ता । तेनाग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यामिति न पूर्वमन्त्रशेषोऽपि तु मन्त्रान्तरं, तदिदमग्नय इत्यनेन समानार्थं विकल्पते । उक्तं बौधायनेन—अग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यामिति । तत्रापि समानो मन्त्रो दर्शितोऽमुष्मा अमुष्मा इति । तेन दर्शेऽग्नये त्वेन्द्राग्निभ्यामिति ज्ञेयम् ।

इदमहं सेनाया अभीत्वर्यै मुखमपोहामीति वेदेन दक्षिणस्मात्कपालयोगादङ्गारानपोह्योत्तरस्मादपोहेति।

कपालानां युक्तानामेककार्यसमवायिनां समुदायो योगस्तस्माद्दक्षिणस्मादादावपोह्योत्तरस्मात्पृथङ्मन्त्रेणापोहति निःसारयति। एतावत्पर्यन्तं तन्त्रेण कपालमात्रत्वोपाधौ संस्कारानुक्त्वा भस्मापोहनप्रभृति दक्षिणोत्तरयोगत्वोपाधिना यत्कार्यं पृथङ्निर्दिष्टं तत्रेदं मन्त्रलिङ्गमपि कारणं यन्मन्त्रे सेना नानाव्यक्तिसमुदाय एकप्रयोजनको दृष्टस्ततस्तु मन्त्रवर्णेनैव समुदायस्य प्रकाश्यत्वाद्दक्षिणोत्तरविभागौ विना तदसिद्धेरर्थाद्विभागोऽपि जात इति मत्वा तेनेदमुक्तं दक्षिणस्मादित्यादि।

एवमनुपूर्वाण्येषां कर्माणि क्रियन्ते।

यथा दक्षिणस्मात्कपालयोगादपोह्योत्तरस्मात्कपालयोगादपोहतीति देशभेदाद्द्रव्यभेदे समन्त्रकर्मावृत्त्याऽऽनुपूर्वीक्रम उक्त एवं दक्षिणोत्तरदेशभेदभिन्नानां हविषामपि समन्त्रकर्मावृत्त्या क्रमेण कर्माणि क्रियन्ते न तु स्वेच्छया। वर्तमाननिर्देशेन नेह विधिरपि तु न्यायप्राप्तमेवेत्युक्तम्। एषां पर्वद्वयसंबन्धिनां प्रकृतानां पुरोडाशानामेवेति भाति तथाऽपि सांनाय्येऽप्यासादनप्रभृति दक्षिणोत्तरभावापन्नयोः शृतदध्नोः पृथग्द्रव्यत्वप्रयुक्तमेव कार्यं मा भेरिति व्यवदानं यदवदानानीति, तथाऽन्यान्यप्याग्निमाणि कार्याणि तयोरप्यावृत्त्या दक्षिणोत्तरक्रमेण च स्युरन्यथा तन्त्रसंभव उत्पत्तिक्रमो वा केन निवारितौ स्याताम्। तस्मात्सर्वहविषां ग्रहणम्।

एवं पदार्थानां क्रमेणैव संस्कार्यत्वमुक्त्वेदानीं तेषु प्रवृत्तानां सजातीयविजातीयकर्मणामपि किं सर्वाण्येकत्र पदार्थे समाप्यान्यत्र पदार्थे समापनीयानि किंवा सर्वपदार्थेषु एकमेकमेव समाप्यैवं संदेह उभयत्वयोर्व्यवस्थां दर्शयितुमुत्सर्गतस्तावत्पदार्थक्रमेणैकैककर्मण एव क्रममाह—

समानजातीयेनैकैकमनुसमेति कृत्स्नमेकैकमपवर्जयति।

एकविधिविहितमेकप्रकारं कर्मैका कर्मव्यक्तिः समानार्थसंबन्धिनी क्रियमाणप्रकारत्वात्समानजातीया व्यक्तिर्नैनु[1] सैव व्यक्तिर्नहि पूर्वपदार्थे कृता नष्टोत्तरत्र संबद्धा कर्तुं शक्या, तस्माद्व्यक्तिभेदे जातिरवश्यं वाच्या, तस्यामभिव्यञ्जकं तु तत्तद्विधिविहितत्वमात्रं, तेन संस्कार्येषु पदार्थेषु मध्य एकमेकमेव पदार्थमनुक्रमेण सजातीयेनैकेनैव कर्मणाऽनुसमेत्यनन्तरं तथैव विजातीयेनापीति। समेति संबध्नाति। सोऽयं पदार्थानुसमय इति व्यपदिश्यते क्रमविशेषः। प्रथमप्रवृत्तं कर्म सकृच्छ्रुतसर्वपदार्थोद्देशेन तस्यासमाप्तौ वाक्यार्थासमाप्तेर्न वाक्यान्तरविहितस्य विजातीयस्य प्राप्तिः। यद्यपि

---

१ ट. °नैनु सै°।

योद्देश्य एकत्वं श्रूयेत तथाऽपि न विवक्षितमित्येकस्मिन्वाक्य एव सर्वपदार्थसंस्काराकरणे वाक्यार्थो न समाप्तः स्यात् । विजातीये[1] मध्ये कृते तु वाक्यं पुनः पुनरावर्तनीयं स्यादिति भावः । तत्र पदार्थसमुदायापन्ने[2] पदार्थे पुनस्तथैव संदेहः किं समुदायगतामेकैकां व्यक्तिं संस्कृत्य तथैव द्वितीयामेवं क्रमोऽथ वा समुदायरूपं समाप्य पुनरन्यं तथैवेति । तत्राऽऽह—कृत्स्नमेकैकमपवर्जयति । अत्र सजातीयेनानुसमय उक्ते निर्वापे प्रथमस्यैकं मुष्टिं निरुप्य द्वितीयहविष एकं तथैव द्वितीयमिति तथा कपालोपधानेऽपि प्राप्तमिदमुच्यते कृत्स्नं पदार्थमेकैकमेवापवर्जयति समापयति कुतः, पदार्थासमाप्तौ पदार्थोद्देशेन विधीयमानं कर्म न समाप्तं चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति कपालान्यष्टावुपदधातीति तत्रैको मुष्टिरेकं वा कपालं न पदार्थः पदार्थावयवः स तादर्थ्येन विधीयते । एकेन धर्मेणावच्छिन्नो योऽङ्गतां गत उद्देश्यतां वा स एकं इत्युच्यते न तु व्यक्त्यैक्येनैवैकत्वं, तथा चतुर्मुष्टिपरिमित एवाङ्गं निर्वापो निर्वपतिना परिच्छिन्न इत्येक एव पदार्थस्तस्मिन्नव्याप्तेन तत्पदार्थोद्देशेन प्रवृत्ता क्रिया समाप्तेति न बहिरङ्गं पदार्थान्तरं गच्छति, तथैकस्मिन्योग आग्नेयोऽष्टाकपाल इति नानापदार्थात्मके सर्वमेकं पदार्थं समापयतीत्यर्थः । सजातीयविजातीयकर्मणामेकपदार्थे करणं ततस्तथैव द्वितीयपदार्थे करणं काण्डानुसंततिः काण्डानुसमयो न च तथाऽयम् ।

एतदपवादेन काण्डानुसमयमाह—

संयुक्तानि त्वेकापवर्गाणि यथाऽवदानप्रदाने ।

संयुक्तानि नियतपौर्वापर्याणि सजातीयविजातीयानि तानि कर्माण्येकस्मिन्नेव पदार्थे समाप्तियोग्यानि । अत्र पदार्थानुसमये सति पौर्वापर्यवेदकप्रमाणबाधः स्यादन्ते कृच्छ्रेण[3] (त्स्न) स्यापि प्रमाणानुरोधेनाऽऽवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽङ्गीकृत इति भावः । कुतः, यतोऽवदानप्रदाने संयुक्ते । तत्र केचिच्चतुरवत्तं जुहोतीति संयुक्तत्वप्रापकमाहुः । तत्रावदानप्रदानयोः संयुक्तत्वेनोदाहरणत्वं न त्ववदानहोमयोरिति । कात्यायनस्तु ग्रहणसादनावदानेषु तु वचनात् । तत्सूत्रव्याख्याने च ग्रहणं सादनान्तमवदानं च प्रदानान्तमिति शाखान्तरीयवचनादिति व्याख्यातम् । वचनं च न सार्वत्रिकमस्ति सामर्थ्येनापि संयुक्तत्वदर्शनाद्वचनादित्यव्यापकं मत्वाऽयं हेतुर्नोक्त आचार्येण किंतु तुशब्देन पूर्वन्यायासंभव एवोक्तः । तत्र च हेतुः संयुक्तानीति, केनापि प्रमाणेन संयुक्तानि तानि सर्वाण्यप्येकापवर्गाणि प्रकृते तु वचनेन संयुक्तताऽन्यत्र यथासंभवेन ह्यकृत्वा द्विरवदानं ह्यवदानं न संभवेत्, किंतु सर्वपुरोडाशस्याऽऽग्नेयोऽष्टाकपाल

१ ट. °तीयम° । २ ठ ड. °द्विजाती° । ३ ट. °च्छ्रस्तस्या° ।

इति योगेन देवतासंबन्धश्रवणात् । शृतस्य वेद्यां स्थितस्य च वषट्कारेण प्रदानसंभवादित्येवमवचनेनैवात्र काण्डानुसमय इति व्याख्येयं सूचितवत्सूत्रकारेण यथाऽवदानप्रदाने इति संयुक्तत्वे सामर्थ्यं सिद्धत्वमदर्शयताऽग्रिमे चोदाहरणे प्रधानसंनिकर्ष इत्यादिना दर्शनाच्च ।

अर्थसिद्धसंयुक्तत्व उदाहरणमाह—

उद्वपनं निष्पवनं च सर्वत्र प्रधानसंनिपाते[1] क्रियन्ते ।

चकारेणावहननप्रस्कन्दनादि गृह्यते तदपेक्षया क्रियन्त इति बहुवचनात्सर्वत्र विकृतौ सर्वेषु नानाबीजेषु प्रधानसंनिकर्षे प्रधानानां संस्कार्याणां बीजानां प्रत्येकं संनिकर्षे काण्डानुसमय इति यावत् । तस्मिन्सत्येवोद्वपनादीनि क्रियन्त इत्यर्थः । संस्कार्याणां बीजानामवघातादिना संस्कारो दृष्टतण्डुलीभावप्रयोजनकस्तत्रावघातमात्रे सति प्रयोजनासिद्धेस्तदादि पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरस्य करणं स तण्डुलीभावप्रयोजनं साधयेन्नियतकाण्डानुसमय एवात्र न तु सजातीयमेकमवहननं सर्वबीजेषु, तत उद्वपनाद्येकैकं तथैवेति भावः । एवं च पदार्थानुसमय औत्सर्गिकस्तद्बाधकोऽन्य इति सिद्धम् ।

मखस्य शिरोऽसीति दक्षिणं पिण्डमादाय घर्मोऽसि विश्वायुरिति दक्षिणे कपालयोगेऽधिश्रयति ।

दक्षिणे कपालयोगे स्थापयितुं योग्यं दक्षिणमित्युक्तत्वात् । आग्नेयमिति नोक्तं देशभेदाप्रत्यायकत्वात् । तस्माद्देशभेदप्रत्यायिकया च माविन्या संज्ञया व्यवहृतं, तेन विभवन्त्यपि कर्माणि देशभेदेन द्रव्यपृथक्त्वात्ममन्त्राण्यावर्तन्त इति पूर्वोक्त एवमेतेषामित्यादिन्याये हेतुरुक्तः । तथा च पिण्डपुरोडाशशब्दाभ्यां क्रोडीकारेण कर्मविधानेऽपि द्रव्यपृथक्त्वमस्त्येव यथाऽऽज्यत्वादिना क्रोडीकृतेऽवयवपृथक्त्वम् ।

अधिश्रयणे वैकल्पिकं मन्त्रान्तरमाह—

घर्मघर्मे[2] श्रयस्वेति वा ।

अनेन वाऽधिश्रयति—

उक्तं विध्यन्तं हविरन्तरेऽतिदिशति—

एवमुत्तरम् ।

पिण्डमित्यनुकर्षः । शेषं पूर्ववत्समन्त्रम् ।

अतुङ्गमनपूपाकृतिमश्वशफमात्रं कूर्मस्येव प्रतिकृतिं करोति ।

पिण्डमित्यनुकृष्यते । कमठस्येवेषत्प्रतिकृतिं प्रतिमां करोति । तत्रापि कश्चित्कूर्मस्तुङ्गः कश्चिदपूपाकृतिरपूपवन्निम्नस्तदुभयविलक्षणो नात्युच्चो नातिनीच इत्यर्थः[3] । वैखानसो नोच्चमनतिनीचमित्याह । अश्वशफमात्रमिति तु परितो मानम् ।

---

१ क. ख. ग. च. निकर्षे क्रि° । २ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. ण. °र्मेधिश्र° । ३ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. °र्थः । नो° ।

शफः पादखुरः।

एवं मानकरणेनार्थात्प्रथनमुक्तं शाखान्तरे तत्रैव मन्त्रमाह—

उरु प्रथस्वेति प्रथयति।

पिण्डमेव विस्तारयति पूर्वरूपे। प्रथतामित्यन्तः।

सर्वाणि कपालान्यभिप्रथयति।

प्रथयतीति पूर्वानुवादः। अश्वशफमात्रकरणेनैव। अत्र न च मुष्टिपरिमितेन सावापेन धान्येन पुरोडाशः क्रियते। अत्राश्वशफमात्रता तत्त्वावापपूर्त्या संपादनीया। कपालयोगोऽपि तावानेव यथा तथा कार्यं किंचिदाकारं, तेन प्रथनमेवातुङ्गादिरूपेण कार्यं न पृथक्कर्मान्तरम्। अत एवाऽऽस्तम्बेन व्यत्ययेन सूत्रद्वयं पठितम्।

पात्र्यामप आनीय त्वचं गृह्णीष्वेति प्रदक्षिणमनतिक्षारयँल्लेपेनानुपरिमार्ष्टि।

संयवनपात्र्यामप आनीयेतिगुणप्रधानविभक्त्योरविवक्षा तप्ते पयसि दध्यानयतीतिवत्। नो चेदपामसंस्कार्याणामानयनमदृष्टार्थमेव स्यात्। तस्मादद्भिः पात्रीमार्द्रां कुर्याल्लेपादानार्थमित्यर्थः सिध्यति। तमार्द्रं लेपं गृहीत्वेत्यप्यत्रार्थाज्ज्ञेयमन्यथा लेपेनेत्यपि न संमतं स्यात्। तेन लेपेन लिम्पनेन पिण्डं सिद्धौ करोति। प्रदक्षिणमिति समन्ततां वक्तुम्। अतिक्षरणमङ्गानां लेपकरणेन यथा न भवति तथाऽनुपरिमार्ष्टीत्येवमर्थमनतिक्षारयन्नित्युक्तम्। प्रतिपिण्डं समन्त्रं पुनर्लेपग्रहणेनैव। अत्र पात्रीप्रक्षालनं विधेयमवशिष्टलेपप्रतिपत्त्यर्थं प्रक्षालनं पात्र्याः संस्कारार्थमुत्तरत्रोपयुक्ताया लिप्ताङ्गुलीप्रक्षालनमपि तथैव कार्यमुभयप्रयोजनार्थं तयोर्लेपक्षालनयोरग्रे प्रतिपत्तिदर्शनात्। तत्राङ्गुलिप्रक्षालनं कृत्वा निनयनमदृष्टार्थमेव स्यात्। तस्मात्पात्रीनिर्णेजनसमभिव्याहारादपि दृष्टार्थतैव।

अन्तरितꣳ रक्ष इत्युल्मुकेन त्रिः पर्यग्नि करोति।

अरातय इत्यन्तः। प्रत्येकं पिण्डे मन्त्रावृत्तिः पूर्वोक्तन्यायेन। अग्निं परितोऽग्निर्भ्राम्यते यस्यां क्रियायां तत्तथा। उल्मुकेन ज्वलता काष्ठेन परितः पिण्डस्याग्निज्वालां त्रिर्भ्रामयेदित्यर्थः। संस्कारोऽप्यदृष्टार्थः। सर्वाणि हवींषीत्यापस्तम्बवैखानसोक्तिवत्प्रयत्नाधिक्याभावात्पिण्डमित्यनुवृत्तेश्च नास्मत्सूत्रकारास्मच्छाखाभिमतम्। 'घर्मो वा एषोऽशान्तः। अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृज्यते। यत्पुरोडाशः' इत्युपक्रम्याभ्यस्यार्थवादैः स्तुत्वा पुरोडाशमेवोपसंहरतीति ब्राह्मणविरोधाच्च शाखान्तरीयं नेष्टम्।

मन्त्रान्तरमाह—

परिवाजपतिरिति वा।

पाठाभावादपि प्रतीकोपादानेनर्चो ग्रहणम्।

देवस्त्वा सविता श्रपयत्विति दर्भैरभिज्वलयति ।

अधिनाक इत्यन्तः। ज्वलद्भिर्दर्भैरामि उपरि ज्वलयति ज्वालां करोति तत्पाकार्थम् । पूर्ववदेव रक्षसामपघातायेत्येव वाक्यशेषाद्धर्ममात्रं प्रतीयते तथाऽपि श्रपयत्विति मन्त्रलिङ्गाच्छ्रपयतीति वाक्यशेषाच्च दृष्टार्थता । तेन यथा श्रपणं स्यात्तथाऽभिज्वलयति ।

अग्निस्ते तनुवं माऽति धागित्युल्मुकैः परितपति ।

रक्षस्वेत्यन्तः । अनेकैरुल्मुकैः प्रतितपति प्रतितापयति । अन्तर्भूतणिजर्थः सकर्मको वा । मन्त्रः प्रतिपिण्डम् । प्रत्यभितोऽसंलग्नैस्तदभिमुखैरिति यावत् । माऽति धागग्ने हव्यं रक्षस्वेति मन्त्रलिङ्गाच्च ।

सं ब्रह्मणा पृच्यस्वेति वेदेन साङ्गारं भस्माभ्यूहति ।

पात्रेण गृहीत्वा वेदेन भस्माभिव्याप्य पिण्ड ऊहति प्रसारयति । प्रतितापो यथा न दहेत्तथा भस्मना साङ्गारेणाऽऽच्छादयतीत्यर्थः । एवं च दृष्टार्थता ।

ब्रह्म गृह्णीष्वेति वा ।

पूर्वेण विकल्पः ।

अविदहन्तः श्रपयतेति संप्रेष्यत्यत्र वाचं विसृजते ।

ब्राह्मणेऽविदहन्तः श्रपयतेति वाचं विसृजत इति दर्शनादयं वाग्विसर्गः प्रतिकरणमेत्याभाति, तन्न संभवति । नियमाभावो हि विसर्गस्तस्याभावरूपस्य विधातुमशक्यत्वान्मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च । तस्मादत्र क्रिया काचनाध्याहर्तव्या, मन्त्रलिङ्गाच्च प्रैषार्थताऽवगम्यते । न च प्रेष्याः प्रतीयन्ते, नाप्यन्येषामनन्तरं किंचित्पुरोडाशपाकानुगुणं कर्म विधीयते, नापि स्वस्य, तस्मादुच्चैरुच्चारणमात्रं प्रेष्यतीत्यनेनोच्यते । तस्माद्द्वां दोहपवित्रे रज्जुं सर्वा पात्राणि शुन्धतेति संप्रेष्यतीतिवददृष्टार्थम् । आपस्तम्बेनाऽऽग्नीध्रो हवींषि सुशृतानि करोतीत्यभिधानात्तं प्रति प्रैषस्तन्मतेन संभाव्यते नात्र तथा बहुवचनानुपपत्तेश्च । वरमदृष्टार्थताऽत एव वैखानसो यथाब्राह्मणमेव विधत्ते तदपि प्रायेणाप्येतद्यजुरुक्त्वा वाचं विसृजत इत्यर्थोऽवगम्यते । ब्राह्मणमपि सार्थवादं न दृष्टं फलं किंचिदाह यज्ञमेव हवींष्यभिव्याहृत्य प्रतनुते पुरोरुचमविदाहाय शृत्यै करोतीति । तस्माददृष्टार्थमेवोच्चारणं नियमनिवृत्तिप्राप्ताविदमुच्चैर्वदेदिति । तत एवाभिवासयन्वाचं विसृजत इति यदुक्तं तदपि न विरुध्यते । तेनाभिवासनानन्तरमेवाविदहन्ते(न्त इ)त्युच्चारणमङ्गारान्संबुध्यप्रैषदर्शनात्साङ्गारभस्माभ्यूहनं प्रत्येवाङ्गमिति पूर्वमभिवासनशब्देन साङ्गमेव ग्रहणमतो न व्यवधायकमिति सर्वं दर्शयितुमत्रेत्युक्तम् । योऽयमभिवासनोत्तरकालं विसर्ग उक्तः स एवास्मिन्काले पर्यवसन्न इत्यर्थः । तत्र भाष्यकारेणोक्तमविस्मरणायात्रेत्युक्तमिति तत्सूत्रकाराचातुरीसंपादकत्वादुपेक्ष्यम् ।

अङ्गुलिप्रक्षालनं पात्रीनिर्णेजनं चोल्मुकेनाभिप्रतप्य ।

पात्री निर्णिज्यतेऽनेनेति तथाऽङ्गुलीप्रक्षालनं पृथक्पृथक्पात्रयोः स्थापिते पृथक्पृथक्प्रताप्योल्मुकेन ज्वलता पात्रीनिर्णेजनमपि प्रक्षाल्य पात्रीं पात्रान्तर एव स्थितं भवति । प्रताप्य पृथक्त्वेति बौधायनोक्तेः पृथग्विभक्तिनिर्देशाच्चकाराच्च पृथक्प्रताप्य संसृज्येत्यर्थः । उल्मुकं तु श्रपणीयाग्नेरेव ।

अपरेणाऽऽहवनीयमपरेण वा गार्हपत्य स्फ्येनोदीचीस्तिस्रो रेखाः कृत्वैकताय स्वाहेति पश्चात्पश्चादसꣳस्पन्दयꣳस्त्रिर्निनयति ।

श्रपणार्थत्वेन सत्येव विकल्पेऽपरेणाग्निमित्येव वाच्ये गौरवं व्यवस्थार्थं यत्रापरेणाऽऽहवनीयं बर्हिस्तीर्णं तत्रापरेण गार्हपत्यं पशुपुरोडाशादौ नान्यत्रेति । उदीचीरुदगायतास्तिस्रो रेखाः प्रागपवर्गरेखाणामदृष्टार्थता मा भूदिति कृत्वेति क्त्वाप्रत्ययेनोत्तराङ्गतोक्ता ताभिः संस्कृत एव स्थले निनयति सूत्रान्तरे स्पष्टमेवोक्तम् । एकस्यामेकवारमेवं त्रिर्भवति । कथं तत्राऽऽह पश्चात्पश्चादिति वीप्सया तिसृषु रेखासु त्रिर्निनयनाभ्यासोऽर्थात्स्यात्पश्चात्पश्चात्पश्चिमेन पश्चिमेन पूर्वं पूर्वं न मेलयन् । अत्र पश्चात्स्पन्दनं न प्रतिषिध्यते किं तु पाश्चात्यनिनयनेन पूर्वस्य मेलनं प्रतिषिध्यते । एवं च प्राक्संस्थतोक्ता भवति, लेपस्य सर्वस्य प्रतिपत्तिः सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं च त्रित्वं तावतैव चरितार्थत्वात् । अस्पन्दयन्निति पश्चात्पश्चान्निनीतेनातः प्रागपवर्गताऽऽपस्तम्बोक्ता सिद्धा भवति । अस्पन्दयन्नमिलयन्परस्परं निनयनम् । संनिधानादस्पन्दयन्नित्येवमुक्तम् । कात्यायनीये प्रत्यगसंस्पन्दमानमिति, तद्व्याख्यातं च कर्कोपाध्यायेन प्रत्यगिति प्रतिवचनान्न प्रागुदग्वाऽस्पन्दमानमिति समुपसर्गनिर्देशादसंगच्छन्न स्पन्दनमात्रप्रतिषेध इति । वैखानसेनापि पश्चादसंसृष्टं निनयतीत्युक्तम् । मन्त्रः सर्वोऽप्येक एवेतिकरणेनैकेनैव निर्देशात्प्रयत्नान्तराभावाच्चाऽऽपस्तम्बेन पृथक्प्रयत्नकरणात्तस्यैव तथेष्टं सत्याषाढस्य न । मन्त्रो हि निनयनाङ्गं नाभ्यासाङ्गमतः सकृदेव । न च यावन्निनीतं तावदेव संस्कृतं मन्त्रेणान्यनिनयनार्थं भवितव्यमेव मन्त्रेणेति द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तेत इति त्रीण्यपि निनयनानि सकलमन्त्रसाध्यान्येवेति वाच्यम् । मुष्टिमानेनेव बर्हिषः स्रुवपूर्णेनेवाऽऽज्यस्यात्र पृथगर्थतासंपादकाभावादेकेनेव द्रव्यमुपलक्षणम् । अथ देवताभेदात्स्वाहाकारभेदाच्च यत्र मन्त्रगणेन कर्म चोद्यते प्रतिमन्त्रं तत्र जुहुयादिति कर्मभेद इति चेन्न । प्रतिपत्तिकर्मत्वान्न दर्विहोमधर्मः । नाप्येतासां हविर्भाक्त्वं ते देवा आप्येष्वमृजतेति श्रुतेस्तासां न देवतात्वं किंत्वधिकरणमात्रं, निनयतिधातोरप्यदानार्थत्वान्मन्त्रे स्वाहा-

कारः प्रक्षेपमात्रार्थो न तु दानार्थोऽपि । अत्र भाष्यकारेण पश्चात्पश्चादिति पश्चादपवर्गत्वेन व्याख्यातम् । अपवर्गवाची प्रतीचीनशब्दो न प्रयुक्तः पश्चाच्छब्दस्तु कथमन्यस्तोऽपवर्गं ब्रूयादपवर्गो हि त्रयाणामेकस्तत्र वीप्सा ह्यसंबद्धैव । नच पश्चात्पश्चाद्भाग इति व्याख्येति प्रथमेनासंबन्धात्किमपेक्षया प्रथमः पश्चाद्भवेत् । प्राचीनापवर्गताऽऽपस्तम्बादिभिः साक्षादेवोक्ता, सूत्रान्तराण्येतत्समानार्थानि मदुक्तप्रकारेणैव व्याख्यातानि, कथं भाष्यकारेण व्याख्यातं परिभाषाबाधेन तद्विचार्यम् । मन्त्रः सर्वोऽपि बौधायनेनैक एवाङ्गीकृतो देवताश्चोक्ताः कात्यायनेनापि देवतार्थत्वे तु शेषनाशे येन केनाप्युदकेन कार्यं निनयनं देवतानिर्देशश्च प्रतिपत्तिमात्रत्वे तु न प्रतिनिधिर्निनयनलोप एवेति ज्ञेयम् ।

निनीय वाऽभितपति ।

द्वयमेकत्र कृत्वा निनीय पश्चाद्भूमिगतमुल्मुकेनाभितपति । एकतादिदेवतास्तु बौधायनेन व्याख्यातास्तासां नानात्वेऽपि ते देवा आप्येष्वमृजतेति बहुवचनेनैकशेषादुत्पन्नेन परस्परसापेक्षाणामेव देवतात्वं, तथा चैक एव मन्त्रस्तत्रापि पिता पितामहः प्रपितामह इत्येते त्रय इति पक्षेऽपि न प्राचीनावीतं तद्दर्शितमेव परिभाषायाम् ।

अथ वेदिकरणम् ।

अपरेणाऽऽहवनीयं यजमानमात्रीं वेदिं करोति ।

आहवनीयस्य पश्चिमरेखामारभ्य पश्चिमभागे वेदिं करोति । वेदिरिति संस्कारवचनः शब्दस्तेन वक्ष्यमाणसंस्कारैः स्थलं यजमानमात्रं संस्कुर्यात्सा वेदिर्भवतीत्यर्थः । अरत्निचतुष्टयं षण्णवत्यङ्गुलानीति यावत् । शुल्बोक्तप्रकारेण ।

यावदर्थां तिरश्चीम् ॥ २० ॥

करोतीत्यनुकर्षः । यावानर्थः प्रयोजनं यथा(या) सा यावदर्था, तिरश्ची तिर्यग्विस्तीर्णा यावता विस्तारेण हविषां सादनपर्याप्तं स्थलमपेक्षितं तावान्विस्तारः कार्यः । दैर्घ्यं तु यजमानपरिमाणमेव । इदं तस्मा इति याजमानम् । करणमन्त्रोऽयमनाशीर्मन्त्रत्वात्तेन न जपधर्मो मन्त्रान्तेन कर्मसंनिपात एव ।

वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीꣳ सा पप्रथे पृथिवी पार्थिवानि । गर्भं बिभर्ति भुवनेष्वन्तस्ततो यज्ञो जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात्स्तम्बयजुषो वेदेन वेदिं त्रिः संमार्ष्टि ।

मन्त्रेणैकवारं सर्वां संमृज्य पुनस्तूष्णीं द्वितीयतृतीययोः पर्याययोः सर्वामेव यावता स्थलेन वेदिर्भवेत्तावत् स्थलं संमार्ष्टीत्युक्तं वेदेर्व्याप्यजातत्वात् । पुरस्तात्स्तम्ब

---

१ ग. °श्चात्पश्चाद्भा° । २ ठ. ड गृहीत्वा ।

यजुष इति ब्राह्मणानुकरणं विकल्पनिरासार्थं, दृश्यते हि विकल्पः सूत्रान्तरे पुरस्ताद्दुपरिष्टाद्वेति। स्तम्बयजुः पुरस्तात्स्तम्बयजुष इति दर्शनात्स्तम्बस्य यजुषा हरणं स्तम्बयजुः। अथवा स्तम्बस्य दर्भावयवस्य ह्रियमाणस्येयं संज्ञा। न चात्रावयवशो व्युत्पत्तिरपेक्षिता रूढत्वादश्ववालशब्दवत्। तत्र पुरस्तात्स्तम्बयजुष इति लक्षणया हरणं लक्ष्यं, यथा बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैतीति बर्हिराहरणं लक्ष्यते। चतुःशिखण्डेति याजमानम्।

पूर्वार्धाद्वेदेर्वितृतीयदेशेस्तम्बयजुर्हरति[1]।

स्तम्बेन यजुषा च संयुक्तः पांसुस्तथोक्तस्तं हरति। स्थानविधिरयम्। तत्स्थानमाह—पूर्वार्धादित्यादिना। करिष्यमाणा या वेदिर्यावद्गृहीतं शौल्बमानेन स्थलं तन्मध्ये पूर्वार्धादष्टाचत्वारिंशदङ्गुलपरिमिताद्वेदेर्वितृयीयदेशात्पूर्वार्धेऽपि वेदेर्विगतस्तृतीयो देशो भागः पौरस्त्यो द्वात्रिंशदङ्गुलानि यस्मात्स तथा। वेदेरित्येतत्पदं साकाङ्क्षमपि वितृतीयपदं नित्यमकाङ्क्षत्वात्समस्यते देशपदेन वेदिपदमुभय(?)पूर्वं पश्चाच्च संबध्यतेऽतो वेदेस्त्यक्तपौरस्त्यत्यक्तात्समीपे पूर्वार्धवेदितृतीयभागात्पूर्वार्धात्तु पाश्चात्यत्यक्ततृतीयभागात्पश्चार्धात्तु प्रोक्षण्यासादनस्थानं वक्ष्यते। द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमितात्स्तम्बयजुर्हरेदित्यर्थः। नेदं स्तम्बयजुर्हरणं प्रधानकर्म किंतु गुणकर्म ब्राह्मणे वेदिसंस्कारत्वावगमात्। वेद्याः सकाशात्सतृणपांसुहरणेन तस्याः क्रूरतापगमेन दृष्टः संस्कारो जायते। स्तम्बयजुर्हरणेन वेदिं संस्कुर्यादिति वाक्यार्थो भवति।

देवस्य त्वेति स्फ्यमादाय।

आददे इति मन्त्रशेषस्य संहितायां पठितस्य पूर्वतनेनाभिवपनशेषेणेहानुषक्तेन सह ब्राह्मणव्याख्यातपठितस्य विनियोगोऽयमिति ज्ञापयितुं प्रतीकोपादान एवं पूर्वं संवपामीत्यादावपि ज्ञेयम्।

इन्द्रस्य बाहुरसीत्यभिमन्त्रयते[3]।

स्पष्टम्।

सहस्रभृष्टिः शततेजा इति तस्य दर्भेणाग्रꣳ सꣳश्यति।

तिग्मतेजा इत्यन्तः। स्फ्यस्याग्रप्रदेशं सम्यक्प्रकारेण श्यति तनू करोति तीक्ष्णी करोतीति यावत्। धर्ममात्रमिदं न तु दर्भेण तीक्ष्णी भवति। तेन परितोऽग्रभागमूर्ध्वमुन्मार्ष्टीत्येतावदेवोक्तं मन्त्रब्राह्मणानुसारेण।

पृथिव्यै वर्मासीति प्रागग्रमुदगग्रं वा दर्भं निदधाति।

पूर्वप्रकृतमेव बौधायने दृष्टत्वात्। वितृतीयभागे पूर्वार्धे वेदेरित्यर्थः।

---

१ ट. यजुषा। २ ज. झ. ञ. 'र्वार्धे वेदे'। ३ क. ख. ग. च. 'रसिदाक्षिण इत्यभिमन्त्र्य। स्फ्'।

पृथिवि देवयजनीति तस्मिन्स्फ्येन प्रहरति ।

तस्मिन्दर्भे यथा छिन्नो भवति स्फ्याग्रेणैव तस्यैव संस्कृतत्वात् । मा हिꣳसिषमिति मन्त्रान्तः । यो मा हृदेति याजमानम् ।

अपहतोऽररुः पृथिव्या इति स्फ्येन सतृणा-
न्पाꣳसूनपादत्तेऽपाररुं वध्यासमिति वा ।

अपहतोऽररुः पृथिव्या इत्येतावानेव मन्त्रः । तृणं छेदस्तेन सह खातस्य पांसुं मृदं स्फ्येन स्वीकृत्य न हस्तेन, हस्तेन साहाय्यमात्रं कर्म शक्येऽर्थे केवलेन स्फ्येन ।

व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति ।

स्फ्येनैव वेदेर्बहिरुत्करमिति शेषः ।

वर्षतु ते द्यौरिति वेदिं प्रत्यवेक्षते
वर्षतु ते पर्जन्य इति यजमानम् ।

प्रतीक्षत इति पूर्वानुकर्षः ।

नमो दिवे नमः पृथिव्या इत्युत्तरत
उत्तानौ हस्तौ कृत्वाऽऽग्नीध्र उपविशति ।

उत्करमभिग्रहीतुमुत्तानौ करौ संहतप्रसारिताङ्गुलिकाविति यावत् ।

प्रक्रमे वेदेर्बधानेति तस्मा उपनिवपति ।

मामौगिति मन्त्रान्तः । उपनिवपत्यध्वर्युः । आग्नीध्रस्यानन्तरं पुनर्ग्रहणादस्मा इति निर्देशादनधिकारः । किमुपनिवपाति प्रकृतमुपात्तं स्फ्येन सतृणं पांसुमित्यनुकृष्यते सामर्थ्यात् । कुत्रेत्यपेक्षायामुक्तं प्रक्रमे वेदेः । वेदेरिति पञ्चमी, तस्या उत्तरत इत्याकृष्यते पूर्वतनं कियत्यध्वनि प्रक्रमे पदद्वयेऽतीत इत्यर्थः । किमुक्तं भवति । एतदुक्तं वेदेः पूर्वार्धाद्वितृतीयदेशात्तम्बयजुराहरणं कृतं तत उत्तरतो वेदेर्बहिर्द्विपदमतिक्रम्यावस्थिते स्थले निवपतीति । अयमेवार्थो विस्पष्टीकृत आपस्तम्बेन—'बधान देव सवितरित्युत्तरतः पुरस्ताद्वितृतीयदेश उदग्द्विपदे परिमिते वा वेदेर्निवपति' इति । वेदेरुत्तरतः पुरस्ताद्भागे वितृतीयदेशे वेदेः सकाशाद्द्विपदे तत्समीपस्थल उदङ्मुखो भूत्वा निवपतीत्यन्वयेन व्याख्यातृभिर्दर्शितोऽर्थः । तस्मा आग्नीध्राय मन्त्रार्थमुपदिशन् ।

---

१ कं. ख. घ. च. °तृणं पाꣳसुमुगा° । २ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. °त्रं कार्थम (मू. ।) श° । ३ क. ख. गं. ग. ढ. प्रतीक्ष° । ४ क. ख. ग. च. करौ । ५ ट. °पदप° ।

कस्मादेवमिति चेत् । उच्यते-बधान देव सवितरिति मध्यमपुरुषेणोपदिश्यमानस्य कर्ता संबोध्यमानमा(आ ?)ग्नीध्रो यतोऽवबाढो दुरस्युरिति प्रतिवक्ता कर्तारमात्मानमावेदयति । तस्मादवबाधनमस्मा उपदिशन्नुत्करे निवपति । नो चेत्तस्मा इत्यनर्थकं स्यादुपेति च ।

स उत्करो भवति ।

तत्स्थलमुत्करशब्दवाच्यं यत्र निवपति । उत्किरत्यस्मिन्सतृणं पांसुमित्युत्कर इत्यवयवानुसंधानक्रियानिमित्तत्वेऽपि रूढ एवायं शब्द इति दर्शयितुं स इत्युक्तं स एवेत्यर्थः । अयमुत्करप्रदेशः सिद्धो भवति ।

अवबाढो दुरस्युरित्याग्नीध्र उत्करमभिगृह्णात्यञ्जलिना ।

उत्करदेशमभिगृह्णाति च्छादयति तमतो मामौगिति मन्त्रलिङ्गात् । व्याख्यातं च ब्राह्मणेन-इत्याहानिर्मुक्त्या इति । यथोत्करे निहितो भ्रातृव्यो न मुच्यते तथा न्युब्जेनाञ्जलिना गृह्णातीति सिद्धोऽर्थः । अत्र भाष्यकृतोक्तमाग्नीध्रस्याञ्जलौ निवपतीति तत्तु सूत्रान्तराभिप्रायेण वैखानसीये तथोक्तेः । परं तु तादृगर्थस्यास्मत्सूत्रादप्रतीतेः सूत्रासंगतत्वादापस्तम्बेनापि कृतव्याख्यासमानार्थतया स्फुटतरमभिधानादुपेक्ष्यमिति मन्यन्तेऽन्ये । आपस्तम्बे हि निवपनपर्यन्तं पूर्वमाग्नीध्रस्याधिकार एव न दर्शितः 'न्युप्तमाग्नीध्रोऽञ्जलिनाऽभिगृह्णाति' इति । अस्मदाचार्यस्य तथैवेष्टम् । यत्पुनः पूर्वमेवोत्तानौ करौ कृत्वाऽऽग्नीध्र उपविशतीति तत्र नाञ्जलिकरणमुक्तमपि भ्रातृव्यस्याञ्जलिना करिष्यमाणेनाववाधनाय । संनद्धेन स्थातव्यमञ्जलिकरणे यथा विलम्बो न भवेत्तथा सन्नद्धे सति भ्रातृव्यस्तम्बयजुषा न्युप्तमात्र एवानिर्मुक्तयेऽभिगृह्यत इति मन्त्रब्राह्मणार्थोऽभिप्रेत इति दर्शितम् । यः कश्चिदतर्कितो दुष्टं निरोद्धुमिच्छति स आयतनहस्त एवाऽऽदौ तिष्ठन्पश्चात्समीपस्थं गृह्णातीति प्रसिद्धिरनुगृहीता च भवति ।

परिगृह्याऽऽस्ते ।

अञ्जलिना त्यक्ताङ्गुष्ठसंधानेन हि परितो ग्रहणं नान्यथेति ।

एवं द्वितीयꣳ हरत्येवं तृतीयम् ।

अत्र प्रहरतीत्यनेन वेदिसंस्कारेण प्रधानभूतेनाऽऽदानादि पूर्वमङ्गं प्रति परिगृह्याऽऽस्त इत्यन्तमतिदिष्टमेवैवमेवमिति पुनः परस्परमन्त्रे[1] वैलक्ष्यकथनार्थं, तेन नात्र प्रथम एव पर्याय(ये) मन्त्रोऽपि तु त्रिष्वपि त्रिर्यजुषेति श्रुतेः ।

विशेषमाह—

मा वः शिवा ओषधयो मूलꣳ हिꣳसिषमिति द्वितीयं प्रहरति ।

अत्र पृथिवि देवयजनीत्यस्य स्थानेऽयं मन्त्रः । पृथिव्यै वर्मासीति तन्त्रं विभुत्वात् ।

---

१ क. ग. च. छ. ट. °स्परे मन्त्रवै° । ठ. ड. °स्परम° ।

अपहतोऽररुः पृथिव्यै देवयजन्या इति द्वितीयमपादत्ते ।

व्रजं गच्छेत्यादित्रयं पूर्ववत् । न पुनराग्नीध्रस्योपवेशनमुत्तानहस्तकरणं तयोः परिग्रहे व्यापृतत्वात् । बधानेति पूर्ववत् ।

अथाऽऽग्नीध्रः—

अवबाढा देवयजन्या यातुधाना इति द्वितीयमभि गृह्णाति ।

द्वितीयमिति क्रियाविशेषणं पूर्ववदञ्जलिना पुनः परिगृह्याऽऽस्त इति तु समानं चतुर्थपर्यन्तम् ।

अध्वर्युः—

द्रप्सस्ते दिवं मा स्कानिति तृतीयं प्रहरति ।

स्पष्टम् ।

अपहतोऽररुः पृथिव्या अदेवयजन इति तृतीयमपादत्ते ।

व्रजं गच्छेति वर्षतु त इति द्वयं बधानेति पूर्ववत् ।

आग्नीध्रः—

अवबाढोऽघशꣳस इति तृतीयमभिगृह्णाति ।

उक्तम् ।

अध्वर्युः—

तूष्णीं चतुर्थम् ।

अपादानहरणावेक्षणद्वयनिवपनानि तूष्णीमेव ।

नात्र प्रहरणमित्याह—

सर्वं दर्भꣳ हरति ।

अवशिष्टं सर्वम् ।

आग्नीध्रः—

अररुस्ते दिवं मा स्कानिति चतुर्थमभिगृह्णाति ।

नात्र परिग्रहः । आस्त इति निवर्तते । अग्रेऽभिग्रहणाभावात् ।

स्फ्येन वेदिं परिगृह्णाति ।

अध्वर्योरधिकारः । अग्रे करिष्यमाणस्य प्रतिज्ञामात्रं परिग्रहशब्दार्थप्रदर्शनार्थम् । अग्रिमेण कर्मणा वेदिदेशः परिगृहीतः । परितो गृहीतः परिच्छिन्नो दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन कृत इति यावत् ।

वसवस्त्वा परिगृह्णन्त्विति दक्षिणतः प्राचीं लेखां लिखति ।

स्फ्येनेति पूर्ववत् । दक्षिणतो दक्षिणपार्श्वे संनामानुसारेण प्राचीं दक्षिणां श्रोणिमा-

रभ्य दक्षिणांसपर्यन्तं प्राक्समाप्ति रेखां करोति । प्राचीमित्यर्थसिद्धेऽपि वचनं पूर्वं परिगृह्णातीत्युक्तं ततः सामन्तप्रतीत्या प्रदक्षिणमित्यापतति पारिभाषिकं तन्निवृत्त्यर्थम् । गायत्रेण छन्दसेति मन्त्रान्तः ।

रुद्रास्त्वेति पश्चादुदीचीम् ।

लेखां लिखतीति पूर्ववत् । त्रैष्टुभेन छन्दसेत्यन्तः । सर्वत्र मन्त्रानुसारेणोदीचीमिति स्पष्टार्थकथनं संधानकरणे दक्षिणापवर्गशङ्कानिरासार्थम् ।

आदित्यास्त्वेत्युत्तरतः प्राचीम् ।

पूर्ववज्ज्ञेयम् । रुद्रास्त्वेति क्रियमाणे याजमानं बृहस्पते परिगृहाणेति ।

प्राञ्चौ वेद्य१ंसावुन्नयत्यभित आहवनीयं प्रतीची श्रोणी अभिगार्हपत्यं मध्ये संनता भवति॥२१॥

एतत्सर्वं शुल्बे द्रष्टव्यं व्याख्यानम् । वेदिं परिगृह्णातीति प्राप्ते सामन्तेऽपि प्राञ्चौ वेद्यंसावुन्नयत्यभित आहवनीयमिति वाक्येऽतिस्पष्टा प्रागपवर्गताऽसयोरुक्ता, तदर्थं प्राचीं लेखां लिखति तया प्राञ्चौ वेद्यंसौ भवत इत्यर्थः । तथैव प्रतीची श्रोणी इत्यस्यापि संपादनाय पश्चादुदीचीमित्युक्तमिति भावः । अत्रांसयोरुन्नयनदर्शनान्मध्यादेवोन्नयनं कार्यमिति दक्षिणोत्तरपरिग्रहयोर्मध्यादारम्भ इति भाष्यकृन्मतम् । तत्परितोग्रहणविरोधि कथं युक्तम् । मध्ये संनतां संकीर्णाम् ।

इमां नराः कृणुत वेदिमेत्य वसुमती१ं रुद्रवतीमादित्यवतीं वर्ष्मन्दिवो नाभा पृथिव्या यथाऽयं यजमानो न रिष्यादेत देवेभ्यो जुष्टामदित्या उपस्थ इमां देवा अजुषन्त सर्वे रायस्पोषा यजमानं विशन्त्वित्ति संप्रेष्यति ।

अत्र प्रेष्यतीति वदति न च प्रेष्यं निर्दिशति तथाऽप्युक्तप्रकारेण कात्यायनभारद्वाजोक्तिभ्यामाग्नीध्रप्रैषो वाऽऽत्मप्रैषो वेति वक्तुं शक्यं तथाऽपि किमत्र प्रेषितेन कार्यम् । इमां नराः कृणुत वेदिमेत्येत्येतावदेव शक्यार्थे प्रतीयतेऽन्यत्सर्वं स्तुतिमात्रं न नरैः कर्तुं शक्यमिति प्रैषकार्यानुपपत्तिरित्यदृष्टार्थे प्रैषधर्मेण मन्त्रजपमात्रं कर्तव्यमित्येव युक्तम् । गां दोहपवित्रे इतिवत् । तथैवाऽऽहबौधायनः—‘ जपतीमां नराः ’ इत्यादि ।

अपहतोऽररुः पृथिव्या आ देवयजं वहेति स्फ्येनोत्तमां त्वचमुद्धृत्योत्करे निवपति ।

वेदेरुपरि त्वचं मृदम् ।

देवस्य सवितुः सव इति खनति देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्तो मानुषा मा वः शिवा ओषधयो मूलꣳ हिꣳसिषमिति वा ।

वेधस इति पूर्वस्यान्तः । प्रागपवर्गः स्फ्येनैव ।

द्व्यङ्गुलां त्र्यङ्गुलां चतुरङ्गुलाꣳ सीतामात्रीꣳ रथवर्त्ममात्रीं यावत्पार्ष्णियै श्वेतं तावतीं वा ।

खननपरिमाणं निम्नताया द्व्यङ्गुलादि । सीता सीरस्य खनिः, रथस्य चक्रखनिर्वर्त्म । यावत्पार्ष्णियै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । पादस्य पश्चाद्भागः पार्ष्णिस्तस्या यावान्भागः श्वेतस्तलसमीपे श्वेतं गुणवचनत्वान्नपुंसकतया(ता)तावतीं वा । खनेदिति सर्वत्र संबध्यते ।

नैता मात्रा अतिखनति ।

द्व्यङ्गुलादिपरिमाणं मात्रा मानानि एता मात्रा अतिक्रम्य न खनेत्, अधिकं न खनेदित्यर्थः । ननु कुतोऽधिकताप्राप्तिः सत्सु विधिष्विति चेत् । सत्यं, न्यूनताया अप्यनुज्ञानार्थमिदमुच्यतेऽत एव ज्ञापकात्, एताभ्यो मात्राभ्यो न्यूनता वरं भवतु समता वा परं त्वधिकता मा भूदित्यर्थः ।

दक्षिणतो वर्षीयसीं पुरीषवतीं प्राचीमुदीचीं प्रवणां करोति ।

ब्राह्मणानुकरणमेतदर्थवादस्मरणाय । तत्र प्रतीचीनं दक्षिणाभेध्यमिति दिग्द्वयप्रवणतानिन्दाप्रदर्शनार्थं तेन प्रयोजनं वक्ष्यते । दक्षिणभागे किंचिदुन्नतां, वृद्धस्य वर्षीत्यादेशः, पुरीषवतीमुत्कीर्णा मृत्पुरीषं तद्वतीं, खननेन मृद्यथोपर्यागच्छेत्तथा खनेन्नतु स्थलस्य वेधमात्रेण खनेत् । प्राचीमुदीचीमीशानभागस्तेन प्रवणां निम्नां, प्रागुदक्प्रवणामिति वक्तव्ये गुरुनिर्देशेन प्रत्येकमप्यन्वयो यथा स्यात्तेन प्राचीं प्रवणामुदीचीं प्रवणां प्राचीमुदीचीं प्रवणामिति विकल्पत्रयं, तृतीयस्य संभवार्थं वाशब्दो नोक्तो विरोधाद्विकल्पः स्वयमेव भविष्यतीति दर्शयितुम् । अत एवाऽऽपस्तम्बः—'प्राक्प्रवणां प्रागुदक्प्रवणां वा ' इति ।

यन्मूलमतिशेते स्फ्येन तच्छिनत्ति ।

मूलमोषधीनामतिरिच्यते तत्स्फ्येन छिनत्ति ।

यत्पुरीषमतिरिच्यत उत्करं तद्गमयति ।

प्रवणताकरणे समीकरणे च यत्पुरीषमतिरिक्तं तन्न प्रदेशान्तरं नयेदपि तु तद्बहिरुत्कर एव त्याज्यमित्यर्थः ।

आहार्यपुरीषां पशुकामस्य ।

पशून्कामयते यो यजमानस्तस्य दर्शपूर्णमासयोः सकृदाहार्यपुरीषां वेदिमध्वर्युः कुर्यात् । अन्यतो मृदमानीय वेदिमध्ये निनयेत्साऽऽहार्यपुरीषा ।

तत्प्रकारमाह—

यत्प्राक्खननात्तत्कृत्वा मन्त्रेण पुरीषं खात्वा हरति ।

स्थलान्तरे देवस्य सवितुः सव इति खात्वा तत्पुरीषमखातायां वेद्यामाहरेदित्यर्थः । यजमानेन पशुकामो वेदिमाहार्यपुरीषां करिष्य इति कृते संकल्पे खननेन पुरीषमाहृत्याऽऽहार्यपुरीषां कुर्यात् ।

अत्र पौर्णमास्यां वेदिं करोति ।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति न्यायात्पौर्णमास्यामत्रैव वेदिं करोत्यमावास्यायां त्वत्र पूर्वेद्युर्वेति फलति । एतज्ज्ञापयितुमेव पूर्वं नोक्तं वेदकरणानन्तरं बर्हिराहरणात्पूर्वं वा तत्राभिधानेन तत्रैवामावास्यायां वेदिः स्यान्नात्रापि तदर्थमेवोक्तं तत्रैतत्कृत्वोपवसत्यमावास्यायामितिकर्तव्यत्वेनोक्तमेव कृत्वेति तत्र वेदिकरणस्यानभिधानात्तत्कार्यमिति तत्रैव विवृतं ज्ञेयम् । तावदेव कृत्वेत्यस्मिन्पक्षे सत्येवेदमारभ्यते यं(?)विकल्पद्वयम् ।

पूर्वेद्युरमावास्यायाम् ।

करोतीत्यनुवर्तते । तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतेर्वेदेन विना वेदेः कर्तुमशक्यत्वाद्यथास्थानास्थितं वेदमपेक्ष्यानन्तरमेव करोति स्थानविशेषोऽत एव नोक्तोऽस्मिन्पक्षे सामर्थ्यादेव तत्सिद्धेरिति भावः ।

पक्षान्तरमाह—

पुरस्ताद्बर्हिष आहरणात् ।

अत्र पक्षे वेदं स्थानादपकृष्य सामर्थ्येन पूर्वं कृत्वा पश्चाद्वेदिं ततो बर्हिरिध्मस्ततोऽन्तर्वेदीत्यादिशाखापवित्रकरणादि पूर्ववत् । पक्षद्वयभेदकवाशब्दाभावेऽपि प्रमाणमुपन्यस्तं न विस्मरणीयम् ।

पूर्वेद्युर्वेदिकरण उत्तरपरिग्राहे ब्रह्मण आमन्त्रणानुज्ञापक्षे कथं वेदिः स्यादत आह—

यत्प्रागुत्तरस्मात्परिग्राहात्तत्पूर्वेद्युः
करोति सह वोत्तरेण परिग्राहेण ।

अन्यदुत्तरपरिग्राहप्रभृत्याप्यलेपनिनयनानन्तरं विकृतिविशेषे सद्यस्काले पूर्वव्रतब्राह्मके कर्मण्यामिक्षादौ सह वेत्ययं पक्षः । अथ वा विनैवाऽऽमन्त्रणानुज्ञाभ्यामुत्तरपरिग्राहः ।

प्रकृतमाह—

ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्राहं परिग्रहीष्यामीत्यामन्त्र्य परिगृह्णाति ।

प्रणव उक्ते करोतीत्युक्तमेव ।

विपरीतमेके समामनन्ति मन्त्रैः पूर्वं परिग्राहं यजुर्भिरुत्तरम् ।

यैर्मन्त्रैर्वसवस्त्वेत्यादिभिः पूर्वपरिग्राहोऽस्मच्छाखायामुक्तस्तैरुत्तरपरिग्राहं समामनन्ति यजुर्भिर्ऋतमसीत्यादिभिरुत्तरपरिग्राहो वक्ष्यतेऽन्यैः शाखिभिस्तैः पूर्वपरिग्राह

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. °ह—प्रागु° । २ क. ग. च. ठ. ड. °न्य उत्त° ।

इति विपरीतम् । यद्यप्युभये मन्त्रास्तथाऽपि यजुःशब्देनोत्तरेषां व्यवहारो ब्राह्मणेऽस्ति यथायजुरिति, तेनैव शब्देनोक्तेषु यजुष्षु कृतो मन्त्रशब्दः सामान्यवाच्यपि द्विपादबद्धत्वेन त्वृक्परतया वसवस्त्वेत्यादिषु प्रयुक्तो विशेषपरः । अत्राऽऽहुरग्रे विकृतिषु यत्रानम्नावेव पूर्वपरिग्राहो गृह्यते तत्र तच्छारवयैव क्रमो ग्राह्य इति । अन्यथा वसवस्त्वेत्यादिमन्त्रविनियोजकब्राह्मणवाक्यशेषो विरुध्येत । तथाहि—तेऽग्निना प्राञ्चोऽजयन्वसुभिर्दक्षिणा रुद्रैः प्रत्यञ्च आदित्यैरुदञ्च इति दिक्क्रमे मन्त्रसंबन्धार्थमयमर्थवादः, पुरस्तादग्निनैव जय इत्युक्तं तदग्निवति विहारे पशुवरुणप्रघासादौ विरुध्येतात उक्तं विपरीतमिति, यजुषां ब्राह्मणलिङ्गयोः पूर्वपरिग्राहेऽविरोधेन शाखान्तरीयक्रमो ग्राह्य इत्यर्थः । अनेन मननत्राणधर्मत्वेन मन्त्रशब्दप्रयोजनमप्युक्तं ते वसवस्त्वेति दक्षिणतः पर्यगृह्णन्निति मन्त्रैरेव भ्रातृव्येभ्यस्त्राणस्य ब्राह्मणेऽभिधानात्ते मन्त्रा उत्तरपरिग्रहार्था अन्यशाखिनामिति । तदिदमसमञ्जसम् । पूर्वपरिग्राहो हि पृथिव्या भ्रातृव्येभ्यः प्राप्तये जातो मन्त्रैस्तस्या अप्राप्तौ यजुर्भिः परिच्छेदनमात्रार्थैर्मन्त्रकार्यं कर्तुमशक्यमेवेति पुनर्विरोधस्तदवस्थ इति नार्थवादेन विरोधः संपादनीयः । तस्मात्प्रकृतिषु समविकल्प एवेति युक्तं तथा विकृतिष्वपि ।

ऋतमसीति दक्षिणत ऋतसदनम-
सीति पश्चादृतश्रीरसीत्युत्तरतः ।

परिगृह्णातीत्या (त्यनु) वर्तते । अयं स्वशाखाक्रमः । परिग्राहशब्दौ यौगिकयौ संज्ञे ।

धा असि स्वधा असीति स्फ्येन प्रतीचीꣳ संमार्ष्टि ।

धासीत्यन्तः । वेदिमिति शेषः । प्रत्यगपवर्गां समी करोति । अत्र भूमिर्भूत्वेति याजमानम् ।

पुरा क्रूरस्येत्यभिमन्त्र्य ।

वेदिमिति शेषः । यजन्त इति मन्त्रान्तः ।

पश्चार्धे वेदेर्वितृतीयदेशे स्फ्यं तिर्यञ्चꣳ स्तब्ध्वा
प्रोक्षणीरासाद्येध्माबर्हिरुपसादय स्रुवं च स्रुचश्च
संमृड्ढि पत्नीꣳ संनह्याऽऽज्येनोदेहीति संप्रेष्यति ।

पश्चार्धं पूर्वार्धेन व्याख्यातम् । वितृतीयभागोऽपि न्यूनः पाश्चात्य एव पश्चार्धस्य कार्यः पश्चार्धशब्दसामर्थ्यात् । प्रथमे तृतीयभागानन्तरमेव स्फ्यं मध्यमे भागे वा स्थितमुद्गग्रं हस्तेन स्थले स्थिरं धृत्वा संप्रेष्यति । यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति परिभाषितत्वादासादनादिकं सर्वमध्वर्युणैव कार्यम् । संप्रैषोऽपि, न चान्यस्य प्रेष्यस्य वचनमस्ति

येन वचनलक्षणा इतर इति प्राप्नुयात् । न हि निर्देशोऽस्ति लिङ्गेन ब्राह्मणेन वा यथाऽग्नीदग्नीन्विहरेति यथा वाऽऽग्नीध्रं संप्रेष्यतीति । नापि संभवः प्राप्तकाल-तयाऽऽत्मानं प्रत्येव प्रैषेण संस्कारजनकत्वसंभवात् । आत्मानं प्रत्येव प्रैषदर्शनं लिङ्गानि चोपपादितानि न विस्मर्तव्यानि ।

नाऽऽचार्यस्येष्टमन्येन कार्यमित्यन्यसूत्रतः ।
दृष्ट्वा प्रायोगिका आहुरग्नीत्कर्मेति कौशलात् ॥
उपेक्ष्यमेतत्पूर्वोक्तन्यायैः सूत्रान्तरैस्तथा ।
विरोधादेवमन्यत्र ज्ञेयः प्रैषस्य निर्णयः ॥

इध्माबर्हिरितीध्मस्य प्रथमनिर्देशोऽजाद्यदन्तत्वेन क्रमनियमार्थो दक्षिणमिध्ममुत्तरं बर्हिरिति क्रमविधानात् । अनेकपत्निकस्यापि पत्नीं संनह्येत्यविकृतम् । न हि प्रकृतावूहोऽस्तीति वक्ष्यत्याचार्यः । मन्त्रस्य सर्वप्रकृत्यर्थत्वेनाविशेषेण प्राप्तस्य पत्नीपदेन जात्याऽपि नानापत्नीप्रत्यायनसंभवान्न बाधोऽपि प्रातिपदिकमविरुद्धमेक-वचनमुद्देश्यगतमविवक्षितं च ।

तत्र प्रोक्षण्यासादनप्रकारमाह—

अग्निहोत्रहवण्यां पवित्रान्तर्हितायामप आनी-योदञ्चं स्फ्यमपकृष्यान्तर्वेदि धारयन्स्फ्यस्य वर्त्मन्नुपनिनीयर्तसधः स्थेति स्फ्यपदे सादयति ।

यत्राग्निहोत्रहवणी तिष्ठत्यत्रैव तस्यां पवित्रे अन्तर्धायाप आनीय तत्र गमनाय स्फ्यं स्तब्धस्थाने विहायाप आनीयोदगपवर्गं तिर्यञ्चमेव स्फ्यमपकृष्य वर्त्म कुर्वन्निवो-त्तरतः किंचिदपनीय तं वामहस्तेन धारयन्नन्तर्वेद्यां दक्षिणेनाग्निहोत्रहवणीमादाय तद्गता अपः किंचित्पूर्वकृते स्फ्यवर्त्मनि निनीय स्रावयित्वाऽसंस्पृष्टा[१] उपनिनीयेत्या-पस्तम्बोक्तेः स्फ्येनासंस्पृष्टा[२] निनीय प्रैषावसरे तिर्यक्स्फ्यस्तम्भनस्थानं स्फ्यस्य पदं तत्राऽऽसादयति मन्त्रेण ।

यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् ।

यं यजमानो द्वेष्टि तमध्वर्युर्ध्यायेत्तस्य स्वरूपेण तच्छब्देन वा मनसा ध्यानं कुर्यादाराद्उपकारकमिदम् । यद्यपि यं द्विष्यात्तं ध्यायेदिति ब्राह्मणे शुचैवैनमर्पयतीति वाक्यशेषस्तथाऽपि सा (सोऽ)र्थवाद एव नत्वाभिचारिकत्वमाहेत्येवं तस्यार्थ-वादस्यापाठेन दर्शितम् । यथा कामपदाभावे फलपदमर्थवाद एवमभिचरन्निति-पदाभावेऽपि वैरिप्रतिकूलार्थप्रत्यायकपदमप्यर्थवाद एव न तु वैर्यनिष्टप्रयोजन-

१ क. ट. °संसृष्टा । २ क. °संसृष्टा ।

त्वायेति सर्वत्र ज्ञेयम् । शत्रोरभावे पाप्मैव शत्रुः प्रतिकूलत्वात्पाप्मानमेव भ्रातृव्यम-पहन्तीति लिङ्गाच्च ।

शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध इत्युत्करे स्फ्यमुदस्यति ।

उत्करप्रदेशे स्फ्यं त्यजति किंचिद्दूरत एवोर्ध्वं मुञ्चति यथा मुक्त उत्करे पतति तथोदस्यति ।

पुरस्तात्प्रत्यञ्च स्थविमत उपोहति ।

स्फ्यमुत्करे निरस्तमादायोत्करस्य पूर्वदिश्युत्कराभिमुखं स्थूलप्रदेशान्मुष्टिप्रदेशे धृत्वा कर्षति ।

नानवनिज्य हस्तौ पात्राणि परा-हण्यान्न वेदिं परिमृशत्यास्तरणात् ।

हस्तावप्रक्षाल्य पात्राणि न संस्पृशेन्न च वेदिमास्तरणात्प्रक्षाल्यापि हस्तौ स्तरणा-त्पूर्वं वेदिं न स्पृशे[1]दिति सामर्थ्यात् । अन्यथा स्तरणात्पूर्वमेव प्रक्षालनं विधायानेकानि कर्माणि विहितानि वेदिस्तरणमिति कः प्रसङ्गोऽप्रक्षालितहस्तस्य स्तरणात्पूर्वं वेदिसंस्पर्शे ।

हस्तावनेनिक्ते स्फ्यं प्रक्षालयति नाग्रं परिमृशति ।

पूर्वं धातुद्वयमेकार्थं तथाऽपि भिन्नगौ श्रुत्यनुकरणार्थौ स्फ्यप्रक्षालनसमये नाग्र-मागं हस्तेन स्पृशति प्रक्षालनप्रतिषेधो नाग्रस्य किंतु स्पर्शनमात्रप्रतिषेधः । अन्यथाऽ-ग्रवर्जं स्फ्यं प्रक्षालयतीत्येव लाघवेन ब्रूयात् । अनेनेतरभागप्रक्षालनं नोदकधारामा-त्रेण कार्यमपि तु हस्तेनापि मलापकर्षणमपि कार्यमित्यर्थः ।

उत्तरेण प्रणीता इध्माबर्हिरुपसादयति दक्षिणमिध्ममुत्तरं बर्हिः ॥ २२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

प्रथममिध्माबर्हिरिति समस्तग्रहणं सहोभे आनीय दक्षिणोत्तरभावेन हस्तद्वये-नाऽऽसादयति सहैवेति गम्यते ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां महादेव-कृतायां प्रथमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

---

१ ख. °नि तत्र कः ।

अथ सप्तमः पटलः ।

वेदप्रान्तैः स्रुवꣳ स्रुचश्च सह संमार्ष्टि ।

वेदस्य परिवासिता अग्रभागाः प्रान्तास्तैर्बौधायनोक्तपक्षानङ्गीकार उक्तस्तत्रैकैककपदार्थस्य संमार्गप्रोक्षणनिष्टपनादिना काण्डानुसमय उक्तः । स्वयं तु पदार्थानुसमयं दर्शयितुं सहेत्याह । प्राशित्रसहभावोऽपि प्रत्युक्तः । न ह्येषां सह संमार्गः संभवति प्रातिस्विकनियतधर्मत्वात् । वक्ष्यमाणस्य प्रतिज्ञेयं, संमार्गस्य प्रकरणे यावदुक्तं तावत्तदङ्गमिति ज्ञापनेन यत्र संमार्गस्तत्रैते धर्मा इति नियम उक्तः ।

प्रतिविभज्याप्रतिविभज्य वा ।

वेदप्रान्तानिति द्वितीयान्तत्वेन परिणतमनुवर्तनीयम् । यावन्ति पात्राणि संमार्जनीयानि तावतो विभागान्कृत्वा तेनैकैकेन संमार्ग एकैकस्य सहाग्नौ प्रहरणमन्ते सर्वेषां पशुबन्धेऽयमेव पक्षः प्रहरणं त्वनेकश इति विशेषः । अविभज्य वेति समुदितैः संमार्ग इत्यर्थः ।

उत्तानास्तिरश्चीर्वाऽपि वा द्वे उत्ताने उपभृतं तिरश्चीम् ।

स्रुचामेवायं धर्मः संमार्गसमय उत्तानास्तिस्रः पार्श्वबिला वा जुहूध्रुवे उत्ताने । अपि वेति समुदायो वार्थे ।

अनिशिताः स्थ सपत्नक्षयणीरित्यभिमन्त्र्य ।

स्रुवादिचतुष्टयं, स्रुचां भूयस्त्वात्स्त्रीलिङ्गेन मन्त्रनिर्देशः । सकृन्मन्त्रः ।

घृताचीरेताग्निर्वो ह्वयति देवयज्याया इत्यादाय ।

चतुष्टयं तन्त्रेण संभवाद्धस्तद्वयेन । बौधायनवैखानसोक्ता दक्षिणेन स्रुवं जुहूपभृतौ सव्येन ध्रुवामिति व्यवस्था न विरुध्यते ।

प्रत्युष्टमित्याहवनीये गार्हपत्ये वा निष्टपति ।

निष्टपामीत्यन्तः । तन्त्रेण न्यञ्चीर्न्युब्जास्तपति, सकर्मकस्य रूपं किंचितप्ताः करोतीत्यर्थः ।

गोष्ठं मा निर्मृक्षमिति स्रुवमग्रैरन्तरतोऽभ्याकारꣳ सर्वतो बिलमभि संमार्ष्टि मूलैर्दण्डम् ।

संमार्ज्मीति मन्त्रान्तः । स्रुवं संमार्ष्टीत्यन्वयः । अग्रैरन्तरतः परिवासनदर्भाणां त्रेधाऽवयवा अग्रमध्यमूलानि । स्रुवे तु मध्यवर्जं विनियोगः । अन्तरतः सप्तम्यर्थे तसिल् । बिलावकाश उत्कीर्णेऽग्रैः । कथमभ्याकारम् । आभीक्ष्ण्ये णमुल् । पुनःपुनरित्यर्थः । पुनरग्रैः, कुत्र, सर्वतो बिलमभि । सर्वतो बिलस्य बहिर्भागेषु बिलमभिमुखं

१ क. ग. च. ट. ठ. ङ. °भृति ति° ।

पार्श्वभागे संमार्गमेकैकमारभ्य बिलावकाश एव समाप्तिः कार्येति भावः । बिलावकाश-मेव पुनः पुनरन्यत्र सकृदेव संमार्ष्टि । यदीष्टं सर्वत्रापि पौनःपुन्यं भवेत्तदा स्रुवमभ्या-कारमिति पठेदविशेषेण स्रुवसंबन्धार्थम् । तस्मादन्तरत इत्येव संबन्धोऽभ्याकारमित्ये-तस्य । एवं च दृष्टार्थताऽभ्यासस्य स्यादन्तरतो रजोनिर्मार्जनं पौनःपुन्येनैव नान्यथा भवति तत्र न संख्यानियमोऽपि विवक्षितः । अदृष्टार्थत्वे तु त्रित्वविवक्षा स्यात्तदा त्रिरित्येव ब्रूयाल्लाघवादतो दृष्टप्रयोजनोऽभ्यासोऽवकाशसंमार्गे इति स्थितमन्यत्र सकृ-देव । दृष्टार्थत्वाच्च सर्वावयवव्याप्त्यर्थमभ्यासः कार्य एव नत्वेकत्रेति च सिद्धम् । मूलैर्दण्डं स्रुवस्य दण्डं परिवासनमूलैः प्रागपवर्गं मूलमारभ्य कण्ठपर्यन्तं सकृत्संमार्ष्टि बिलस्य तु मध्ये बहिश्च पूर्वमेव जातत्वात् । अत्र स्रुवमेकमेव द्रव्यं प्रकृत्य विहिते संमार्गे प्रथमतः सकृदेव मन्त्रो यत्रैकस्मिन्द्रव्ये विचेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते सकृदेव[तत्र] मन्त्रं ब्रूयादिति परिभाषितत्वात् । न च तदपवादो द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तेत इति प्रव-र्तते, स्रुवस्य संसर्गिद्रव्यत्वाभावात् । संसर्गिद्रव्यं हि बर्हिराज्यादि जात्या क्रोडीकारे-णैकद्रव्यत्वाद्व्याख्यातं तत्रैवात्राविस्मरणाय विवृतं पुनः । स्रुचामपि मूलमारभ्यैव दण्डस्य पात्रपर्यन्तं प्रागपवर्गं संमार्गः कार्यः सर्वसूत्रेषु प्रकारान्तरस्यादृष्टचरत्वात् । यदपि केचन व्याख्यातारो ब्राह्मणे लिङ्गप्रदर्शनेन दण्डमधस्तात्प्रत्यगपवर्गमुपरिष्टात्प्राग-पवर्गं संमार्ष्टीति व्याचक्षते तदन्ये नात्यन्तमनुमन्यन्ते, प्राङ्न्यायोदङ्न्याययोर्बाधकस्य प्रमाणस्याभावात् । यदपि ब्राह्मणं तस्मादरत्नौ प्राञ्च्युपरिष्टाल्लोमानि प्रत्यञ्च्यधस्ता-दिति लिङ्गमुपपादयन्ति तदपि न, यतोऽयं जुहूसंमार्गे पात्रस्योपरिष्टादधस्ताच्च संमार्गौ क्रमेण प्राचीमभ्याकारमिति तथाऽधस्तात्प्रतीचीमिति प्रागपवर्गप्रत्यगपवर्गौ विहिता-विति तयोस्तथात्वोपपादनायार्थवादो न तु स्रुग्दण्डेषु प्रत्यगपवर्गप्रागपवर्गताप्रति-पादनायार्थवादस्तत्प्रकारस्याविधानात्, अन्यार्थादर्थवादादन्यत्र विधिकल्पने प्रमाणा-भावान्न्यायविरोधाच्चेत्यास्तां तावत् । अरत्न्युपमानेन दण्डे प्राप्तिरित्यपि न । बाहुमा-त्रीषु स्रुक्षु त्वरत्नेः पात्रस्थानत्वात् । अरत्निमात्रत्वेऽपि पात्रमरत्नेरुत्तरार्धमात्रमिति संभवत्येव । प्राग्लोमप्रत्यग्लोमारत्निसाम्यं पात्रस्यापीत्यलमतिप्रयासेन । भाष्येऽप्येवं प्रागपवर्गता न बाधितैव ।

वाचं प्राणमिति जुहूं प्राचीमग्रैरन्तरतोऽभ्या-
कारं प्रतीचीं मध्यैर्बाह्यतो मूलैर्दण्डम् ।

अत्र मन्त्रवाक्ये क्रियापदाभावादिषे त्वादिमन्त्रवत्क्रिया लक्षणीयाऽथवाऽनुषङ्गो वा कार्यः । तत्रानुषङ्गस्य श्रौतत्वात्स एव युक्तः । तत्र पूर्वतनस्यायोग्यत्वादग्रिम एवानुकृष्यते स्त्रीलिङ्गकर्मकः । स च मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीᳪ संमा-र्ज्मीति । चक्षुः श्रोत्रमित्यत्राप्ययमेव ज्ञेयः । संमार्ष्टीति पूर्वस्मादनुवृत्तेन जुहूमित्यन्वयः ।

अन्तरतः प्राचीमभ्याकारमग्रैः प्रागपवर्गां बिलमारभ्याग्रपर्यन्तं व्याख्यातमन्यत् । प्रतीचीं बाह्यतो मध्यैः पात्रमेव बाह्यतस्तस्यैवान्तरत इति प्रकृतत्वात् । संमार्गदर्भमध्यमागैः प्रतीचीमग्रादारभ्य पात्रदण्डसंधिपर्यन्तं मूलैर्दण्डमिति प्राग्वत्प्रागपवर्गमेव ।

चक्षुः श्रोत्रमित्युपभृतं प्रतीचीमग्रैरन्तरतोऽभ्याकारं प्राचीं मध्यैर्बाह्यतो मूलैर्दण्डम् ।

अग्रादारभ्य प्रतीचीं संधिमारभ्याग्रपर्यन्तं प्राचीं व्याख्यातमन्यत् ।

प्रजां योनिमिति ध्रुवां यथा स्रुवम् ।

संमार्गाग्रैर्बिलान्तरतोऽग्रैरेव बहिरपि दण्डसंधिमारभ्य पृष्ठतोऽग्रपर्यन्तमानीय प्रणाल्याऽऽनीय बिल एवापवर्गः । एवं दक्षिणपार्श्वोत्तरपार्श्वयोरपि बिल एवापवर्गः, मूलैर्दण्डं पूर्ववत् । नात्र दर्भमध्यविनियोगः । एवं च बिले सर्वत्राभ्यासो नियतोऽन्यत्र धर्ममात्रं सकृन्मन्त्रः प्रतिपात्रमिति संक्षेपः ।

न संमृष्टां चासंमृष्टां च सꣳसृजति ।

अत्र स्रुङ्मात्रे संमृष्टासंमृष्टसंसर्गप्रतिषेधेऽपि सर्वपात्रविषयत्वेनाऽऽपस्तम्बेनोक्तेन संमृष्टान्यसंमृष्टैरिति विधानात्तथाऽस्माकमपि ज्ञेयम् । संसर्गे पुनर्निष्टपनं संमार्ग इति कल्पान्तरेषु सर्वप्रायश्चित्तं स्वसूत्रे ।

निष्टपति यथा पुरस्तात् ।

निष्टपनस्याऽऽदानपूर्वकत्वाद्धृताचीरेतेत्यादाय प्रत्युष्टमिति निष्टपति ।

अन्नाद्यं प्रजां पुष्टिं मा निर्मृक्षं वाजि त्वा सपत्नसाहꣳ संमार्ज्मीति प्राशित्रहरणꣳ सर्वतो बिलमभि संमार्ष्टि मूलैर्दण्डम् ।

तूष्णीके आदाननिष्टपने मन्त्रलिङ्गस्य बहुवचनस्य विरोधात् । यत्र यत्र पात्रसंमार्गस्तत्र तत्र पूर्वपश्चिमाङ्गानीति दर्शितं मन्त्रमात्रसाध्यमभिमन्त्रणं निवर्तते[1]ऽभिवर्ज्य लिङ्गविरोधात् । अग्रैरन्तरतोऽभ्याकारमिति पूर्ववदनुक्तत्वान्नास्त्येव । यदि तथा स्यात्तदा स्रुववदिति लाघवेन वदेत् । तस्मादग्रैः पृष्ठत आनीय बिलेऽपवर्गः, पार्श्वयोरपि ध्रुवावदेवान्तरतोऽभ्याकारमितिवर्जम् । मूलैर्दण्डं पूर्ववत् । अत्राऽऽपस्तम्बोक्तो विशेषो ग्राह्योऽस्मत्सूत्रेऽनभिधानात्प्रोक्ष्याग्रेणोत्करं दर्भेषु सादयति जघनेन वेति । बौधायनेनाप्यग्रेणोत्करं तृणेषु सादयित्वेत्युक्तं, स्रुचः प्राशित्रहरणं निष्टप्योत्तरतो वेदिश्रोण्यां निदधातीति वैखानसेनोक्तं, ततस्तु प्रोक्षणं कृताकृतं क्वाप्यासादनं त्ववश्यंभावि ।

---

१ ख. °ते निवर्तलि° ।

दिवः शिल्पमवततं पृथिव्याः ककुभिः श्रितम्,
तेन वय॰ सहस्रवल्शेन सपत्नं नाशयामसि स्वाहेति
संमार्गानभ्युक्ष्याग्नावादधाति यतरस्मिन्संमार्ष्टि ।

स्रुक्संमार्जनानीत्येव विशेषोपादानं कृतं तथाऽपि विभक्तानि स्रुवप्राशित्रसंमार्जनान्येकीकृत्याऽऽदधाति । विभागाभावे तु तच्छब्दोपलक्षितानि सर्वाण्यपि अभ्युक्ष्याद्भिर्यत्राग्नौ संमार्गस्तत्राऽऽदधाति । यतरस्मिन्निति सामीप्यसप्तमी नह्यग्नौ पात्रसंमार्गोऽस्ति । तूष्णीमभ्युक्ष्य मन्त्रेणाऽऽदधाति प्रधानार्थत्वान्मन्त्रस्य । प्राजापत्यर्चेति ब्राह्मणेन विधानात्प्राजापत्यो वै वेद इत्यर्थवादाच्च प्रजापतय इदमिति याजमानमिति, तन्न, प्रजापतेर्मन्त्रलिङ्गादप्रतीतेर्नात्र देवतानिर्देशः प्रतिपत्तिधर्मत्वाच्च । अत्र बौधायनः—अथैतां पत्नीमन्तरेण वेद्युत्करमभि प्रपाद्येति प्रविष्टा पत्नी । आपस्तम्बः—अपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वज्ञुमित्यादि । बौधायनो जघनेन दक्षिणेन गार्हपत्यमुपवेश्येति । तस्मात्क्रमविरोधि ग्राह्यम् ।

आशासाना सौमनसमिति मौञ्जेन योक्रेणान्यतरतः-
पाशेन पत्नी॰ संनह्यत्यूर्ध्वज्ञुरासीना तिष्ठन्ती वा ।

सुकृतायकमिति मन्त्रान्तः । मुञ्जतृणैर्निर्मितं मौञ्जं, योज्यते नह्यते येन रज्जुविशेषेण मूलेऽग्रे वा कृतपाशेन पत्नी संनह्यते बध्यते, ऊर्ध्वे जानुनी यस्याः सोपविष्टेति विशिष्ट एकः पक्षो द्वितीयस्तु स्थिताऽनुपविष्टैव । अत्र पत्नीति प्रथमा कर्तरि तदा संनह्यत इत्यात्मनेपदं कर्तर्येव, कर्म त्वध्याहार्यमात्मानमिति, तदा पत्नीं संनह्य(ह्यती)ति परस्मैपदं पत्नीमिति द्वितीयाविभक्तिश्च विरुध्यते । अथ संनह्यत इति कर्मणि प्रत्ययस्तदाऽऽशासानेत्यादिसमानाधिकरण उत्तमपुरुषो विरुध्येत । आध्वर्यवं त्वनुगृहीतं, लिङ्गं तु 'आशासाना सौमनसमित्याह । मध्यमेवैनां केवलीं कृत्वा । आशिषा समर्धयति' । इति ब्राह्मणं, मन्त्रार्थभूतफलसंपादनमृत्विक्कार्यमेवेति गमयति ब्राह्मणे । तदर्थमुत्तमपुरुषानुगुण्याय मन्त्रप्रयोगः पत्न्या ऋत्विक्कर्तृत्वनिर्वाहाय प्रयोजककर्तृत्वमृत्विज इति । तदेवं न्यायेन सिध्यतीति मत्वाऽनेन ब्राह्मणानुकरणेन सूत्रं रचितमाचार्येण । आपस्तम्बस्तु वाचयतीत्येकेषामित्युक्तवान् । भाष्यकृता तु मन्त्रपाठः पत्न्या उक्तः संनहनमृत्विजा तदाऽपि समर्धयतीति न समञ्जसम् । अन्यः कर्ताऽन्येन करणमन्त्रोच्चारणमित्यपि न समञ्जसम् । तस्मादापस्तम्बोक्तशाखान्तरीयो विशेषविधिरेव युक्तो वाचयतीति । ऋत्विग्मन्त्रेण वाचनद्वारा संनह्यति मन्त्रेण वाचितेन करणभूतेन स्मृतिस्तया संनहनं साक्षादनेनर्त्विजा संनह्य सुकृतायेति पत्न्युक्तेनर्त्विक्पत्नीसंनहनसंबन्धप्रतिपाद-

---

१ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. ण. 'ति स्रुक्संमार्जनान्यभ्यु' ।

नात् । पत्नीमपि तेनैव प्रयत्नेन वाचयति, तेन न सूत्रब्राह्मणे विरुध्येते अपि तूपस्कृते इत्यलं पक्षान्तरैः ।

न वासोऽभि संनह्येत् ।

वस्त्रमभिलक्षीकृत्योपरि न संनह्येत् । स्त्रीसंनहनं यद्यपि परिहितवस्त्रस्योपरि न प्राप्नोत्येव तथाऽपि शाखान्तरीयविशेषविधिना प्राप्तप्रतिषेधाद्विकल्पः । आपस्तम्बेन तु विकल्प एव दर्शितः । संनह्येदिति परस्मैपदं प्रयोजककर्तृमापेक्षम् ।

पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नात्वित्युत्तरतो नाभे-
र्निष्टर्क्यं ग्रन्थिं कृत्वा स ते मा
स्थादिति दक्षिणतो नाभेः परिकर्षति ।

पूषेति नाभेरुत्तरभागे ग्रन्थिं कृत्वा, निष्टर्क्यमिति व्याख्यातं शिखाग्रन्थिकरणव-त्तन्न विस्मरणीयम् । तं ग्रन्थिं स त इति नाभेर्दक्षिणभागे परिकर्षणेनाऽऽनयति । पत्नीसंस्कारत्वादनेकाहिताग्निपत्नीः प्रत्यावर्तते संनहनमेकत्वस्याविवक्षितत्वात्प्रतिप्र-धानमावर्तते ।

अग्ने गृहपत उप मा ह्वयस्वेति
॥२३॥तिष्ठन्ती गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

यदाऽऽसीना संनद्धा तदोत्थायोपतिष्ठते । न चोपतिष्ठत इत्यत एवोत्थानं सिद्धमिति वाच्यम् । उपान्मन्त्रकरण इत्यात्मनेपदविधानान्नात्रोपोत्थानं धातुप्रत्यययोरर्थः किंतु मन्त्रकरणमञ्जलिकरणपूर्वकं विनयेनाऽऽशीर्याञ्चा । तदुक्तमाहिताग्नेराशीर्यदग्निमुप-तिष्ठत इति । तस्मादुपस्थानादन्यदुत्थानं विधत्ते । यथोत्तरामाहुतिमुपोत्थाय कवातिर्यङ्ङिवाऽऽहवनीयमुपतिष्ठत इत्यस्त्यासीनाया अप्युपस्थितिः । इदमारादुपकारकं कर्मापि प्रतिपत्न्यावर्तते । परार्थान्येकेन क्रियेरन्निति न प्रवर्तते तस्य न्यायस्य परार्थ-कर्मविषयत्वात् । अथ सकृत्कृतमपूर्वमुत्पादयेदिति न प्रतिपत्न्यावृत्तिरिति तथाऽप्युप-स्थानं कामनाप्रार्थनं तद्धोक्तृसंस्कारत्वेन प्रतिपत्न्याशीर्मन्त्रा आवर्तन्त इत्यपि सिद्धम् ।

देवानां पत्नीरुप मा ह्वयध्वमित्यपरेण गार्हपत्यं देवपत्नीः ।

उपतिष्ठत इत्यनुवृत्तिः । गार्हपत्यस्यापरदेशमवस्थिता देवपत्नीरित्यनुसंधायोपति-ष्ठत इत्यर्थः । देवपत्नीनां तत्स्थानमिति ब्राह्मणे दर्शनात् । इदमपि प्रतिपत्नि ।

पत्नि पत्न्येष ते लोको नमस्ते अस्तु
मा मा हिꣳसीरिति तमेव देशं प्रेक्षते ।

गार्हपत्यापरदेशमेव प्रेक्षते न तु पूर्वं, मन्त्रशेषोऽयं कल्पान्तरोक्तवदिदमपि प्रधा-नकर्म, द्वितीयाविभक्तिस्तु श्रूयमाणा तथायुक्तं चानीप्सितमिति सूत्रेण विहिता, तेन संस्कार्यत्वं बोधयति कर्तुः क्रिययाऽऽसुमिष्टतमत्वाभावात् । एवमुपस्थानादौ सर्वत्र

द्वितीयामात्रेण न संस्कारकर्मत्वावगतिः । देशप्रेक्षणेनाऽऽत्मनेऽनिष्टपरिहारमर्थयतेऽतः प्रतिपत्तिः ।

इन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरिव सुपुत्रा ।
अस्थूरि त्वा गार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वायेति
दक्षिणतःपश्चाद्गार्हपत्यस्योदीच्युपविशति ।

गार्हपत्यस्य दक्षिणपश्चाद्भागयोरन्तराले नैर्ऋत्यां दिशि उदङ्मुख्युपविशति । यथाप्रदेशं मुख्यपत्न्युपवेशनम् । समीप इतरासां तामेव दिशमवलम्ब्य व्यवधानेनाऽऽत्मसंस्कारोऽयमाशीर्मन्त्रत्वात् ।

एवꣳ संनद्धाऽऽविमोक्षादन्वास्ते ।

एवंप्रकारेण संनद्धैवाऽऽस्ते संनहनविमोक्षपर्यन्तं विमोक्षमभिव्याप्येत्यर्थः ।

सुप्रजसस्त्वा वयमित्यासीना जपति ।

अदाभ्यमिति मन्त्रान्तः ।

मम पुत्राः शत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराट् ।
उताहमस्मि संजया पत्युर्मे श्लोक उत्तम इति च ।

जपतीति संबध्यते । चकारः समुच्चयार्थः । आस्त इत्यनेनैवोपविष्टा जपतीति सिद्धेऽपि यदासीनेत्याह तज्ज्ञायते मन्त्रेणोपविश्यानुव्रता भूत्वाऽऽस्त इति नोपवेशननियमोऽयं किं त्वनुव्रतभवननियमेन संततवृत्तिमात्रमास्त इत्यस्यार्थ इति तेन निरुद्धोत्थायापि विहारे यथासुखं तिष्ठतीत्यपि लभ्यते । उपवेशनं जपाङ्गमवश्यं कार्यं जपात्पूर्वमात्मसंस्कारो जपस्त्वाशीर्मन्त्रोच्चारणं जप आरादुपकारक इत्यावर्तन्ते त्रयोऽपि प्रतिपत्तिः । एते मन्त्रा आधानात्पूर्वं पितुः पत्युर्वा सकाशादधीत्य प्रयोज्याः ।

पूषा ते बिलं विष्यत्विति सर्पिर्धानस्य गर्गरस्य बिलं विष्यति पूषाऽसीति वा ।

पत्न्यधिकारो निवृत्तः । स्त्रीलिङ्गपदसमभिव्याहारेण निर्देशादन्य इति न्यायेन बाधितोऽध्वर्युकर्तृत्वोत्सर्गस्तादृक्पदाभावादनुवर्तते पुनः । सर्पिर्धीयतेऽवस्थाप्यते यस्मिन्स सर्पिर्धानस्तत्पात्रं गर्गरशब्दवाच्यं विशिष्यते तस्य मुखं पूर्वमेव वस्त्रादिना पिधाय विहारं प्रयानीय स्थापयति । तदैव वा पिधानेन संस्कारः सर्पिषः कार्योऽन्यथोद्धटनलक्षणसंस्कारासंभवप्रसङ्गात् । बिलं पात्रमुखं विष्यत्युद्घाटयतीति यावत् ।

अन्यस्मिन्पात्रे निषिच्य यावन्निर्वप्स्यन्भवति ।

अत्र समासान्तर्गतोऽपि सर्पिःशब्द उत्कृष्यानुवर्तनीयोऽध्याहारस्य लाक्षणिकत्वेन जघन्यत्वात् । गर्गरादन्यत्र पात्रे सर्पिर्निषिच्य यागपर्याप्तात्किंचिदधिकं प्रभूतमिति

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. न विरु° ।

निर्वापे वक्ष्यमाणत्वात् । आज्यस्थाल्यां यागाय पर्याप्तं प्रभूतं निर्वापेण ग्रहीष्यन्भवति तावदादावेव पात्रे तूष्णीं गृह्णातीत्यर्थः ।

इदं विष्णुर्विचक्रम इति दक्षिणाग्नावधिश्रित्य ।

स्पष्टम् ।

अदितिरस्यनाच्छिन्नपवित्रेत्याज्यस्थालीमादाय महीनां पयोऽसीति तस्यां पवित्रान्तर्हितायां प्रभूतमाज्यं निर्वपति ।

आसादनस्थानादादाय स्वीकृत्य तस्यां गृहीतायां पवित्रं तूष्णीमन्तर्धायानन्तरं तस्यामाज्यं प्रभूतं निर्वपति निर्वापेण कर्मणा यागार्थं स्वी करोति । पूर्वं सर्पिःशब्देन प्रस्तुतेष्वाज्यशब्दप्रयोगो जातिशब्दत्वख्यापनार्थः । तेन यदसर्पत्तत्सर्पिरभवदित्यादिशब्दनिर्वचनं न यौगिकत्वख्यापनार्थमपि तु स्तुतिरित्युक्तं भवति । प्रभूतमधिकम् । महीनांमित्यस्यान्तः संहितायां निर्वपामीति । ब्राह्मणे देवयज्याया इत्यधिकं पठितमतो मन्त्रद्वयं विकल्पेन ज्ञेयम् । पाठद्वयबलात्प्रत्यभिज्ञाविच्छेदः । समानार्थत्वात्प्रकरणस्थानसंज्ञाभिर्विना ब्राह्मणं संहितामन्त्रस्य विनियोगः । न च समानबलत्वाभावादविकल्पः । आनर्थक्येन समानबलता ज्ञेया । अथवा ब्राह्मणान्तरे तावन एव विनियोगात्समानबलता । महीनां पयोऽसीति संबुध्यमानमाज्यं गव्यमेवेति गम्यते । महीतिशब्दो गवीरितः । यथा गोः कर्णे जपे महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये नामानीति मन्त्रे । तत्प्रतिनिधित्वेन माहिषमाजमन्यद्वा गृह्यते तदा नोह इति वक्ष्यते ।

इषे त्वेति दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्याङ्गारेष्वधिश्रयति ।[1]

आज्यमित्यनुवृत्तिः । तस्य दक्षिणेऽर्धेऽङ्गारेषु न भस्मनि न ज्वालासु । अधि उपरि स्थापनं विलापनार्थम् ।

ऊर्जे त्वेत्युपादाय वेदेनोपयम्य पत्न्या उपहरति ।

वेदेनाऽऽज्यस्थालीमुपयम्य वेदसहकृतेन हस्तेन धृत्वा तेन सहैवाऽऽज्यस्थालीं पत्न्या हस्तयोर्निदधाति । मन्त्रेणोपादानं त्वेति द्वितीयान्तेन कर्मपात्रप्रकाशनाद्वेदपत्न्योरप्रकाशकत्वादङ्गभूतेनोपादानकर्मणा संबध्यते मन्त्रो न प्रधानकर्मणोपहरणेनायोग्यत्वात् । वेदेनोपयमनमुपहरणाङ्गं पत्न्यामनधिकारिण्यामुपहरणाभावान्नोपयमनम् ।

महीनां पयोऽसीति तत्सा निमील्यानुच्छ्वसन्त्यवेक्षते ।

सुप्रजास्त्वायेति मन्त्रान्तः । मन्त्रेणावेक्षणं तल्लिङ्गत्वादन्यत्तूष्णीं तदुपहृतमेव सा यस्या उपहृतं सैव तथा चान्यस्यै पुनरुपहरति साऽपि तथैव । ननु तदिति द्विती-

१ ङ. ज. झ. ञ. ढ. °धिश्रयति । २ क. ग. च. °मु° । निर्वपामीति मन्त्रान्तः । ३ ट. ङ. °मितिमन्त्रान्तः । ४ क. ग. च. छ. ज. घ. ञ. ट. ट. ड. ढ. °स्वाधि° । ५ ख. आयतनस्य । ६ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. त्वेत्युपा° । ७ ठ. °मेणात्र । ८ घ. ङ. झ. ढ. °मील्यैवानु ।

यानिर्दिष्टमाज्यं संस्कार्यं परार्थान्येकेनैव क्रियेरन्निति कथमन्याऽप्यवेक्षत इति चेत् । उच्यते—द्वितीयेप्सितानीप्सितयोः समाना न निर्णयहेतुः । भूतभाव्युपयोगस्तु यथाऽऽज्य एवं पत्न्यामपि । तस्मादत्र लिङ्गैः पत्न्या एवावेक्षणलक्षणः संस्कार इति । तथा हि मन्त्रे तावत्सुप्रजास्त्वायेति फलस्तुतेः पत्नीसंस्कारस्तथा मिथुनत्वायेति च वाक्यशेषात् । अमेध्यं वा एतत्करोति यत्पत्न्यवेक्षते गार्हपत्येऽधिश्रयति मेध्यत्वायेति वाक्यशेषे कथं निन्दा स्याद्यद्याज्यावेक्षणमाज्यसंस्कारस्तस्मात्पत्नीसंस्कारत्वात्सर्वाभिरवेक्षणम् । बौधायनेनाप्युक्तमथैता आज्यमवेक्षयतीति । चक्षुषी निमील्येति पत्नीसंस्कार एव निमील्य पुनरुन्मील्यावेक्षतेऽन्यथा विरोधः स्यात् । वैखानसेन स्पष्टमुक्तं निमील्य वीक्ष्यानुच्छ्वसन्त्यवेक्षते । वीक्ष्येति चक्षुरुन्मीलनमविवक्षितम् । पत्नीसंस्कारत्वेन प्रतिपत्न्यावर्तते । अयं संस्कारः कर्तुर्नापि तु भोक्तुस्तेनैतादृशाः संस्कारा अपि प्रधानस्याऽऽरादुपकारका एव पर्यवस्यन्ति दीक्षणीयावत् । अत एव महापितृयज्ञेऽपि पत्नी गृहेष्वासीनैवाऽऽज्यमवेक्षत इत्येवं वदिष्यति । नान्वास्ते न संयाजयन्तीति कर्तृत्वप्रतिषेधात् । आराद्उपकारकत्वाच्च वरुणप्रघासेषु कृत्स्नं तन्त्रमुभयत्र विहारद्वयेऽप्याज्यमवेक्षते ।

तेजोऽसीति गार्हपत्येऽधिश्रयति ।

अत्र केचिदाहुः—यदाऽनालम्भुकत्वादिना पत्नी नावेक्षते तदा न गार्हपत्येऽधिश्रयणं, यतः पत्न्याऽवेक्षितममेध्यं भवतीति मेध्यत्वाय गार्हपत्येऽधिश्रयणमुक्तमिति ।

तेजसे त्वेत्युपादाय[1] तेजोऽनु प्रेहीति[2] हरति ।

आहवनीयेऽधिश्रयणार्थं हरति । उपादाय गार्हपत्यात् । अत्र भाष्यकारेणोक्तं दक्षिणेन ब्रह्मयजमानौ नीत्वा हरतीति । तत्रायमभिप्रायः—आज्येनोदेहीति प्रैषदर्शनादाज्यनिर्वपणान्तं कर्मैकं सर्पिर्निषेचनादि । तत्रोत्तरतउपचारो विहार इति चेदुत्तरतो हरेत्तदाऽऽहवनीयादानीयाऽऽसादने प्रत्यगपवर्गता स्यात्सा मा भूदिति तथोक्तं तथा प्रादक्षिण्यं प्रागपवर्गता च परिभाषासिद्धे अबाधिते स्याताम् ।

अग्निस्ते तेजो मा विनैदित्याहवनीयेऽधिश्रयत्यग्निस्ते तेजो मा विनैद्यज्ञे यज्ञꣳ सꣳसादयामि यज्ञे यज्ञः प्रतिष्ठित इति वा ।

स्पष्टार्थम् ।

अग्नेर्जिह्वाऽसीत्युत्तरेण प्रोक्षणीः स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयति ।

भवेति मन्त्रान्तः । आहवनीयाद्यथेतं प्रत्येत्य सादयति, वर्त्मन्निति वर्त्मनीत्यर्थे सुपां सुलुगिति लुक्, प्रोक्षणीपात्रस्योत्तरतः ।

---

१ घ. ङ. ञ. ञ. °त्वेत्युपा° । २ ङ. ति । अपा° ।

आज्यमसीत्याज्यमवेक्षते ।

अध्वर्युरेव । याजमानसूत्राद्यजमानोऽपि । भक्षीयेति मन्त्रान्तः ।

उपरिष्टाद्वोत्पवनात् ।

अवेक्षत इत्यनुवर्तते । उत्पूय पश्चाद्वा । अत्र ब्राह्मणे निमील्यावेक्षेतेति सार्थवादमुक्तं, तथैवाऽऽपस्तम्बादिभिरप्युक्तम् । आचार्येण तु पत्न्यवेक्षत इति व्याख्यातं तदत्रापि भविष्यतीति नोक्तं, तत्र तु शाखान्तरीयत्वाद्व्याख्यातं, तेन यत्र यत्राऽऽज्यमवेक्षत इति तत्रैतौ धर्मौ निमील्यानुच्छ्वसन्निति शाखान्तरीयौ ज्ञेयौ । तेन याजमानेऽपि सिद्धिः । अयमाज्यसंस्कारो द्वितीयया भाव्युपयोगादर्थवादाच्च । अर्थवादो (दे) हि 'ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः । यदाज्यमवेक्षते' इति निन्दित्वा 'निमील्यावेक्षेत । दाधाराऽऽत्मन्चक्षुः ।' इति विहिताज्यसंस्कारार्थं चक्षुषो व्यापारेण व्ययो भवेदतो व्ययप्रतिसमाधानं निमीलनेनोक्तम् । न हि यत्र संस्कारस्तत्र वैगुण्यं कुर्यादत एवात्राऽऽज्यावेक्षणेन पत्नीसंस्कारे जन्ये विषयभूतमाज्यममेध्यमभूद्यतोऽन्यस्य मेध्यतां संपादितवत्[1] । अतः प्रवसति यजमानेऽध्वर्युणा पुनराज्यावेक्षणं कार्यमेव ।

शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्युदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारमाज्यं त्रिरुत्पुनाति ।

सकलमन्त्रपाठस्तु समुच्चयार्थो ब्राह्मणे तथैव समुच्चयपाठप्रदर्शनात्तदनुसारिपाठेन मतान्तरमपि निरस्तम् । यदाहाऽऽपस्तम्बः—शुक्रमसीति प्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं तेजोऽसीति तृतीयमिति, तन्नेष्टम् । समुच्चयपक्षस्तु स्पष्टं वैखानसेनोक्तः । शुक्रमसीति त्रिभिरित्युक्तं न च प्रत्येकमित्युक्तम् । अत्र हि त्रिरुत्पवनं समन्त्रमेवेष्टं त्रिर्यजुषेति ब्राह्मणे विधानात् । ननु स्वेनानुक्ते यत्रैकस्मिन्द्रव्ये विचेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते सकृदेव तत्र मन्त्रं ब्रूयादिति प्राप्नुयादिति चेत् । न । तस्य न्यायस्यानन्तरिताभ्यासविषयत्वात् । अत्र तु पुनराहारेण विजातीयेनान्तरितत्वात्पूर्वपाठितमन्त्रेण जनितायाः स्मृतेर्विच्छेदात्पुनः पुनर्मन्त्रेण भाव्यमिति न्यायेन पूर्वन्यायबाधो भविष्यति । ब्राह्मणं तु तस्यैव न्यायस्यानुवाद इति तदपि[2] नोक्तम् । ब्राह्मणे समुच्चयस्तु 'शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । त्रिर्यजुषा । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै । त्रिः । त्र्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय ।' इति । समुच्चयपाठोऽस्येति यजुषेत्येकवचने च[3] समुच्चयं प्रतिपादयन्ति त्रिर्यजुषेत्यनुवादोऽप्यर्थवादान्वयायार्थवादेन चादृष्टसंस्कारत्वावगतिः प्रयोजनमन्यथाऽऽज्यगतमलापकर्षणमात्रेण दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येति प्राप्नुयात्तन्मा भूदेषां

---

१ क. ग. ठ. °तवान् । अ° । २ ग. ठ. ड. °ठो यद्यपि य° । ३ ख. °नेन च ।

लोकानामाप्त्यै मेध्यत्वायेति द्वाभ्यां प्रयोजनस्य दर्शितत्वाददृष्टसंस्कारताऽनुवाद-प्रयोजनमिति सर्वमवदातं, भाष्यमप्येवं योज्यम् । एतैः समुदितैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं त्रयात्मकमिति पुनराहृत्याऽऽहृत्योत्पुनाति । एवमत्र क्रमः—आज्यस्थाल्यां पवित्रे पश्चाद्भागमारभ्य प्राग्भागं नीत्वा पुनः पश्चाद्भागमानीय ततो मन्त्रेणोत्पुनाति । पुनर्द्विरेवमेव । न च प्रत्यगपवर्गत्वमन्याय्यमिति वाच्यम् । श्रुत्यैव प्रत्यगपवर्गता विहितोत्सर्गस्य बाधिका भवेत् । ब्राह्मणे 'पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ संचरतः' इति पवित्रयोः प्राणापानरूपयोः संचार उक्तः । प्राणो हि प्रागपवर्गं संचरति तस्य मुखनासिकनिरोधेन निरोधो यतोऽपानः प्रत्यगपवर्गं तस्य निरोधोऽपानद्वारलिङ्ग-निरोधो यतो दृश्यते तस्मात्प्राणापानगतिभ्यां क्रमिकाभ्यां पुनराहारे प्रत्यगपवर्गता न निवार्येति । पुनराहारमिति णमुल्प्रत्ययान्तम् । पुनराहारोऽङ्गमुत्पवनस्य मन्त्रोऽपि तेन न पुनराहारे मन्त्रसंबन्धः । तूष्णीमेव कृत्वा मन्त्रेणोत्पवनम् । उभयोत्पवन-संबन्धि याजमानमद्भिराज्यमित्यादि ।

देवो व इति त्रिः प्रोक्षणीः ॥ २४ ॥

उत्पुनातीति संबध्यते । पच्छो गायत्रियेति ब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं ज्ञेयम् । पुनराहारमिति नानुवर्तते त्रिरित्यनुवर्तयितुं शक्ये पुनस्त्रिरित्यभिधानात्त्रिरेव न पुनराहारमित्यर्थः ।

आपो रेफतपिप्रीतमध्वासमङ्क्तानिष-
दस्थायामम्नहृणीयमाना इति वा ।

प्रोक्षण्युत्पवने वैकल्पिकः ।

अन्तर्वेद्याज्यानि गृह्णाति ।

स्रुचं वेदिमध्ये धारयित्वा गृह्णातीत्यर्थः । धर्मान्वक्तुं प्रतिज्ञामात्रम् ।

स्रुवेणानिष्कासिना ।

गृह्णातीत्यनुवृत्तिः । निष्कासः शेषोऽस्तीति निष्कासी तथा न भवति तेन पूर्वनिष्कासरहितेनेत्यर्थः ।

वेदेनोपयम्य ।

स्रुचमिति शेषः । वामेन सवेदां स्रुचं धारयन्दक्षिणेन स्रुवमित्यर्थप्राप्तम् । बौधायनेन तथोक्तं 'वेदे प्रतिष्ठाप्य गृह्णीते' इति ।

चतुः पञ्च वा जुह्वां गृह्णात्यष्टौ दश
वोपभृति यथा जुह्वामेवं ध्रुवायाम् ।

व्यवस्थया पक्षद्वयमेव सर्वाणि चतुर्गृहीतान्येव पञ्चगृहीतान्येव वा । षोडशान्या-

ज्यानि विंशानि वा। षोडशानीति स्वयं वदति स्वब्राह्मणानुसारेण । दशगृहीतमुपभृति पञ्चगृहीतमितरयोरित्येके समामनन्तीत्यापस्तम्बः।

भूयो जुह्वामल्पिष्ठमुपभृति भूयिष्ठं ध्रुवायाम्।

गृह्णातीत्यनुवर्तते। भूयो भूयिष्ठमिति समानार्थमतिशयेन बह्वित्यर्थः। अतिशयेनाल्पमल्पिष्ठम्। अल्पिष्ठमुपभृतीत्येतावताऽन्ययोर्बहु सिध्यत्येवेतरयोर्वा भूयिष्ठमित्यपीष्टसिद्धौ गुरुनिर्देशस्तारतम्यस्यात्यन्तातिशयार्थम्।

उपबिलꣳ स्थाल्या जुहूं धारयमाणो मध्यदेश उपभृति भूमौ प्रतिष्ठितायां ध्रुवायाꣳ षोडशान्याज्यानि गृह्णाति।

आज्यस्थाल्या बिलेन सममुपबिलं जुहूं धारयमाणो गृह्णाति। जुह्वामिति विपरिणामेन पूरणीयम्। स्थाल्या मध्यदेशे धारयमाण इति संबन्ध उपभृतमिति विपरिणामः। भूमौ प्रतिष्ठितायामत्र न विपरिणामापेक्षा। काम्यौ पक्षौ वक्तुमुक्तं षोडशानीति, नो चेद्विंशपक्षेऽपि ह्रासेन काम्यसप्तदशत्वस्य तन्मा भूदिति षोडशपक्षे काम्यैकविंशत्वं विंशपक्षेऽपि नित्याबाधेनैकविंशत्वस्य काम्यस्य संभवोऽर्थादुक्तः।

***सप्तदशानि पशुकामः कुर्वीतैकविꣳशानि प्रतिष्ठाकामः।**

आज्यग्रहणकाले पशुकामः सप्तदशान्याज्यानि करिष्ये तथा प्रतिष्ठाकाम एकविंशानि करिष्य इति कुर्वीतेति धातुप्रत्ययानुसारेण संकल्पे यजमानेन कृतेऽध्वर्युर्गृह्णाति।

एवं परिभाष्य प्रयोगक्रममाह—

शुक्रं त्वा शुक्रायामित्येतैर्जुह्वां गृह्णाति पञ्चानां त्वा वातानामिति चोत्तरैरुपभृति ध्रुवायां च।

शुक्रं त्वेति त्रिषु मध्यमे धाम्ने धाम्न इत्यनुषङ्गः, संहितायामाध्वर्यवपठितास्त्रयः, याजमाने त्रयोदश, तेषां लिङ्गेनाऽऽध्वर्यवे विनियोगः समानः। याजमाने प्रथमस्याऽऽवृत्तिः। याजमाने षोडशपक्षे मन्त्रविभागोऽयम्। द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तेत इत्यत्राऽऽज्यान्युदाहृतानि, सर्वाणि ग्रहणानि समन्त्राण्येवेति स्थिते जुह्वां ग्रहणे शुक्रं त्वेति मन्त्र इतिकरणेनाऽऽदिप्रदिष्टः सर्वोऽपि यद्येक एव तदा तस्य त्रिरावृत्तिः प्रसज्येत। तदर्थमुक्तमेतैरिति बहुत्वम्। ननु तथाऽप्येकशेषादेकत्वमेवेति चेन्न। एतैरिति व्यर्थं स्यात्। आचार्यः पुनरेकमन्त्राणि कर्माणीति परिभाष्य कथं ब्रूयादेतैरिति बहुवचनं, यत्र मन्त्रसमुदायो मन्त्रो विवक्षितस्तत्र मन्त्रैकत्वमेव साधितं तदधिकप्रयत्नाद्बहुवचनविरोधाच्च नानामन्त्रता। अत एव पूर्वमुभयत्र हेत्वभाव एकमन्त्रतैव व्याख्याता। क्वचित्तस्यैवाभ्यासोऽपि । तत्र तत्र यथाकथंचिद्भाष्यमप्यनुगुणीकृतं क्वचित्परिहृतं

---

* इदं सूत्रं व्याख्यापुस्तकेषु न विद्यते।

च । पञ्चानां त्वा वातानामित्यस्मादुत्तरैः पञ्चानां त्वर्तूनामित्यादिभिरुपभृत्यष्टभिर्ध्रुवायां चतुर्भिरधिकस्तस्यामेव सप्तदशत्वे ज्ञेयः कामाय त्वेति काम्ये लिङ्गात् । आपस्तम्बेनापि पशुकामस्य पञ्चगृहीतं ध्रुवायामित्युक्तम् ।

इदानीं विंशैकाविंशयोः पक्षयोर्मन्त्रविभागमाह—

यद्यल्पीयाꣳसो मन्त्राः स्युस्तेषामर्धैरुपभृति गृह्णीयादर्धैरितरयोर्यदि भूयाꣳसोऽवशिष्टा विकल्पार्थाः ।

विंशेषु तथैवैकविंशेषु वाऽल्पायांसो मन्त्रास्तेषां चतुर्धा विभक्तानां मध्यमभागद्वयमर्धास्तैरुपभृति ग्रहणमाद्यन्तभागद्वयमर्धास्तैः प्रथमभागस्थैर्जुह्वां चतुर्थभागस्थैर्ध्रुवायां प्रथमप्रथमावृत्त्या संख्यापूरणम् । तथा च षोडशाज्यपक्षे यस्यां ये विनियुक्तास्ते तथैव ग्राह्या इत्यर्थः । वक्ष्यमाणमन्त्रैस्त्रिभिः संख्यापूरणमिति वदिष्यति । तथा च विंशतिर्मन्त्राः । षोडशाज्यपक्षे कथं विनियोग इत्यत आह—अवशिष्टाश्चत्वारो विकल्पेन पूर्वैः सह ग्राह्या इति भावः ।

शुक्रमसि ज्योतिरसि धामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनं देववीतये त्वा गृह्णामीति वा संख्याः पूरयति धामासीति वा सर्वासु ।

शुक्रमसीत्यादयस्त्रयो मन्त्राः । प्रियं देवानामित्याद्यनुषङ्गः । त्रयाणां गृह्णामीत्यन्तः । षोडशपक्षे विकल्पार्था अपरत्र संख्यापूरणाय । धामासीत्यादिगृह्णामीत्यन्तो वैक एव संख्यापूरणार्थः । तदयमर्थः-शुक्रं त्वेति त्रिः पञ्चानामित्येकेन च जुह्वां चतुर्गृहीते शुक्रमसि० प्रियं०गृह्णामीति पञ्चानां त्वर्तूनां० पञ्चानां त्वा दिशां० पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां० चरोस्त्वेति चतुर्गृहीते ज्योतिरसि० प्रियं० गृह्णामीति पञ्चमम् । ब्रह्मणस्त्वा तेजसे० क्षत्रस्य० विशे त्वा० सुवीर्याय त्वा गृह्णामीति पुनरुपभृत्येव चतुर्गृहीते धामासि० प्रियं०मीति पञ्चमम् । उपभृति द्वे चतुर्गृहीते गृह्येते इति न्यायवित्सिद्धान्तस्तद्र्थे चतुर्गृहीतस्य पञ्चगृहीते क्रियमाणे संख्यापूरणं नत्वष्टगृहीतस्य । यत्त्वष्टौ दश वेति वचनं तत्फलतो ग्रहणमात्राङ्गं न तु होमाङ्गं, चतुरवत्तं जुहोतीति प्रधानसंख्यानुरोधायेति सम्भितं तैरेव तेन विधिविभागतः । तथा ध्रुवायां सुप्रजास्त्वाय०रायस्पोषाय० ब्रह्म० भूर० गृह्णामीति चतुर्गृहीते नित्येषु विंशेषु धामासीत्यनेनैव पञ्चमं काम्यैकविंशेषु कामाय त्वेति पञ्चमं धामासीत्यादिना षष्ठम् । धामासीति वेतिपक्षे पूर्वयोर्विकल्पार्थत्वं धामासीति गृह्णामीत्यन्तेन चतुर्णां चतुर्गृहीतानां पञ्चमं पञ्चममनेनैव गृह्णाति । एकविंशेषु विंशं कामाय त्वेत्यादिना धामासीत्येकविंशमिति सर्वव्यवस्था ज्ञेया । इयं च व्यवस्थाऽर्धैरुपभृ[त्य]तीतिमूत्रानुरोधात्सर्वास्वित्येतत्सूत्रपदाच्च सर्वासु स्रुक्षु संख्यापूरणमन्यथा कथं स्यात् । याजमानं तु पञ्चानां त्वा वातानामिति चतुरावर्तनीयः सप्तदशेषु(शसु)

कामाय त्वेति विंशेषु धामावृत्तिश्चरोस्त्वेति द्विः सुवीर्यायेति द्विः, भूरस्माकमिति द्विः, एकविंशेषु कामाय त्वेत्यस्यैव द्विरावृत्तिर्न भूरस्माकमित्येतस्येति ज्ञेयम् ।

अन्यत्रोत्करादाज्यानि सादयित्वाऽपोद्धृत्याऽऽज्यस्थालीं प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य ।

वेदितः सकाशादाज्यस्थालीं सवेदामपोद्धृत्यान्यत्र स्थापयित्वा प्रोक्षणीरापो देवीरित्यभिमन्त्र्य ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्य प्रसूते सति ।

कृष्णोऽसीति विषायेध्मं त्रिः प्रोक्षति ।

अग्नये त्वा स्वाहेत्यन्तः । विमुच्येध्मं मन्त्रेण प्रोक्षति ।

वेदिरसीति वेदम् ।

प्रोक्षति त्रिरिति च ।

बर्हिरसीति बर्हिः ।

स्वाहेत्युभयोरन्तः पूर्ववत् ।

त्रिरेकैकम्[1] ।

पूर्वानुवृत्तौ सत्यां त्रिरेकैकमित्युत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूदिति पुनर्वचनम् ।

अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थि बर्हिरासाद्य दिवे त्वेत्यग्राणि प्रोक्षत्यन्तरिक्षाय त्वेति मध्यानि पृथिव्यै त्वेति मूलानि ।

पुरोभागे पूर्वदिग्ग्रन्थिर्यस्य तद्बर्हिः सन्नद्धमेव वेद्या मध्य ऊर्ध्वाग्रमासाद्य तस्याग्रमध्यमूलानि क्रमेण सकृत्सकृत्तावद्भिरेव मन्त्रैः प्रोक्षति ।

स्रुच्यग्राण्युपपाय्य मूलान्युपपाययति ।

बर्हिष इत्यर्थात् । अग्निहोत्रहवण्यां स्रुचि पूर्वावशिष्टोदकायामग्रभागान्मूलभागांश्च क्रमेण तूष्णीमुप समीपं नीत्वोदकं पिबन्तीवेत्येवं संपादयति । मूलाग्रसंस्कारोऽयं द्वितीयानिर्देशात् । पाययतीति वचनात्सोदकायां, तत्तु पूर्वशेषमुदकशेषं मूलेषूपसिञ्चतीति कात्यायनः । तन्नाशेऽन्येनोदकेन ।

पोषाय व इति सहस्रुचा पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थिं प्रत्युक्षति ।

स्रुचाऽग्निहोत्रहवण्या सोदकया सह वर्तत इति सहस्रुग्घस्तस्तेन हस्तेन पुरस्तात्पूर्वभागे ग्रन्थेरेव विद्यमानेन प्रत्यगपवर्गं ग्रन्थिं प्रत्युक्षति समीपस्थेन हस्तेनोक्षति प्रोक्षतीत्यर्थः । ग्रन्थिं प्रत्युपरिष्टात्स्रुच्यग्रावहितेन हस्तेनोदकमङ्गुल्यग्रैः स्रावयतीति फलितोऽर्थः ।

---

१ अ. ड. ढ. त्रिस्त्रिरे° ।

स्वधा पितृभ्य इति प्रोक्षण्यवशेषं निन-
यति दक्षिणस्याः श्रोणेः संततमोत्तरस्याः ।

गच्छतेति मन्त्रान्तः । दक्षिणस्या वेदिश्रोणेः सकाशमारभ्योत्तरस्याः श्रोणेः पर्यन्तं प्रोक्षणीनामवशिष्टमुदकं पातयति। पितृभ्यो बर्हिषञ्च इदमिति याजमानं, स्मार्त उभयोरुदकस्पर्शः । अवशेषमित्यनेनावशिष्टे स्कन्ने निनयनलोप इति न्यायविदः । तत्रोदकमन्यत्प्रतिनिधित्वेन गृहीत्वा देवताभ्यो निनयेदिति सूत्रकृतां मतम् ।

पूषा ते ग्रन्थिं विष्यत्विति बर्हिषो ग्रन्थिं विष्यति ।

विष्यति मुञ्चति ।

विष्णोस्तूपोऽसीति पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति ।

प्रस्तरं पुरस्ताद्भागे बर्हिषः सकाशान्निर्गमयन्प्रस्तरं गृह्णाति हस्तेन । एतदेवाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टमुक्तमाहवनीयं प्रतिकर्षन्निवेति ।

नावाञ्चं निरायच्छति ।

अवाञ्चं पश्चादपवर्गं न बर्हिषः सकाशान्निर्गमयति ।

नोर्ध्वमुद्यौति ।

ऊर्ध्वं नोपयच्छति ।

न विधुनोति ।

हस्तेन सह न विधुनोति ।

न विकम्पयति ।

कम्पनं हस्ते स्थित एव प्रस्तरस्यैतन्न करोति ।

कर्षन्निवापयच्छति ।

बर्हिषः सकाशाच्छनैरेव वेद्यां कर्षन्निवपत्पृथक्करोति ।

यजमाने प्राणापानौ दधामीति प्रस्तरे पवित्रे अपिसृज्य ।

स्थापयित्वा ।

प्राणापानाभ्यां त्वा सतनुं करोमीति ब्रह्मणे प्रयच्छति ।

अग्रेणाऽऽहवनीयं प्रयच्छति ।

ब्रह्मा यजमानाय ॥ २९ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

---

१ क. ख. ग. छ. ट. निर्णीय । २ ख. ट. 'रस्य त' ।

प्रयच्छतीत्यनुवृत्तिः । यजमानो धारयन्नास्त इति याजमाने वक्ष्यति ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां महादेवकृतायां प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः पटलः ।

बर्हिषा वेदिꣳ स्तृणाति ।

वेदेर्हविराधारत्वेन श्रवणाद्बर्हिषस्तत्संस्कारार्थत्वेनोपादानान्मन्त्रस्य बर्हिरर्थत्वेन पर्यवसानाच्चेतः परं यदुच्यतेऽङ्गजातं तेनानुष्ठितेनार्थाद्वेदेः स्तरणमेव भवति, तत्तूष्णीमेवेति वक्तुमिदं सूत्रम् । बर्हिःशब्दो यद्यपि न संस्कारवचनस्तथाऽपि संस्कृतस्यान्यत्राविनियोगाद्देवसदनमारभ इत्यादिलिङ्गाच्च प्रकृतमेव बर्हिर्नापूर्वम् । तेन वेदिमाच्छादयति ।

कथमित्यपेक्षिते पूर्वाङ्गान्या (ण्या) ह—

तृणैरन्तर्धायाक्ष्णया शुल्बꣳ स्तृणाति ।

तृणैर्दर्भैरन्तर्हितां कृत्वा तस्यां शुल्बं बर्हिःसंनहनं तस्यैव द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वान्नापूर्वं कृत्वा स्तृणाति वितनोति । वेदेर्दक्षिणपार्श्वेऽक्ष्णया निर्ऋतिदिशि मूलमीशान्येऽग्रम् । अनुवृत्तस्य स्तृणातेराच्छादनार्थत्वाच्छुल्बमित्यनेनासंबन्धमाशङ्क्य पुनः स्तृणातीति धात्वन्तरमेव प्रयुक्तम् ।

दक्षिणं वेद्यन्तमित्येकेषाम् ।

तृणैरन्तर्धाय तत्र प्रागग्रमुदगग्रं वा शुल्बं स्तृणातीत्यन्वयः ।

देवबर्हिरूर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामीत्यग्रैर्मूलान्याच्छादयन्बहुलमनतिदृश्नं प्रागपवर्गं वा त्रिधातु पञ्चधातु वा ।

स्तृणातीत्यनुवर्तते । बर्हिरिति विपरिणामेनाध्याहारेण च विशेष्यं ज्ञेयं मन्त्रे देवबर्हिरितिदर्शनाच्च । बर्हिः स्तृणाति प्रजा वा इति ब्राह्मणे च स्पष्टं द्वितीयान्तबर्हिःशब्दस्य दृष्टत्वाच्च । त्रयो धातवो विभागा अवयवा यस्मिन्बर्हिषि तत्तथा । तथा पञ्चधातु बर्हिर्निधनरूपेण संनद्धं, निधनानि त्रिप्रभृति विषमाणि चतुष्प्रभृति समानि वा तद्रूपं बर्हिर्यदा स्तृणाति तानि यदि त्रीणि पञ्च वा स्युस्तदा तान्येव धातवो यदा चत्वारि स्युस्तदा चतुर्थं त्रिष्वेव मेलयित्वा त्रिधातु करोति । यदा षट्प्रभृति निधनानि

---

१ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. ढ. 'णैर्दर्भैरन्त°'। २ घ. ङ. ज. झ. ञ. ड. ढ. °लान्यभिच्छा° ।

स्युस्तदाऽधिकानि त्रिषु पञ्चसु वा मेलयित्वा त्रिधातु पञ्चधातु वा करोति । तत्रैकैकमेव धातुं बर्हिः स्तृणाति । वेदेः प्रत्यग्भागमारभ्य प्राग्भागपर्यन्तं विपरीतं वोभयत्रापि पुरोऽवस्थितानि मूलानि पश्चादवस्थितैरग्रैर्धातूनामाच्छादयन्स्तृणातीत्यन्वयः । नातिदृश्यमनतिदृश्यं दृष्टं यथा भवति तथा स्तृणाति । तदेव पुनर्विशेषितं बहुलमितिनिबिडतरं स्तृणाति सर्वथा यथा वेदिर्न दृश्यते । प्रागपवर्गमित्यनेनोदगपवर्गमात्रं व्यावर्तितं प्रत्यगपवर्गता तु पूर्वमप्राप्ता विकल्पेन विधीयते ।

धातौ धातौ मन्त्रमावर्तयति ।

बर्हिषा वेदिं स्तृणातीत्यधिकाराद्वेदेरेकत्वादनावृत्तौ प्राप्तायामिदमाह । तत्र बर्हिषः स्तीर्यमाणत्वेऽपि न तस्यैव सूत्रेण संस्कार इत्युक्तम् । तथा बर्हिषः संसृष्टद्रव्यस्यैकत्वेन द्रव्यपृथक्त्वेनाप्राप्तावपि निधनोपाधिना द्रव्यपृथक्त्वं मा भूदपि तर्हि धातूपाधिनैवेति नियमार्थमुक्तं धातूपाधिना स्तीर्यमाणत्वादिति भावः । तथाचोर्णाम्रदसमिति मन्त्रेण बर्हिरेव विस्तीर्णं करोति बर्हिः स्तृणातीति श्रुतेः । एवंचार्थाद्बर्हिषा स्तीर्यमाणेनापि वेदिराच्छादिता भवति तत्र न मन्त्रः । तदेवोक्तं बर्हिषा वेदिꣳ स्तृणातीति श्रुत्यन्तरेण । स्तृणात्योरर्थद्वयं याजमाने विस्पष्टयिष्यते । ऊर्णाम्रद्वित्यादिमन्त्रैर्लिङ्गविनियुक्तैरनुमन्त्रयते बर्हिः स्तीर्यमाणं वेदिं स्तीर्यमाणां स्तीर्णामिति निर्देशेन । न ह्यसति तयोरर्थभेदे बर्हिः स्तीर्यमाणमिति संभवति तेन बर्हिस्तृणातीत्ययं विततनार्थ इति दर्शयति । तथा वेदिं स्तीर्यमाणां, स्तीर्णामिति तु बर्हिषा स्तृणातीत्ययमाच्छादयतीत्येवमर्थ इति दर्शयतीति निश्चिनुमः । ऊर्णाम्रद्वित्यादि याजमानम् ।

अनूयाजार्थे उल्मुके उदू(दु)ह्याऽऽहवनीयं कल्पयित्वा प्रत्यादाय प्रस्तरं परिधीन्परिदधाति ।

धारयन्प्रस्तरमिति वाक्यात् । त्वाप्रत्ययेन च परिधानाङ्गता । उल्मुके ज्वलन्ती पूर्वस्यां दिश्यायतन एवानूयाजार्थमिति संकल्प्य पृथक्कुर्यादित्यर्थः । प्राची उल्मुके इति वाजसनेयकविधानात् ।

काष्ठैराहवनीयं कल्पयित्वा समृद्धं कृत्वा यजमानहस्तात्प्रस्तरं प्रत्यादाय तं धारयन्नेव परिदधातीति यदुक्तं तदाह—

गन्धर्वोऽसीत्यपरेणाऽऽहवनीयं बर्हिष्युदगग्रं मध्यममिन्द्रस्य बाहुरसीति दक्षिणार्ध्यꣳ सꣳस्पृष्टं मध्यमेनाभ्यग्रं मित्रावरुणौ त्वेत्युत्तरार्ध्यꣳ सꣳस्पृष्टं मध्यमेनाग्रम् ।

ईडित इति सर्वत्र मन्त्रान्तः । आहवनीयायतनसमीपे पश्चात्स्तीर्ण एव बर्हिषि परिदधातीति पूर्वानुवृत्तिः । अभ्यग्रमाहवनीयायतनादधिकाग्रमपि आहवनीयमभि अभिमुख-

१ ठ. ड. °न पृ । २ ठ. ड. °भूदिति त° । ३ ख. °णातेर° ।

मभ्यग्रं मध्यमेन परिधिना संस्पर्शमात्रं कार्यं नोत्तराधरभावनियमः। उत्तरार्ध(र्ध्य)स्य तु परिधेरवाग्रत्वमेव मतं, न्यूनत्वेन स्थितमाहवनीयायतनादग्र यस्य सोऽवाग्रस्तं तथा परिदधाति मूलं मध्यमपरिधिसंस्पृष्टं पश्चादेवाधिकमायतनात्कृत्वाऽग्रं तु यथाऽऽयतना-दवमं भवेत्तथा विधेयं स्पष्टमन्यत्। ध्रुवोऽसीत्यादि याजमानम्।

सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्वित्याहवनीय*मभिमृश्य।

अभिशस्त्या इति मन्त्रान्तः। अयं परिधिसहचरितो विधिर्वाक्यशेषाच्च परिध्यभा-वासु विकृतिषु नास्ति बौधायनेनोक्तं सूर्येण पुरस्तात्परिदधातीति।

ऊर्ध्वे आघारसमिधावादधाति वीतिहोत्रं त्वा कव इति दक्षिणां तूष्णीमुत्तरा॰ समिदस्यायुषे त्वेति वा।

अध्वर इत्यन्तः। उत्तरस्यामायुषे त्वेति तूष्णीमिति विकल्पः। तथैवाऽऽप-स्तम्बेऽपि ऊर्ध्वे ऊर्ध्वाग्रे आयतन एवाऽऽघारसमिधावाघारयोराधारभूते समिधौ यथाऽऽघारयोः क्रियमाणयोस्तयोः संस्पर्शो भवेद्दक्षिणोत्तरभावस्तु तयोरेव परस्परा-पेक्षया। अत्राऽऽघारयोर्विकल्पेन नानाप्रकारता तदनुसारेण यत्र कुत्रापि दक्षिणोत्तर-भावेन स्थाप्येते समिधौ।

समावनन्तर्गर्भौ दर्भौ बर्हिषो विधृती करोति।

बर्हिष इति पञ्चमी बर्हिषः सकाशाद्विधृतिनामके(कौ) दर्भौ करोति समौ पूर्वमेव न च्छेदनेन, न विद्यतेऽन्तर्गर्भो गर्भभूता सूचिर्ययोस्तौ। मध्यमाद्बर्हिष इति बौधायनो जैमिनिन्यायश्च।

विशो यन्त्रे स्थ इति मध्ये वेदेर्बर्हिष्युदीचीनाग्रे निदधाति।

मध्ये वेदेरित्युक्ते साक्षाद्वेदिसंबन्ध इतिप्रतीतिनिवारणार्थं बर्हिषीत्युक्तम्। स्पष्ट-मन्यत्। विच्छिन्नञोति याजमानम्।

वसूना॰ रुद्राणामिति तयोः प्रस्तर॰ सादयति।

सदसि सीदेति मन्त्रान्तः। तयोर्विधृत्योरयं प्रस्तर इत्यादि याजमानं स्रुवान्ते-ष्वपि ज्ञेयम्।

जुहूरसीति प्रस्तरे जुहू॰ समं मूलैर्दण्डम्।

असीत्यनुषङ्गो ध्रुवाऽसीत्यस्माद्दर्शितो ब्राह्मणे, तथैव सूत्रेऽपि दर्शितः। प्रिये सदसि सीदेति मन्त्रान्तः। प्रस्तरस्य मूलैः समो यथा जुह्वा दण्डो भवति तथा सादयतीत्यर्थः।

---

* सूत्रपुस्तकेषु 'अभिमन्त्र्य' इति पाठः।

---

१ ट. सूर्यस्त्वा पु°।

उपमृदसीत्युत्तरामुपभृतमधस्ताद्ध्रिधृत्योः प्रतिकृष्टतराम् ।

पूर्ववदनुषङ्गः । प्रतीचीनं कृष्टं जुहूमूलान्मूलमतिशयेन यस्याः सा तादृशीं सादयति । स्पष्टमन्यत् ।

ध्रुवाऽसीत्युत्तरां ध्रुवामुपरिष्टाद्ध्रिधृत्योः प्रतिकृष्टतरामसꣳस्पृष्टाꣳ सादयति ।

उपभृता संसर्गरहितम् । स्पष्टम् ।

ऋषभोऽसि शाक्करो वषट्कारस्य त्वा मात्रायाꣳ सादयामीति दक्षिणेन जुहूꣳ स्रुवꣳ सादयति ध्रुवां वोत्तरेणर्षभोऽसि शाक्करो घृताचीनाꣳ सूनुः प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीदेति वा ॥ २६ ॥

गतार्थम् । यथावकाशं स्थालीमपि सादयति ।

एता असदन्नित्यभिमन्त्रयते ।

स्रुचां प्रकृतत्वान्मन्त्रे स्त्रीलिङ्गत्वाच्च स्रुचामभिमन्त्रणं स्रुववर्जानां कर्मकरणो मन्त्रः स्रुववर्जं स्रुच इत्यापस्तम्बेन स्पष्टमुक्तम् ।

विष्णूनि स्थ वैष्णवानि धामानि प्राजापत्यानीत्याज्यानि ।

अभिमन्त्रयत इति पूर्वस्मात् ।

उत्तरविध्यर्थं परिभाषामारचयति—

स्रुवेण गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योराज्यार्थानाज्यस्थाल्याः करोति जुह्वा ध्रुवाया आहवनीये ।

करोतीति शेषः । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः संबन्धेन यान्याज्येन प्रयोजनानि त आज्यार्थास्तानाज्यस्थाल्या एवाऽऽज्येन तथा स्रुवेण य आज्यार्थास्तैरपि चाऽऽज्यस्थालीगतेनैव करोतीति नियम्यते । आहवनीये जुहोति परिभाषितस्य विशिष्टस्यानुवादः । य आज्यार्थास्तान्ध्रुवाया एव सकाशाद्ध्रौवमिति नियम्यते । अयमाशयः—सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति वाक्यशेषादुत्सर्गे सति नान्तर्वेदिगृहीतस्य प्रतीचीनं हरतीति श्रुतिरापस्तम्बेन दर्शिता । ततस्तु दक्षिणाग्निगार्हपत्ययोर्ध्रौवस्य नेतुमशक्यत्वात्स्थाल्या इत्युक्तमिति स्रुवेणेति भिन्नो नियमः । तेन द्वयोरग्न्योर्होमा जुह्वा क्रियमाणा अपि स्थाल्या एव स्रुवेण हविष्प्रत्यभिघारणप्रस्तरबर्हिःसमञ्जनप्राशित्रयजमानभागेडापर्वाञ्जनाज्येडापार्वणहोमसंबन्ध्याज्यमाज्यस्थाल्या एव । तत्र जुह्वाऽऽहवनीय आहुतयो हूयन्त इति परिभाषात एव सिद्धं, तत्सर्वार्थमुक्तं तन्त्रेण क्वचि-

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °स्पृष्टाः सा° ।

द्रव्यस्याऽऽहुतयः। अत्र दर्शपूर्णमासप्रकरणे तु तदर्थं ध्रौवमाज्यं नियम्यतेऽर्थशब्देन चोपस्तरणादिकमपि ध्रुवाया नियम्यते। कात्यायनादयस्तूपस्तरणाभिघारणे आज्यस्याल्य एवेति वक्ष्यति(वदन्ति) तन्नेष्टमाचार्यस्येत्युक्तम् । कुतः, यत उपस्तरणाभिघारणे जुह्वाऽऽहवनीय एव प्रयोजनभावं भजेते अवदानाहुतेः पूर्वं पश्चाच्चेति वक्ष्यति। प्रथमाघारे तु यद्यप्यनेन न प्राप्तिस्तथाऽपि वचनेन भविष्यति। एवमन्यदपि ज्ञेयम्। नैमित्तिकप्रायश्चित्तं तु गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योर्जुह्वैव समारूढया येषां स्रुवेणेति वचनं तेषामेव तथेति ज्ञेयम्। अत्र बौधायनः—प्रत्यादत्ते दक्षिणेनाऽऽज्यस्थालीं सस्रुवां सव्येन पात्रीं वेदमिति।

इदमहꣳ सेनाया अभीत्वर्यै मुखमपोहामीति वेदेन दक्षिणस्मात्पुरोडाशादङ्गारानपोह्योत्तरस्मादपोहति ।

स्यपा क्रम उक्तः सांनाय्यनिवृत्त्यर्थस्तेनाभिमन्त्रणोपस्तरणयोरपि ।

सूर्य ज्योतिर्विभाहि महत इन्द्रियायेत्यभिमन्त्रयते स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामीति पात्र्यामुपस्तीर्याऽऽप्यायतां घृतयोनिरग्निर्हव्याऽनुमन्यताम् । खमङ्क्ष्व त्वचमङ्क्ष्व सुरूपं त्वा वसुविदं पशूनां तेजसाऽग्नये जुष्टमभिधारयामीत्याग्नेयमभिधारयति तूष्णीमुत्तरम् ।

पात्र्यामिति सप्तम्याऽधिकरणत्वमात्रमुक्तं न संस्कार्यत्वं, तेन स्योनं त इत्येकवचनेनैकस्यैव पुरोडाशस्यार्थं उपस्तरणमुपस्तीर्येति स्यपा प्रतिपुरोडाशम्। अग्नये जुष्टमिति लिङ्गादाग्नेयमित्युक्तम् । प्रकृतावूहाभावादभिधारणस्य सर्वहविरर्थत्वेन श्रूयमाणत्वाच्च तूष्णीमुत्तरमिति निर्देशात्पुरोडाशमेव। अत्र मन्त्रेण दक्षिणं तूष्णीमुत्तरमिति वक्तव्येऽपि लिङ्गप्रदर्शनार्थमाग्नेयमित्युक्तम् । अनेन दक्षिणोत्तरदेशभेदः स्मारितः।

द्वितीयं सांनाय्यं चेत्तत्राऽऽह—

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे । आत्मन्वान्सोम घृतवान्हि भूत्वा देवान्गच्छ सुवर्विन्द यजमानाय मह्यमिति शृतम्।

प्रातर्दोहम्। सांनाय्यधर्मेषूक्तत्वात्प्राप्तिर्मन्त्रस्य। अभिघारयतीत्यनुवर्तते।

आर्द्रः प्रथस्नुर्भुवनस्य गोपाः शृत उत्स्नाति जनिता मतीनामिति पुरोडाशमुद्वासयत्यभिन्दन्नपर्यावर्तयन् ।

मध्ये शृतमिति व्यवधानेऽनुवृत्त्यसंभवात्पुरोडाशमित्युक्तम्। कपालयोगादुत्कृष्यान्यत्र स्थापयति कस्मिंश्चित्पात्रे, दक्षिणेन हस्तेन भस्मपरिमार्जनं पुरोडाशस्य क्रियते

यदा तदा तत्र स्थापनं न संभवति तस्मादादत्त इति नोक्तं, वामेन विना विधानं सुतरां न संभवति । यथा न भिद्यते यथा च न पर्यावर्तते तथा संपादयन्नुद्वासयति ।

वेदेन भस्म परिमृज्य ।

पुरोडाशलग्नं भस्म परिमृज्य परितोऽपगमय्य ।

तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इत्युपस्तीर्णे पात्र्यां निदधाति ।

प्रकृतत्वात्पुरोडाशमेव । पात्र्यामुपस्तीर्णे घृतेऽदृष्टार्थत्वनिवारणायोपस्तीर्ण इत्युक्तं, सदनं घृतमेव स्योनं ते सदनं करोमीति मन्त्रलिङ्गात्तस्मिन्सीदेत्यस्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च न पात्र्या अधिकरणता । अत एव न पात्रीसंस्कारार्थमुपस्तरणं । किं तु पात्र्यां यदुपस्तीर्णमाज्यं तत्र निदधाति स्थापयति । उद्वासनप्रभृतिकाण्डानुसमयेन कार्यं तथैव द्वितीये ग्रहणं सादनान्तमिति कात्यायनेनोक्तं वचनादिति च । यवमयः पुरोडाशस्तदा व्रीहीणामिति लिङ्गविरोधान्न मन्त्रस्तूष्णीमेव निधानं तथा वैखानसेन स्पष्टमुक्तम् । व्रीहिप्रतिनिधियवमयेऽस्त्येव मन्त्रः । एवं विकृतिष्वपि ज्ञेयम् । यदि द्वितीयं शृतं तदा नोपस्तरणं द्वितीयमभिधार्य इत्युद्वासयति । सायंदोहेन सहैव व्याख्यातम् ।

इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्क्रमीदित्येकैकशः कपालान्यभिघार्य संख्यायोद्वासयति ।

काण्डानुसमयार्थमेकैकश इत्युक्तम् । संख्यायोद्वासयतीति श्रुतौ पौर्वापर्यमुक्तं क्त्वाप्रत्ययार्थेन ल्यपा । तत्रैव शाखान्तरीयमुपसंहृतं ल्यपैवाभिघार्येति । एकमभिघार्य तदेव संख्यायोद्वासयतीत्येवमन्यत् । क्त्वाश्रुतिकृतः काण्डानुसमयो दर्शितः । अन्यथैकैकश इत्यनर्थकं बहुवचनात्तैनैकप्रातिपदिकेनैकद्रव्यता प्रतीयते । तथाऽपि कपालानां संख्यायोद्वासयतीति संख्यानेनोद्वासनमुक्तं संख्यापयतीत्येतस्य ल्यपोद्घाटनं साधनभावोपधानात् । उद्वासनमन्त्रविधानार्थं संख्यायेत्युक्तं संख्याशब्देन मन्त्रेण स तु वैखानसेनोक्त एकं द्वे त्रिणीत्यादिभिरिति । ततस्तु प्रत्येकमेव संख्यामन्त्रो भिन्नस्तेनोद्वासनं चैकेन च संख्याय सर्वाणि पश्चादुद्वासनं भवति, ल्यपोऽनर्थकत्वमापद्येत तथैकैकश इति संख्यायोद्वासयतीत्यनेनापि संबध्यते न त्वेकमित्यदृष्टार्थं गणनं ल्यपा संख्यायैकैकश उद्वासयतीति साधनतया दृष्टार्थत्वमा(त्वा)पादनात् । यद्यपि कपालानीत्येकद्रव्यत्वेन सकृन्मन्त्रो भवेत्तथाऽपि वचनादभिघारणमपि ल्यपोद्वासनाङ्गमेवेत्युक्तत्वैकैकश इत्यनेन यदुद्वास्यते कपालं तदेवाभिघार्येति संयुक्तत्वं प्रदर्शितम् । तथा च प्रथमस्योद्वासनेन द्वितीयमभिघारणं व्यवहितमिति कृत्वा पुनर्द्वितीयस्याभिघारणं मन्त्रेणैव कार्यमिति

---

१ घ. ख. ङ. ज. झ. ञ. ड. ढ. °स्न प्रमृ° । २ ञ. ब । उदस्तरणस्याद° । ३ क. ग. च. छ. ठ. ड. °रितं इ° । ४ क. ग. च. छ. ठ. ड. °वनम् । तेन° ।

दर्शितम् । तथाचाभिघारणमुद्वासनं च प्रतिकपालं काण्डानुसमयेन । अत्र केचिद्व्याख्यातारो वदन्ति—एकं द्वे त्रीणीति संख्या न प्रत्येककपालनिष्ठेति प्रथमं द्वितीयं तृतीयमित्यादिप्रकारेण संख्योच्चारणमिति । तन्न ! प्रथमापेक्षया द्वितीये द्वित्वेऽपि यथैकमिपे विष्णुस्त्वाऽन्वेत्वित्यादिभिर्द्वितीयादिष्वपि प्राधान्यमेवमत्रापि ।

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्विति पुरोडाशमनक्ति ।

पुरोडाशग्रहणं सांनाय्यनिवृत्त्यर्थमेकवचनं मन्त्रावृत्त्यर्थम् । अनक्ति स्निग्धी करोति । तथा चेदमञ्जनमलंकारशब्देनानुवदिष्यति ।

कथमनक्तीत्यत्रैव विशिनष्टि—

स्वक्तमकूर्मपृषन्तमपरिवर्गमणिकाषमुपरिष्टादभ्यज्य स्रुवेण हस्तेनाधस्तादुपानक्ति ।

पुरोडाशमित्यनुकृष्यते । स्रुवेणेति सामर्थ्यसिद्धेऽपि हस्तेनेत्यस्योपरिष्टादभ्यज्येत्यनेन संबन्धनिराकरणार्थं पुनरुक्तं स्रुवेणेत्यर्थः । उपरिष्टादिति अधस्ताल्लग्नं तलभागमात्रं विना सर्वमभ्यज्य स्रवदाज्येन स्रुवेण म्रष्टं कृत्वा स्वक्तं सुष्ठु बहुत्वेनाक्तम् । अभ्यज्येत्येतत्प्रत्येकं संबध्यते । तत्र प्रकृत्यर्थोऽनुवादोऽणिकाषमित्यन्तैरभ्यञ्जनस्य सिद्धत्वात्प्रकृत्यनुग्रहार्थं पाकं पचतीतिवत् । तेन कृत्वेत्यमुमर्थमाहाभ्यज्येति पदं स्वक्तं कृत्वेत्ययमर्थः संपन्नोऽप्राप्तत्वाद्विधिरनुमेयः । एवमनुक्ते स्वक्तादिपदानि प्राप्तानुवादीन्येव स्युः । न च पूर्वमनक्तीत्येतावतैतत्सर्वं प्राप्नोति । ततस्तु प्राप्तत्वात्स्वक्तादिक्रिया भावनालक्षणेन प्रयत्नेन यथा संबध्येत तथा कृते विधिमात्रानुमानं पश्चाद्भविष्यति । न चाभ्यज्येत्येतद्वचनं धात्वन्तरावरुद्धं स्वक्तादिपदैः क्रियोपसर्जनद्रव्यवचनैरन्वेतुमर्हति । तस्मादभ्यज्येति धातुः पूर्वानुवादीति सिद्धम् । अथवा स्वक्तमिति क्रियाविशेषणं एवानक्तीत्यनेन संबन्धनीयं, तेन सम्यगञ्जनं घृतधारया कृत्वा पश्चान्म्रक्षणं स्रुवेण घर्षणं तत्राकूर्मपृषन्तमित्यादि । पुनः पुरोडाशं कथंभूतं कृत्वेत्यपेक्षायामकूर्मपृषन्तमित्यादि पदत्रयं संबध्यते, न विद्यन्ते कूर्मस्येव पृषन्तो बिन्दवो यस्मिन्यथा कूर्मे बिन्दवः सन्ति तथा स्रुवेण स्वञ्जने क्रियमाणे प्रदेशे घृतबिन्दवो यथा न भवन्ति तादृशमक्तं कृत्वाऽपरिवर्गं परिवर्गस्त्यागः प्रदेशे प्रदेशे तथा न समस्तमित्यर्थः । अथवाऽपरित्यजन्न परित्यजन्नित्यर्थः । मध्ये स्रुवस्य पुरोडाशस्य वियोगो न कार्यो यावदभ्यञ्जनसमाप्ति । तथाऽणिकाषं न विद्यते निकाषो निकर्षणं घर्षणं स्रुवेण यत्र, णमुलन्तेऽपि स एवार्थो नेणत्वं छान्दसम् । एवंप्रकारम-

---

१ ड. °नान्तेनै° ।

भ्यञ्जनमुपरिष्टात्स्रुवेण कृत्वा पश्चात्स्रुवेण हस्त आज्यमानीयेति वैखानसवचनाद्धस्त आज्यं गृहीत्वाऽधस्ताद्भाग उपलिम्पति । अनक्तीत्युच्यमान आज्यपतनमात्रं स्यात्तन्न संभवत्यनुत्ताने पुरोडाशे, तस्मात्पुरोडाशस्याधस्तात्समीपं हस्तं नीत्वेति वक्तुमुपेत्युक्तमपर्यावर्तयन्नित्यर्थः । यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यस्य संनिधौ श्रुतमुपरिष्टादभ्यज्याधस्तादुपानक्तीत्येतच्छाखान्तरेणोपबृंह्य तौ समानविधानावित्यनेन पुरोडाशान्तरेऽपि प्राप्तमिति पुरोडाशमित्युक्तमनुवर्तितं पुरोडाशब्राह्मणत्वात्सांनाय्ये न प्राप्तिरिति दर्शयितुम् । अतः परं पुरोडाशाद्यासादनमेवोच्यते । तत्तु न ज्ञायते पात्र्यां नीत्वा सादनमथवा हविरेव गृहीत्वा नीत्वा सादनीयमिति, तदर्थमुक्तं बौधायनवैखानसाभ्यां पात्र्याᳪ सर्वाणि हवीᳪषि संगृह्येति, तदस्माकमप्यविरुद्धम् ।

प्रियेण नाम्ना प्रियᳪ सद आसीदतामित्यपरेण स्रुचः पुरोडाशावासादयति दक्षिणमाग्नेयमुत्तरमितरम् ।

स्रुचां पश्चाद्भागे बर्हिष्येवाऽऽसादयति । मन्त्रस्य लोट्प्रथमपुरुषद्विवचनान्तेनाऽऽसीदतामिति क्रियापदेन युक्तत्वात्सकृदेव मन्त्रः सहैवाऽऽसादनं हस्तद्वयेन । गृहीत्वा दक्षिणोत्तरभागयोरिति प्राप्नोति । तन्न । अनुपूर्वमेषां कर्माणीति परिभाषितत्वात् । किंच लाघवेन दक्षिणोत्तरौ पुरोडाशावासादयतीति वक्तव्ये गुरूपदेशेन दक्षिणमाग्नेयमासाद्य पश्चादितरमुत्तरमासादयतीति द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तेत इत्यावृत्तिर्मन्त्रस्य दर्शिता देशभेदस्फुटीकरणेन । द्विवचनं तु परस्परापेक्षमुपधानमन्त्रवत् । तथैकस्मिन्पुरोडाशे न मन्त्रस्तूष्णीमेवाऽऽसादनं न प्रकृतावूहो विकृतावपि केवलैकपुरोडाशायां न मन्त्रो नाप्यूहश्च । दक्षिणमुत्तरं चेत्येतावता सिद्धेऽप्याग्नेयमितरमिति च गुरुनिर्देशो देवतोपलक्षणेन यत्राऽऽग्नेयविकारा अनेके तत्रापीतरस्याग्नीषोमीयविकारस्यैन्द्राग्नस्य चाभावान्न मन्त्रः । तथा च नाग्नीषोमीयाणामैन्द्राग्नानां वा केवलानां नानादैवतपुरोडाशसंयुक्तत्वाभावेऽपि मन्त्र इति सूत्रकृतोऽभिमतं, ततस्तु नानादैवतविकारपुरोडाशासु विकृतिषु बहुवचनेनोहो भवति सीदन्त्विति । उत्तरविकारे त्वेकस्मिन्द्वयोर्वा यथार्थमूहः । यदपि पात्र्या सहाऽऽसादनं कुर्वन्ति तत्तु विधानाभावान्न्यायविरोधाल्लिङ्गविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । तथा हि पुरोडाशावासादयतीति साक्षादासादनकर्मता पुरोडाशयोरेव श्रूयते तत्र लक्षणाश्रयणे प्रमाणाभावाद्दक्षिणोत्तरविधानं तु पूर्वापरभावश्च पात्र्यां पूर्वं निहितयोस्तया सहाऽऽसादनं कथं स्यात्, स्तीर्णाया वेदेरेव हविराधारत्वस्य न्यायसमयसिद्धत्वात् । न च पात्र्यां प्रत्याधारत्वे हविराधारत्वं संभवति । सांनाय्यादीनामगत्या [illegible]वधानेऽपि ये[न]नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि भवतीति न दोषः । देवसदनमारभ इति तथोर्णाम्रदुप्रथमानᳪ स्योनं

१ ख. दर्शितम् । २ ख. ग. छ. ट. ङ. नानाग्नी° । ३ क. ग. घ. ट. ङ. °ति दो° ।

देवेभ्यो जुष्ट९ सदनाय बर्हिरित्यपि लिङ्गं बर्हिष एव सदनत्वं ब्रवीति। मृदुत्वं च कुत्रोपयुज्येत पात्रीं प्रत्याधारत्वे। न च स्योनं ते सदनमिति पात्र्यामुपस्तीर्णस्यापि सदनतेति वाच्यम्। निधानमात्रं प्रत्येव सा सदनता संवपनार्थमुत्पन्नायाः पात्र्याः प्रसङ्गेन। बर्हिषस्तु हविराधारत्वेनैवोत्पत्तेः साक्षादाश्रयतेत्यलमतिप्रसङ्गेन।

मध्ये वेदेः सांनाय्यकुम्भ्यौ संधाय व्यूहति दक्षिणस्या९ श्रोण्या९ शृतमुत्तरस्यां दधि।

वेद्यां द्वे कुम्भ्यौ परस्परं स्पर्शयित्वा पश्चादेकैकां क्रमेण व्यूहति पृथक्पृथक्स्थापयति, तदेवाऽऽसादनं शब्दान्तरेणोक्तम्। तथैवोक्तं स्पष्टमापस्तम्बेन। अन्यथा ह्यासन्नानीति याजमानेऽनुवादो न युक्तः स्यात्। यज्ञोऽसीत्यादि याजमानम्।

अयं वेदः पृथिवीमन्वविन्दद्गुहा सतीं गहने गह्वरेषु। स विन्दतु यजमानाय लोकमच्छिद्रं यज्ञं भूरिकर्मा करोत्वित्यग्रेण ध्रुवां वेदं निधाय।

ध्रुवामग्रेणेत्येनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्या इत्यदूरेऽग्रात्पुरत एनपा द्वितीयेति द्वितीया। स्पष्टमन्यत्।

वेद्यन्तान्परिस्तीर्य।

वेद्या अवयवान्प्रान्ते विद्यमानान्परितः परिभोजनीयदर्भैराच्छाद्य प्रदक्षिणमुदगपवर्गम्।

होतृषदनं कल्पयति कल्पयति ॥ २७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

होता निषीदत्यस्मिंस्तद्धोतृषदनं दर्भमयमासनं तत्कल्पयति समर्थमासनयोग्यं करोति। होतृस्थानं वेद्या उत्तरश्रोणेरुत्तरतो होतृप्रत्ययं तत्र प्रागग्रमुदगग्रं वा करोतीत्यर्थः। द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था याज्ञिकप्रसिद्ध्या च प्रश्नपटलव्यवहारसिद्ध्यर्था। होतरेहीत्यामन्त्रितो होतेति बाहवृच्ये दर्शनाद्वैखानसेन होतरेहीति होतारमामन्त्रयत इति सूत्रितत्वाच्च कार्यं स च यदि पृच्छेत्—अध्वर्यो देवता आचक्ष्व तासामानुपूर्व्यमुच्चैरुपांशुतां चेति। तस्येदं प्रतिवचनम्—पौर्णमास्यामग्निरग्नीषोमौ, अग्नीषोमौ च देवताः। अग्निर्विष्णुरग्नीषोमौ च देवता इति वा। अग्निः प्रजापतिरग्निषोमौ च देवता इति वा। उपांशु प्रथमावग्नीषोमावुपांशु विष्णुः प्रजापतिरिति वा। असोमयाजिनो

---

१ ख. °यणमित्य°।